

Малецкі Язэп

**ПАД ЗНАКАМ ПАГОНІ.
УСПАМІНЫ**

**Таронта
1976**

*Памяці змагароў за вызваленне народу
Міхася Вітушкі
Усевалада Родзькі
Уладзіміра Шавеля
працу гэтую прысьвячае аўтар*

АД АЎТАРА

Мэта кніжкі - перадаць для гісторыі праўдзіва падзеі на нашай бацькаўшчыне ў Другую Сусьветную вайну, паказаць вялікі ўздым народу ў змаганыні за свае права ды ягоную працу над адбудовай вольнага жыцця. Яна разам і прызнаныне тысячам суродзічаў, якія ў цяжкую пару змаганыня з ворагамі не шкадавалі сваіх сілаў, здароўя, маёмысці, свайго жыцця.

Што апісаў у кніжцы, таго ў большыні быў съветкам, тое сам перажыў. Чаго-ж ня бачыў, тое запісана ад веры годных людзей. Калі пісаў, ніколі ня мінаўся з праўдай, ці гэта будзе каму падабацца, ці не.

Складаю шчырую падзяку ўсім майм сябром і знаёмым, якія дапамагалі пры пісаныні кніжкі радамі й інфармацыямі, і найперш спадаром В.М. і А.См. за лісты, сп. В.Пануцэвічу за перагляд машынопісу, практичныя рады й дапаўненіні з падзеяў грамадзкага жыцця ў Баранавічах ды прабегу Ўсебеларускага Кангрэсу ў Менску, сп. Леаніду Дэнысэнку за афармленыне вокладкі.

Рачовая крытыка ды дапаўненіні да апісаных у кніжцы падзеяў будуть шчыра вітаныя й магчыма знайдуць адбітак у далейшых выданьнях.

АПОШНІЯ ДНІ НЕЗАЛЕЖНАЙ ПОЛЬШЧЫ

Чырвоным колам зь сівога туману ўсходзіла сонца, калі мой цягнік мінаў Варапаева. Паабапал чыгункі мігалі дрэвы, сенажаці, палосы й палеткі жоўтага й зялёна га збожжа, а далей - хаты з варыўнямі, клецямі, гумнамі й клунямі. Дзе-ня-дзе палі былі ўсеянія бабкамі жыта й ячменю. Наш цягнік усунуўся ў мяшаны лес. Векавыя дрэвы стаялі спакойна, паважна і толькі дзіўным прарэзыльвым рэхам адбівалі гук цяжкога подыху паравозу.

Туман радзеў. Людзі з косамі й граблямі ішлі на сенажаці, або стаялі на дарожках ды пазіралі на праходзячы цягнік. Там вось,

праваруч на ўзгорку, стаіць ціхая вёска Казаронцы - сядзіба гуртка Беларускага Інстытуту Гаспадаркі й Культуры, дзе ў 1936 годзе, у прысутнасці павятовага каманданта паліцыі з Постайя, я чытаў лекцыю й пасъля быў рэвідаваны.

Цягнік затрымаўся ў Дубавых. Як глянеш, дык тут усюды лес і лес. Станцыя заваленая ярусамі дрэва, якое адпраўляеца ў Польшчу ў заграніцу, нашаму-ж селяніну цяжка дастаць балек на хату.

Выехалі пасъля на раўніну, густа, як вокам сягнуць, усеянную вёскамі й цэрквойкамі, і ўрэшце - Шаркаўшчына. Тут жыве ѹ піша наш сялянскі паэта Міхась Машара, вершы якога мы ўпяршыню друкавалі ў часапісе «Шлях моладзі», ды пасъля выдалі зборнікам «На сонечны бераг».

Бяз уражаныняў праехаў я Пагоста, і толькі калі ўбачыў мёрскія азёры, дык сэрца начало біцца мацней. Колькі гэта разоў пабываў я ў Мёрах, на кірмашох і хвэстах, колькі разоў гутарыў тут зь сябрамі на грамадзкія тэмы! Тут польская паліцыя перахоплівала мае беларускія кніжкі й газэты, тут тузалі й тэрарызавалі маіх сяброў Кукуця й Завадзкага. Паглядзеў я зь цягніка на Мёры й на людзей, што здавалася здалёк ледзь краталіся, і мне стала нейк сумна: я больш не цягаю беларускіх кніжак, не вяду гутарак, - настает трывожны й адказны час.

Пасъля 20 часінаў пастою цягнік крануўся далей. І вось Шчавенскае возера леваруч ды Мілашоўскае з права. За возерам-жа, на ўзгорку, стаіць стройны вялікі дом зь белымі вонкамі, што пабудаваў мой дзядзька. Гэта мая першая съвятыня веды - пачатковая школа, у якую хадзіў у 1914-17 гадох. О, як я любіў гэтую школу ўсіх, хто там быў!

А там, за вёскай Мілашовам і за лесам, у якім я ведаю кожны курган, кожны куст і кожную птушку, стаіць горда над ракой Вяткай мая родная вёска Якужы. Толькі я еду цяпер да Другі, бо насамперш мушу зьявіцца ў воласыці ды на доўгай анькеце падаць: чаго й да каго прыехаў, чым і як доўгата буду займацца. Гэткія ўжо парадкі завяла тут панская Польшча.

І вось я ў Другі. Іду вуліцай Льва Сапегі, вялікага канцлера літоўскага, славутага рэдактара й выдаўца трэйцяга Літоўскага Статуту 1588 году.

Друя ляжыць на старадаўным шляху Дзьвіною «з Варагаў у Грэкі». Гэта таксама нашыя зь Вільні вароты на Пскоў, Вялікі Ноўгарад ды Маскоўшчыну, Гэтымі «варотамі», ад XIII стагодзьдзя, ішли нашыя войскі ў бой зь нямецкімі мечаносцямі за Лівонію, з Маскоўшчынай за Пскоў, Вялікія Луки, Полацак, Віцебск, Смаленск.

Ціраз Друя ў гэтых змаганьнях нашага народу пад съцягамі Пагоні, за свабоду й незалежнасць, была руйнаваная й паленая.

Ужо ў 1515 годзе, пры Жыгімоныце Старым, спалілі яе Маскалі, калі князь маскоўскі Васіль Іванавіч намагаўся праз гэтую вароты падыйсыці да нашае сталіцы Вільні. Тутака затрымоўваўся кароль Сыціпан Батура ў часе паходу на Пскоў і калі вяртаўся адтуль пераможцам. У 1632 годзе Друя ізноў была спаленая Маскоўцамі, ды хутка адбудаваная Сапегамі.

Друйскімі варотамі ўварваліся ў кірунку Глыбокага ды Менску арміі Шэрэмечева й Стрэшнёва, ствараючы прадумовы для маскоўскага наезду ў 1654-55 гадох. У Друі, 18 жніўня 1655 году, князь Януш Радзівіл, гэтман Вялікага Княства Літоўскага, перайшоў на бок швэдзкага караля Густава. Друя была нішчаная й паленая войскамі швэдзкімі ды маскоўскімі і ў Паўночнай вайне 1701-1709 гадоў. Друя была цэнтральным пунктом маскоўскай атакі таксама ў часе Барской Конфедэрацыі 1769-72 гадоў ды ў часы паўстання Касцюшкі. Тут таксама ляглі ў 1812 годзе, на сыпкіх пяскох за старым магільнікам, косьці французаў.

І вось я мінаю друйскі абаронны замак, былу ўласнасць Мілаша, што быў, як людзі казалі, лёкаем князя Сапегі. Далей вось магутны барокавы касыцёл Святое Тройцы, пабудаваны ў 1643 годзе князем Сапегай. Мінаю касыцёл і кляштар. Там ужо няма беларускіх ксяндзоў і законнікаў - на іх месца насланыя Палякі. Беларуская справа на беларускай зямлі ня любая Паляком, як ня любая й Маскалем.

Знаёмыя суседзі ў Жыды дапытваліся навінаў. Адказваў проста: вайны нам ня мінуць. Запойніўшы анькету ў валасной управе я пайшоў на рынак, дзе спаткаў братоў Мусіных. Гэтыя здольныя Жыдкі ня браліся за бацькава рамяслу, прадукцыю сэльцэрскай вады, бо на агалочаных «крэсах» ня было каму яе папіваць. Яны сягнулі па навуку. Старэшы быў магістром права, малодшы-ж вучыўся на 3-м курсе матэматыкі. І вось мы папрыяцельску гутарым у іхнай разыліўной:

- Народныя меншасці ня могуць зусім жыць і развівацца ў Польшчы, усюды дыскрымінацыя. Вось я, - цягнуў Мусін, - скончыў права й не могу нідзе дастаць аплікантуру. Уськідваюць мне, што я Жыд, радыкал, а я толькі жыць хочу.

- Польскай адміністрацыі перавярнулася ў галаве, - кажу я, - бо сталі нас душыць запраўды не на жарты: закрылі Беларускі Інстытут Гаспадаркі Культуры й яго гурток у Шальцінях, беларуская газэта ня можа ўжо выходзіць у сьвет, паліцыя па хатах забірае й нішчыць

беларускія кніжкі, нат забараняе моладзі рабіць вечарыны.

- Але будзе вайна, - казаў Мусін, - тады ўсё зъменіцца й мы знойдзем сабе работу...

- Напэўна зъменіцца, толькі ці на лепшае?

- Горшага быць ня можа, як сядзець безработнаму з дыплёмам і спадзявацца ласкі ад сваіх гнывіцеляў.

Дома я ўсё знайшоў пастарому. Толькі майму бацьку цялушка бок адбіла, калі ён заваліўся вядучы яе ў гізы з поля. Людзі працавалі нармальна, толькі дужа ўважна служалі радыяй і дзівіліся, што нямецкі Рыбэнтроп «абнімаўся» і цалаваўся» з расейскім пралятарскім Молатавам. Да мяне з блізка ѹ далёка прыйходзілі суседзі ды пытаўся, што рабіць. Я толькі чатыром маім адданым хлапцом расказаў аб грозным палажэнні ѹ съвеце. Іншым парай панакупліваць солі, газы, сярнікоў і мыла. Я шмат часу ляжаў у садзе, або каля рэчкі, калі можна было купацца, ды раздумваў над палітычным крызисам у Эўропе. Цяжкія думкі прыйходзілі ѹ галаву.

На трэйці дзень майго побыту ѹ роднай хаце да мяне зъявіўся паліцыянт. Ён пытаўся, як доўга я буду ѹ Якужах і ці я буду арганізаваць «імпрэзы». Было ўжо тут не да «імпрэзаў», і я коратка адказаў: Буду ѹ хаце яшчэ тры тыдні, ніякіх імпрэзаў ладзіць ня маю намеру. Паліцыянт запісаў ўсё, падзякаваў ды паехаў.

Атмасфера ѹ Польшчы ўжо была такая, што кожнага актыўнага палітычнага апанэнта садзілі ѹ Картускую Бярозу, канцэнтрацыйны лягер, дзе вязнямі «апякаваўся» славуты польскі шавініст, пінскі ваявода Костэк-Бернацкі. Я не съпяшаўся папасыці туды й таму сядзеў ціха.

Маскоўскае радыё гэтым часам залівалася аб тым, якое там «шчасльвіе жыццё» пад «сонцам Сталінскай канстытуцыі». Гром і пяруны кідала на дэмакратычныя дзяржавы ѹ Польшчу.

Не чакаючы канца майго адпачынку, 27 жніўня, я выехаў у Варшаву. Нашыя сяляне ѹ лінейках і каламажках вязылі сваіх сыноў у чужое войска, змагацца ѹ гінуць за чужую справу.

Падарозе, у вёсцы Ермалы, я наведаў цяжка хворую Альжбету Варанчыху, матку семярых дзяцей. Ляжала яна, бедная, хворая на цяжкі артэртызм. Лекар прыняхджаў толькі раз на 6 месяцаў, а шпіталь за 40 км быў для яе няпрыступны. Так і ляжала бяз помачы ѹ сялянскай хаце. А колькі-ж было гэткіх няшчасных у Заходній Беларусі? Толькі ѹ маей вёсцы за 14 гадоў ад радоў памерла пяць жанчын!

Быў ціхі асенны вечар, калі зь цяжкай душой я выняхджаў у чужы край. Магутныя векавыя званы касыцёла ўдарылі на «Анёл

Панскі». Я ледзь не заплакаў... Гэтыя званы помнілі веліч і славу маёй бацькаўшчыны. Іх зык па Дзьвіне даходзіў да Прыдруйску, Полацку, Дзьвінску. Чую я іх апошні раз.

Глянуў я яшчэ раз на касыцёл і яго магутную вежу, на кляштар, гімназію, і ўсё стала перада мной, як на яве: ксяндзы, законьнікі, вучні й наш сялянскі беларускі народ. Там ня грымеў ужо даносны голас справядлівага айца Андрэя Цікоты. Ня было ўжо там мудрага пралата Абрантовіча, адданых божай і народнай справе айцу Гэрмановіча, Хамёнка, Дащуты, Смулькі. Там ня было нашых клерыкаў і законьнікаў. Як дзікі каршун разганяе стадку шпакоў па полі, гэтак і польская адміністрацыя, забыўшыся аб сваім ганебным лёсе нявольнікаў і нашай 400-гадовай дзяржаўнай лучнасьці, разагнала беларускую інтэлігенцыю па ўсім сьвеце, абы толькі не сядзелі на сваей зямлі. Але й на гэтых, пыхай адурманеных паноў, прыйдзе дзень суду.

Успомніў я маю тут навуку, мае сцэнічныя выступы й першую юнацкую патаемную працу, калі Рачыцкі, А., С., А. і я зьбіраліся ў салёне Жыда Ворчыка й абмяркоўвалі нашыя справы. Гумару тут заўсёды было больш, як справаў. Мы чыталі тут вершы Купалы, Коласа, Вінцuka Адважнага й дамарослых паэтаў. Актыўныя бралі ўдзел у справе беларускіх дадатковых навукаў у касыцёле. У 1927 годзе на 25 Сакавіка мы выдалі адозву да народу ў ліку 120 экзэмпляраў, адбітую на гімназіяльным рататары. Мы ўслалі Акт 25 Сакавіка, заклікалі нашых братоў да веры ў зьдзейсненыне гэтага Акту й змаганыне за яго, паказваючы, што нашыя браты на ўсходзе будуюць свой дом. Мы ня былі пэўныя гэтага, але нам здавалася, што тагачасная Савецкая Беларусь была нашым новым нацыянальным домам.

У Вільні я сустрэў натоўпы змабілізаванай моладзі. Чакалі на абмундураваныне. Места ноччу было не асьвечанае. Усе гаварылі аб вайне й гадалі будучыню. Шмат хто пытаўся:

- Як доўга патрывае вайна?
- Тры месяцы, - адказваю.
- О, дык можна схавацца й перачакаць.
- Радзіць вам нічога не магу. Самі бачыце - ваенны час і ваенныя законы. Мейшце адкрытыя вочы й вушы, як было заўсёды ў нашым народзе.

Пасля я адведаў, на вуліцы Завальная 1, рэдактара Янку Пазняка. Гутарылі аб бягучых справах.

- Душаць да канца! - казаў ён. - «Беларуская крыніца» ад даўжэйшага часу ня можа паказвацца ў сьвет. Прыдзіраюцца да

кожнага слова. Я іду 27-мы раз на суд! Але, як відаць, ня доўгае іх панаваныне. А як там маецца інжынер Адольф Клімовіч?

- Быў ён у мяне два тыдні, пакуль не дастаў працу пад Варшавай. Цяпер заняты сваей аграноміяй і сямейнымі справамі.

- А што чуваць у Варшаве?

- Амаль усе Палякі хочаць вайны, бо кажаць, што цяпер настаў гістарычны мамэнт, калі яны, разам з Алянтанамі, могуць Немцам нагарбаваць скuru ды адабраць Гданск.

- А ці ў гэтай валынцы бальшавікі ня ўдараць з усходу?

- Усё магчыма, - адказаў я. І радзіў развязыці ды паахаваць па прыватных дамох беларускія кніжкі, а што можна - як найхутчэй распаўсюдзіць у народзе.

Пакінуўшы 20 злотых на беларускія справы, я той-жа ночы, съпешным цягніком выехаў у Варшаву. У дарозе зусім прыпадкова даведаўся ад падарожнікаў, што ў Карцускую Бярозу пасадзілі рэдактара віленскай польскай газэты «Слово» С.Мацкевіча, былога беларускага санатара Вячаслава Багдановіча, рэдактара часапісу «Калосьсе» Янку Шутовіча й друкара А.Шутовіча. Цягнікі былі перапоўненныя вайскоўцамі. Іх міны больш як сумныя, усе чыталі газэты, сачылі рух войска да нямецкае граніцы.

30 жнівеня я быў у сваёй кватэры, у Валоміне пад Варшавай. На стале ляжала ўрадавая тэлеграма, каб пачынаў, без адвалокі, лекарскую працу ў раёне. Назаўтра я пытаюся маю гаспадыню Марью:

- А дзе-ж мае запасы?

- О, я зараз-ж пайду й куплю, грошы маю!..

- Зь месца ідзеце й купцеце, што вам даручана!

Марья пайшла. Пасьля 20 часінаў вяртаецца з крыкам:

- Пане доктар, што гэта сталася! На маіх вачох усе крамы пазачынялі й нікто нічога не прадае.

Я зь літасцяй паглядзеў на непрадбачлівую Марью ды загадаў бегчы за чыгунку, дзе малыя крамы можа яшчэ не пазачынялі. Там яна запраўды дастала 5 кг. круп, фунт солі й пару селядцоў. Крамаў гандляры не адкрылі, не зважаючы на грозныя загады маршалка Рыдза-Сміглага ды Костка-Бернацкага.

ВАЙНА ПАЧАЛАСЯ

Раніцай 1-га верасьня 1939 году пяць магутных нямецкіх арміяў заатакавала Польшчу з трох бакоў. 6000 нямецкіх танкаў кацілася на

Варшаву. 2000 самалётаў бамбардавала амаль бязупынна сталіцу й важнейшыя аб'екты ўсёй Польшчы. Чорныя клубы дыму з запаленых складоў у Варшаве сягнулі на кілямэтры ўзвыш. Палякі бараніліся мужна, але тэхнічная перавага Немцаў давала хуткае вырашэнне.

З Валоміна выглядала, што найвялікшыя паветраныя атакі на Варшаву ішлі з Усходняй Пруссіі. Кожныя дзьве-тры гадзіны каля 100 бамбахозаў сунулася з грукатам матарау з паўночнага ўсходу й ськідала съмерцяносныя бомбы. Адны зь іх былі разбураючыя, вагі ад 50 да 1000 кг., іншыя малыя, запальваючыя. Кожны налёт пачынаўся грымотамі ўзрываў, стралянінай, часам баямі ў паветры, а канчаўся заравамі пажараў, вялізнымі клубамі дыму ды панікай жыхарства.

Трэціцца дня вайны мяне прыдзялі да антыдэсанцкіх аддзелаў. Я меў даваць лекарскую дапамогу вайсковым ня толькі на станцыі, але, калі зайдзе патрэба, і ў полі. І вось 5 верасьня два самалёты закружыліся ў паветры, абстрэлівалі адзін аднаго, ажно самалёт нямецкі бухнуў польсем і, абвіты клубамі дыму, зляцеў за Кабылкай. Мы кінуліся ехаць туды на самакатах, ды аказалася, што было гэта ад нас за 8 км.

Самалёт, часткі якога былі параськіданыя на дзясяткі мэтраў, яшчэ дымеў, гарэў. Цела аднаго лятуна ляжала выкінутае, другі-ж спусьціўся на парашуце ѹ зынік сярод будынкаў. Каля самалёту ляжала, не ўзарваўшыся, бомба кг. 500. Зъбеглася каля паўтысячы чалавек, усе гарэлі няnavісцяй да Немцаў ды на памятку ѹ памыснасць вайны паразыбіралі па кусочку самалёт. Я атрымаў ручку з псэўдагумовай масы.

Ад сёмага дня вайны, на загад ураду, усе маладыя людзі павінны былі ісьці на ўсход і дзесь тварыць абаронную лінію. Вынікам гэтага на дарогах паўстаў бескантрольны натоўп, які неміласэрна атакавала нямецкае лятунства. Рухацца мы маглі толькі ўздень, бо ноччу адбываліся тайнія манэўры войска ѹ нікто ня меў права выходзіць з хаты. Усе агні былі патушаныя, вокны заслоненыя. Быў выпадак, калі на Тарговай вуліцы ў Празе нямецкі агент застрачыў па калёне войска з кулямёту.

8 верасьня на спакойны Валомін напала сём нямецкіх бамбахозаў. Яны разбурылі каля 20 дамоў, спалілі суседнюю вёску, забілі 120 чалавек, ранілі каля 350. Людзі аддана дапамагалі адзін аднаму. Шпіталь зрабілі зь мясцовай школы, ложкі ѹ бялізну прынясці людзі, лекі давалі бясплатна аптэкарэы, скаўткі былі сёстрамі, а 7 лекароў працавала 12 гадзінаў, каб аблужыць раненых. Агульнае ўражаныне было вельмі цяжкое: усюды лілася кроў, усюды енкі ѹ плач. Адзін лекар дастаў атаку сэрца ды ледзь сам не памёр.

Страты ў людзях былі-б яшчэ большыя, але 14 бомбаў, па 100 кг. кожная, не ўзарвалася. Сапэры іх пасъля вывезылі ў балота.

Сцэны з раненымі цяжка перадаць на паперы: дзяцюк завіс ад узрыву на паркане; жанчына мела абдзёртую ўсю скру на твары й жывіаце; шмат было няпрытомных; іншыя мелі паламаныя рукі й ногі; страшна крычала студэнтка гуманістыкі - мела малы камушок у сядзеніні. 14 верасьня варожы абруч навокал Варшавы замкнуўся. Яе абаронцам стаў генэрал Чума, грузін па нацыянальнасьці, меў стотысячную армію.

17 верасьня да Валоміна з заходу пад'ехалі нямецкія панцырныя аўтамабілі. Нямецкі прадстаўнік даручыў мясцоваму бурмістру й паліцыі трymаць места ў парадку ды выконваць нямецкія загады.

Як і перад гэтым, на загад быццам кагосьці безадказнага з польскага радыя, польская баявая сіла валіла на ўсход у кірунку Берасьця. Прэзыдэнт Ігнат Масыціцкі, які 1 верасьня выдаў загад змагацца «ў імя Божае» з адвечным ворагам, нідзе цяпер не адзываўся. Дзеля гэтага пайставалі плёткі - страшная реч у вайну! - што ён забіты, што нейдзе схаваўся, што ўцёк заграніцу. Аб урадзе хадзілі чуткі, што быў у Берасьці, пасъля-ж каля Львова.

Маральны слай усёй Польшчы стаўся ўспомнены ген. Чума, абаронца Варшавы, ды гарачы патрыёта, бурмістр Варшавы, Старжынскі. Ягоныя палкія штодзённыя прамовы, яго баявы дух і арганізацыйныя здольнасьці, шмат дапамаглі Паляком у барацьбе з Немцамі ды заважылі на ўсім ходзе нямецкае агрэсіі. Недахоп-жа ўрадавых камунікатаў, таймнае палажэнне прэзыдэнта ды ягонае маўчаныне, паважна падкапалі баявую мараль польскага народу.

Абкружаная Варшава змагалася й цярпела. Удзень, кожныя дзьве гадзіны рэгулярна, былі налёты, уночы-ж гудзелі бесыперарапынна гарматы. Гітлер асабіста наглядаў за атакамі. 24 верасьня з Варшавы выехалі на лімузінах, у кірунку Ўсходніх Прусаў, усе дыпламатычныя прадстаўнікі.

Варшава вытрымала яшчэ колькі нямецкіх атакаў і штурмаў, тысічы Немцаў лягло на прадмесцях. І толькі пасъля 48 гадзінай нясупыннага бамбардавання ды абстрэльвання, калі была разьбітая станцыя вадзяных помпаў, а за трупамі ня можна было прайсці па вуліцах, 27 верасьня места вывесіла белы сцяг. Варшавы Немцы не здабылі аружжам, узялі яе толькі голадам, недахопам вады і эпідэміямі. Генэрал Чума, як прафесійны жаўнер, правільна ацаніў палажэнне й захаваў жыхарства Варшавы ад далейшае масакры. Лекцыю гэтую за пяць гадоў забыліся польскія палітыкі ў Лёндане. У жніўні-кастрычніку 1944 году яны паднялі ў Варшаве паўстаныне й

давялі места да руіны. Польшча ня ўпяршыню ў гісторыі паддалася пераможцам, ейныя-ж гордыя паны пайшлі ў няволю ды на зьдзек сваіх адвечных ворагаў.

А што-ж тымчасам дзеілася на Польшчы ўсходзе?

На досьвітку 17 верасьня 1939 году, калі змаганьне Палякаў з Немцамі было ў поўным разгары, Москва піхнула свае горды на захоп Заходніяй Беларусі й Украіны. У бальшыні выпадкаў Палякі спатыкалі бальшавікоў варожа, былі паадзіночныя перастрэлкі, а пад Львовам вялікая бітва. Ды былі й выпадкі, калі польскія адміністрацыйныя ўлады спатыкалі бальшавікоў з кветкамі, хлебам і соляй, бо думалі, што гэта ѹ натуральныя, і паводле дамоваў, іхныя саюзьнікі ў змаганьні зь Нямеччынай.

З усходу аднак-жа ішлі ня колішнія драбы Вялікага Княства Літоўскага. Ня ішла вольная казацкая ватага з Украіны, што Немца ўважала за звычайную нечысьць. Не загрыміць па съвеце нанава слава супольнае перамогі пад Грунвальдам, бо былыя 400-годнія пабратымцы Польшчы цяпер 20 гадоў цярпелі самі закутыя ў польскай няволі. У Польшчу ішлі цяпер з усходу азіяты, з шэрымі як зямля тварамі, з злоснай усьмешкай, з штыкамі ў руках, кабубіць іх у плечы польскім ваякам, каб рыхтаваць ім пасъля масавыя магільныя ямы ў Катыні.

Паводле першасі ўмовы Рыбэнтропа з Молатавам, Саветы мелі заніць Польшчу аж да Віслы. Ды ў апошнюю мінуту яны здаволіліся беларуска-украінскімі землямі Польшчы, а ад Гітлера затое дасталі права на пашырэнье сваіх уплываў у Прыбалтыцы, гэта значыць, што пры першай нагодзе Москва магла забраць сабе Летуву, Латвію й Эстонію, якіх уважала за верад на сваім вялікадзяржавным расейскім целе, што ў 1919 годзе ім насадзіла Англія.

У дзень савецкага нападу да Ўкраінцаў і Беларусаў прачула прамовіў, як да «братоў», якіх мучылі польскія паны, Молатаў, абяцаў шырокое разъвіцьцё беларускай і украінскай нацыянальнай культуры. У Варшаве нам здавалася, што мо й запраўды Саветы перамянілі народагубны курс ды імкніцца да нармальнага сужыцця з братнімі народамі.

З савецкага таксама радыя мы даведаліся, што польскі прэзыдэнт з урадам і бальшынёй важнейшых вайскоўцаў, прысыпешаным тэмпам пераходзяць праз мосыцік на Пруце ў Румынію, дзе румынскія ўлады іх усіх інтэрнуюць.

Тымчасам Немцы ў Польшчы пачалі заводзіць «новыя парадкі» - парадкі арганізаванага рабунку, гвалту, тэрору й зьдзеку. Перш за ўсё з съценай будынкаў і платоў пазынікалі польскія адозвы «До бою!», а на

іх месца зъявіліся нямецкія загады «Ахтунг! Ахтунг!»¹ За непаслухмянасыць нямецкім уладам - расстрэл. За перахоўванне аружжа - расстрэл. Усе вайскоўцы павінны здавацца ў палон, а хто ня пойдзе - расстрэл. Калі жанчына заразіць Немца вэнэрыйчай хваробай - расстрэл. Хто робіць сабатаж, займаецца шпіянажам, арганізуе тайныя арганізацыі - расстрэл! - і г.д., і г.д., і г.д.

Другая адозва была крыху спакайнейшая. У ёй загадвалася, што кожны тубылец павінен даваць праход для Немца на ходніку й вуліцы ды, здымачы шапку, кланяцца. Невыкананыне гэтага загаду давала Немцам права біць Палякам па тварах, што яны й рабілі й паадзіночна, і гуртам. Стане вось грамада маладых Немцаў на рагу Новага Сьвету й Алеяў Ерузалімскіх ды лупяць праходзячых па тварах за парушаныне закону аб добрых манерах. Хто меў довад, што ён не Паляк, таго ня білі, але памылкі здараліся.

Жыдом было загадана хадзіць толькі па праезднай, а не па тратуары, і то гуськом адзін за адным. Усе яны мусілі насіць жоўтый сіёнскія зоркі сыпераду й ззаду. Палякі-ж вывезеныя ў Нямеччыну й на польскіх, далучаных да Нямеччыны, землях, насілі літару П. Хутка безадказныя адзінкі пачалі нападаць на Жыдоў ды грабіць іх маёмысць. За колькі тыдняў Немцы пазганяялі Жыдоў у замкнутую частку места, у гетта, і тады яны ўжо не хадзілі свабодна, а толькі пад нямецкай кантроляй.

Немцы пакінулі пры іхных абавязках польскую паліцыю, адміністрацыю, чыгуначнікаў, лясьнікоў ды іншых, наколькі яны былі ім патрэбныя. Шмат якія Палякі ўважалі гэта за супрацоўніцтва з ворагам ды зраду. Далей пайшли арышты. Людзі гінулі з хатаў, урадаў, з вуліцы. Ніхто ня быў пэўны свае свабоды. Некаторых з арыштаваных расстрэльвалі тут-же, іншых адвозілі ў лягеры зняволеных.

Непадалёк дому дзе я жыў Немцы зрабілі бойню й забівалі соткі кароў на мяса для войска. Кожнай раніцы цягнулі кароў у бойню, а за імі галасілі Мазуркі, малілі аддаць апошнюю ў сям'і кароўку. Жанчынаў Немцы адганяялі пугамі, а па забітай жывёле толькі ногі й галовы выкідалі для «тубыльцаў» - «айнгаймішэ».

2 кастрычніка я зь інжынерам Вэрчынскім самакатамі адведалі Варшаву. На 22-х кіляметрах трасы адны руіны, пагарэлыя хаты й крыжы над пахаванымі. Мы ўважна паходзілі па цэнтральнай Варшаве, дзе колькі кварталаў было зусім выпалена, іншыя-ж разбураны бомбамі ды гарматнымі снарадамі. Мясцамі за кучамі

¹ Увага! Увага!

развалінаў ня можна было й прайсьці. Па ходніках і пляцох усюды магілкі й крыжы з дошчачак.

Грамады людзей, пад наглядам Немцаў, ачышчалі вуліцы ад развалінаў і грузу. Транспарту ня было нікога. Па ачышчаных вуліцах перасоўвалася, зь дзёрзкімі мінамі, толькі нямецкае войска. На вуліцы Кашыковай не засталося й съеду ад дому, дзе мясыціўся Беларускі Студэнцкі Саюз. Дачуўся толькі ад знаёмых, што мой сябра, Язэп Гапановіч, застаўся жывы. Голад ня толькі дакучаў людзям, але, здаецца, вісеў у паветры. На вачох усіх людзі абразалі мяса з забітай жывёлы, у крамах-жа прадавалі конскае мяса з пабітых коняў слáунаепольская кавалерыі.

Змучаныя фізычна й яшчэ больш псыхічна, змрокам мы вярнуліся дамоў.

- Толькі за нейкіх дваццаць пяць гадоў можна будзе адбудаваць нашу прыгажуню Варшаву! - сказаў інжынер Вэрчынскі. У 1943 годзе яго зынішчылі ў канцэнтрацыйным лягеры Дахаў.

ПАВАРОТ ДА ВІЛЬНІ

Прайшло колькі тыдняў у безнадзейным чаканьні. Нямецка-савецкая граніца была ўстаноўленая на Бугу. Беларускія жаўнеры польскага войска, адпушчаныя зь нямецкага палону, бесыперарыўным амаль шнуром ішлі ўздоўж чыгункі на поўнач, за Буг, дамоў.

Пасля доўгіх разважаньняў, наважыў і я ехаць да Вільні, дзе спадзяваўся лепшых умоваў грамадзкае працы. Хутка знайшліся спадарожнікі, нанялі падводу. Іх скромны набытак, мой габінэт і бібліятэку, усклалі на воз, самакаты ў руکі ды пайшлі на Радзімін і далей на поўнач. Гэтак 23 кастрычніка й я стаўся ваенным уцекачом.

Разам з намі сунуліся на поўнач тысячи Жыдоў ды групкі польскіх камуністаш. Паабапал дарогі валяліся аўтамашыны, грузавікі, павозкі, ды розная ваеннае снасць. Дзе-ня-дзе ляжаў забіты конь, віднеліся крыжы над магілкамі жаўнероў. Па небе ўвіваліся крукі і вароны, стралою падалі на астаткі падліны. Вёскі здалёк съязціліся белымі комінамі на чорных жудасных папялішчах. Мне ўспомніліся слова С.Жэромскага: «Разьдзяўбуць нас крукі, вароны!» Баі зь Немцамі ў гэтай мясцовасці трывалі аж дзесьць дзён. Вось што мне расказаў учаснік баёў С.Багушэўскі:

- Днём Немцы бесыперарыўна б'юць з гарматаў, сякуць зь летакоў кулямётамі, і мы ўцякаем ды хаваемся ў кусты, лясы й ручай. Затое-ж уночы мы ім давалі.. Немцы лезуць, як жабы, праз Буг, мы-ж

падпусыцім іх да палавіны ракі, а тады як секанём з кулямётай і стрэльбаў, дык толькі балбатня пойдзе па вадзе, а пасъля люстра Бугу ізноў стае гладкім. Абыйшлі нас Немцы з поўначы.

Нямецкія зматарызаваныя адзінкі дзень і нач цягнулі на заход. Відаць было, што Гітлер вельмі съпяшаўся. У Вышкове Мазавецкім мы выбралі ад нямецкае паліцыі пропускі й пайшли да граніцы.

Вось і пераходны пункт. Грамада Жыдоў, каля 150 чалавек, стаяла акружаная Немцамі, а збоку, каля 15 чалавек насыкіх. Жыдоў дзялілі групамі і ў невялікім будынку неміласэрна рэвідавалі. Перабіралі кожны рубец, кожную коўдру, кожны лахман. Маладых Жыдоў і Жыдовак разъдзявалі да кашулі. Апошніх ставілі ракам і «рыцар новага парадку на Ўсходзе» шукаў залатых, рэчаў і дыямэнтаў у натуральных праходах. Тэмпэратура была каля 5Ц, падуваў халодны вециярок. Адбраўшы ад Жыдоў усё, што мела нейкую вартасць, Немец крываў «Гераўс!»², і за пару часінаў пляц быў вольны.

Прыйшла чарга на нас. Трубка майго палатна, пару інструментau, пайшли на кучу ваеных трафеяў. СД паручнік прычапіўся да мяне, што я «юдэ»³, але мы ўсе гэтamu запярэчылі. Тады Немец кінуўся да мяне, чаму я еду да камуністаў. Я адказаў:

- Еду-ж да вашых прыяцеляў!
- Зі зінд кайнэ унзэрэ фройндэ!⁴ - запярэчыў паручнік.

Гэтак выкінулі нас на паласу нічьеi зямлі, дзе вось зыйшліся два съяротныя ворагі, што як сабакі тымчасам толькі нюхаліся, каб праз часіну распачаць съяротную разыню. Побач з намі ішлі Жыды й Жыдоўкі, нясылі, цягнулі й кацілі рэшткі незавіднай маёмы. Яны голасна, паўсходняму завываючы, пракліналі Немцаў ды з радасцю уваходзілі ў «райскую» зямлю пралетарскай дыктатуры. Гэтак выглядала другая, папраўленая, лінія разъмежаваныя Рыбэнтроп-Молатаў.

Прывалокшыся да гранічнага пункту, мы затрымаліся. Хутка падыйшоў да нас аддзел савецкіх байцоў у сіле 12 чалавек, зь вінтоўкамі ў руках. Камандаваў імі васпаваты падафіцэр азіяцкага паходжання. Пасъля 20 гадоў я ізноў пабачыў савецкіх ваякаў: худыя, абдзёртыя, з тварамі бяз усьмешкі ды шэрымі, як зямля. Праверыўшы нашыя дакумэнты, яны падагналі нам падводу, каб адвезьці ўсіх у зборны пункт.

Я спасыцярог, што жаўнеры граматныя, трymающца спакойна

² Вон!

³ Жыд.

⁴ Яны ня нашыя прыяцелі.

ды з падцішка грызуць моркву. Іх веку ня можна было азначыць, бо ўсе былі пахмурныя, худыя і выглядалі шмат старэйшымі за свае гады. Байцу, які паклаў на воз нашыя рэчы, я хацеў падараваць гадзіннік, але ён ня прыняў дарма, заплаціў мне дзесяць рублёр.

Калі селі на воз, мы ад возыніка даведаліся, што лепш ня ехаць на зборны пункт, але пераначаваць у ягонай хаце, ды паслья ехаць у кірунку Беластоку. Калі мы гасыцілі ў гаспадара, да нас зъявіўся савецкі шпіцаль: дзяцюк гадоў 19, скамунізаваны да шпіку касыці. Ён вельмі хваліўся савецкімі дасягненнямі, прыкладам съмерцяноснымі праменнямі, што маюць запаліваць на ляту варожыя самалёты. Ён меўся нас назаўтра даставіць у зборны пункт, ды мы выехалі додня ў Зарэмбы Касыцельныя, бо туды даходзіў з Беластоку цягнік.

Ноччу перад выездам мяне наведала група Жыдоў з Пултуска ды Вышкава. Працавалі яны ў Немцаў на акопах, а як працы закончылі, Немцы выкінулі іх у Саветы. Цяпер яны хацелі забраць свае сем'і зь Генэральнай Губэрні. Расказаў я ім падрабязна, як Немцы зьдзекуюцца над Жыдамі, забіраюць іх маёмысьць ды заганяюць у гетта. Жыды амаль усю ноч енчылі, гаманілі ды ўсё мяне распытвалі, пад раніцу-ж усе пайшлі па свае сем'і.

У Зарэмбах Касыцельных набралася да пару тысячаў людзей. Есыці ня было чаго. Усе чакалі на цягнік. Каля паўдня прыйшоў цягнік таварны. На працягу 15 часінаў 30 вагонаў напоўнілася народам і хатомкамі. У дарозе людзі задорна дыскутувалі з Жыдамі, якія выражалі свой жаль да польскіх уладаў за тое, што іх ня прыймалі ў войска, на чыгунку, пошту, банкі, у міністэрствы, а на ўніверсітэты толькі абмежаны лік.

У Беластоку мае прыгодныя таварышы падарожжа павыскаквалі з цягніка. На разыўтаныне ў нас няшмат знайшлося да гутаркі. Яны шукалі працы ў Саветах, я-ж меў свае пляны, трymаўся ад іх воддарль. Мне пашчасльвіла, бо мой цягнік ішоў праста да Вільні. Праяжджаючы праз Горадню я ўспомніў што два тыдні таму мне расказваў кіраунік пагранічнай жандармэрыі, капітан Н.:

- Я быў назначаны кіраваць абаронай Горадні. Адна наша рота жаўнераў, бяз танкаў ды артылерыі, не магла ставіць супраціву бальшавіцкім панцырным адзінкам і таму мы наважылі здаць места бяз бою. У гэты мамант 16-ці гадовая вучаніца гімназіі ўзварвала на вуліцы Арэшчыхі бальшавіцкі танк, кінуўшы на яго запаленую бутэльку з газай, г.зв. кектэль Молатава. У іншых пунктах места ўспыхнулі сутычкі - студэнты, гімназісты, паліцыя, работнікі, урадаўцы й агароднікі сталі страліць па няпрошаных «асвабадзіцелях». Мая рота амаль самавольна пайшла ў бой. Паслья

гадзіны бою было спалена яшчэ 6 танкаў і зъянтэжаная балышавіцкая пехата кінулася на ўцёкі. Радасьць пераможцаў была нячуваная. Білі званы ў касыцёлах і цэрквях, увесе народ выйшаў на вуліцы, сипявалі патрыятычныя песні, цешыліся зь перамогі над агрэсарам. Гэтая радасьць трывала аднак-жа толькі 48 гадзінаў. Балышавікі абыйшлі места паўколълем з паўночна-ўсходняга боку ды сталі абстрэліваць з кулямётаў і гаубіцаў. Тымсамым часам каля 20 танкаў паволі, страляючы, пасоўвалася да цэнтра места. Я з майі жаўнерамі перайшоў на левы бераг Нёману.

Прайшло толькі сем тыдняў ад часу, калі я тут праяжджаў. Свяцілася тады элеганцыя вайсковых ды ўрадаўцаў, шуршэлі ядвабныя сутаны духоўных, важна паходжвалі напышаныя польскія паліцыянты, снавалі навокала гаваркія, прыгожа адзетыя жанчыны... Цяпер усё гэта зынкла беспаваротна. Прыйшлі з заходу і ўсходу новыя людзі, загаварылі іншымі мовамі. Выгляд усіх цяпер быў шэры й прыгнечаны. Гэтак усё хутка мяніеца ў вырашальныя дні гісторыі.

Цяпер я ўжо еду да Вільні. Ізноў поўна Жыдоў, што едуть проста да Масквы, ды ізноў гарачыя дыскусіі, чаму ды як упала Польшча. Усе былі абдэртыя, паўгалодныя, перамучаныя. Дыскутувалі аднак-жа вельмі ахвотна. Мне толькі стала вельмі няпрыемна, калі ў майго дыскутанта я заўважыў вялікую адзежную вош.

Калі прыехаў да Вільні, уздыхнуў вальней, бо быў пэўны, што тут няма ніякіх вывазаў. На станцыі я аддаў мае рэчы на перахаванье ў атрымаў квітанцыю на незразумелай мне жмудзкай мове. Нашая сталіца здалася мне шэрай, штодзёнай ды абдэртай з элеганцыі ўясёласыці. Перапалоханыя людзі тысячамі перавалівалі па галоўных вуліцах места. Былі тут студэнты, багацейшыя сяляне, шляхта, былыя паліцыянты, вайсковыя ды ўрадаўцы, што скаваліся ад савецкае ўлады. Усе жылі, выдавалі, ня маючи ніякіх прыбыткаў. На рынках і ў адмысловых крамах прадаваліся ўсякія ўжываныя рэчы, як хутры, кожухі, абурак, біжутэрыя, лялькі, старыя дываны й іншае.

Хутка я выехаў на працу да Рэшы. Наняў 2 пакоі ў новым доме ды пры 30-40 градусах марозу жыў без апалу. У мяне замярзала малако, чарніла, я ня мог разъдзець у габінэце хворых і мусіў спаць надзеўшыся. Сухія дровы ляжалі ў суседнім лесе, але каб іх за грошы дастаць, трэба было мець пасьветчаныне нейкага «віршынінка»⁵ ў Вільні, наняць падводу, заплаціць грошы лясьніку на мейсцы, усім па чарзе даць узяткі, і тады толькі дастанеш кубамэтр дроў. Быў гэта адзін з мэтадаў зьдзеку Летувісаў над адвежным мясцовым беларускім

⁵ Начальніка (летув.)

жыхарствам.

Спакай я тут і цікавых людзей. Суседні вось маёнтак Рушчыца перрапоўнены польскімі вайсковымі ўцекачамі. Панатварылі яны тут сабе розныя пасады, як кірауніка канюшні, кароуніка, сьвінарніка, плодазьменаў, прадукцыі корму й г.д., а фактычна зімаліся, апроч распусты, вайсковымі справамі: зьбіралі ды перахоўвалі аружжа, праводзілі лекцыі на вайсковыя тэмы, слухалі лёнданскае радыё й шырока зімаліся шаптанай пропагандай. Іх правадыром быў рэктар Духоўнай сэмінарыі ў Ломжы, кс. П. Правёў я зь ім шмат гутараў на вячорных пагулянках.

Чатыры ўрадоўцы пошты ды валасной управы былі прывезеныя з Жмудзі. Яны цэлымі днямі гулялі ў карты, пілі гарэлку, ды часта біліся міжсобу за падзел «банкавых» грошаў.

Калі Гітлер напаў на Польшчу, ён плянаваў, што як і ў Аўстрыі ды Чэхаславаччыне, шантажом, тэрорам ды маланкам ударам за два тыдні зломе польскі супраціў, а тады, яшчэ перад зімой, пакуль Аліянты не падрыхтаваныя, піхне свае арміі на Францыю. Тымчасам Адольфу падвіхнулася нага: ягоныя арміі затрымаліся ў Польшчы больш двух месяцаў. Атакаваць Францыю зімой ня было як, давялося чакаць вясны 1940 году. Аліянты гэтым-жа часам правялі мабілізацыю, пераставілі індустрый на патрэбы вайны, пасыпешна змабілізавалі ды перашколілі авіяцыйныя кадры, ды па стараліся ўсьведаміць сусветную апіню пра нацыстоўскую небяспеку й зьеўсты.

Гэтак распачалася Гітлерава «маланкавая» на шэсць гадоў вайна, што двойчы крывавым валам перакацілася праз нашу бацькаўшчыну.

ЗАХОДНЯЯ БЕЛАРУСЬ ПЕРАД ДРУГОЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНОЙ

Перад самым выbuchам Другой Сусветнай вайны жыцьцё ў Захадній Беларусі было пад цяжкім прэсам польскага нацыяналізму. Беларускі нацыянальны рух ледзь зіпаў пад няспыннымі прасльедамі польскіх паліцыйна-адміністрацыйных уладаў, што маніліся ў блізкой ужо будучыні на беларускіх землях вынішчыць усякую беларушчыну. Газэты й часапісы, беларускі друк, былі ў клешчах жорсткае цэнзуры. Калі наагул маглі выходзіць, дык з частымі вялікімі белымі плямамі. За гэтыя плямы трэба было пасъля ісьці пад суд адказным рэдактаром.

З часапісаў і газэтаў выходзілі: «Беларуская крыніца» (закрытая

загадам уладаў колькі гадоў да вайны), «Беларускі фронт», «Шлях моладзі», «Хрысьціянская думка», «Калосьсе», «Беларускі летапіс», ды колькі іншых дробных публікацыяў. Беларускі рух тады выражаяўся трывягом кірункамі.

Незалежніцкі абоз складаўся з колькіх розных напрамкаў. Сюды ўваходзілі: Беларуская Хрысьціянская Дэмакрацыя (БХД), коратка перад вайной пераназваная «Беларускім Народным Аб'еднаньнем», з установамі - Беларускі Інстытут Гаспадаркі й Культуры, кнігарня й выдавецтва «Пагоня», друкарня імя Ф.Скарыны, «Беларускі Каталіцкі Камітэт у Вільні», ды часапісамі «Беларуская крыніца», «Шлях моладзі», літаратурна-навуковы часапіс «Калосьсе», «Хрысьціянская думка», «Бюлетэнь беларускі» (выдаваўся папольску). На чале гэтага табару стаяў айцец Адам Станкевіч.

Другім, больш радыкальным, незалежніцкім напрамкам быў «Беларускі фронт» зь месячнікам того самага назову, які ваяуніча ставіўся й да бальшавіцкай дывэрсіі «народнага фронту» й да польскай санацыйна-эндацкай палітыкі, і да гітлерызму, ды арыентаваўся на палітычна-нацыянальнае адраджэнне беларускага народу ў духу яго гістарычных традыцый. Да гэтае групы прымыкалі: частка інтэлігенцыі з бхд, зь Беларускага Студэнцкага Саюзу, Беларускага Навуковага Таварыства, частка беларускага духавенства. Правадыром гэтага кірунку быў айцец Вінцэс Гадлеўскі.

На грун্�цы незалежніцкіх ідэалаў стаялі й невялікія групы: Беларускіх нацыянал-сацыялістаў з ворганам «Новы шлях» (Акінчыц, Казлоўскі), Беларускіх эсэраў з ворганам «Золак» (Чарнэцкі, Бусел, Аніська), і гэтак званая «лявіца» - рэшткі разгромленай Палякамі Беларускай Сялянска-Рабочніцкай Грамады, Таварыства Беларуское Шкóлы, працаўнікі Беларускага Банку.

Другую групу тварылі гэтак званыя «комікі», сябры нелегальнае Камуністычнае Партыі Заходняе Беларусі (КПЗБ), падпольнага камсамолу ды іх сымпатыкі, бальшавіцкія агенты, варожа настаўленыя да ідэі незалежнасці Беларусі. Яны вялі падпольную дывэрсію супраць незалежніцкіх кірункаў. Гэтая група была моцна насычаная агентамі польскае разьведкі зь віленскага ваяводзтва «двойкі» Ясінскага. Дайшло да таго, што агент разьведкі Стральчук быў «інспектарам» КПЗБ (ранены Пртыцкім у часе судовага працэсу ў Вільні). Калі пазней Заходнюю Беларусь занялі бальшавікі, усе сябры КПЗБ і камсамолу былі на чорным сьпіску галоўнага пракурора СССР, падлягалі арышту ў съледзству.

Трэцюю групу, вельмі малую, тварылі г.зв. «палянафілы», што з

польскай інсypірацыі пробвалі тварыць фронт палітычнага супрацоўніцтва з польскімі ўладамі. Сюды прымыкаў Радаслаў Астроўскі, часткава А.Луцкевіч. На пачатку 1930-х гадоў была створаная пры Віленскім універсітэце ды ўтрымліваная субсыдым; з «двойкі» Ясінскага й карпарацыя «Скарынія», якая мела ахапіць беларускіх студэнтаў палянафільскага кірунку. Ды пасля колькіх гадоў «Скарынія» развалілася.

Хутка й Радаслаў Астроўскі апынуўся ў няласцы Палякоў, ды ў другой палавіне 1930-х гадоў быў зъ Вільні пераведзены да настаўніцкае працы на польскія землі ў места Лодзь. Ды ѿ як магло развівалаца сярод Беларусаў палянафільства, калі польскі ўрад цынічна прарочыў, што за 50 гадоў на тэрыторыі польскае Рэчыпаспалітае ня будзе й съеду нейкае беларушчыны і для гэтага ваяводы віленскі, наваградзкі, палескі ды беластоцкі глумілі найменшыя праявы беларускай культурна-нацыянальнай дзейнасці сярод народу?

БАЛЬШАВІКІ Ў ВІЛЬНІ

Паміж 17 ды 25 верасьнем 1939 году бальшавікі, згодна з сваёй дамоўленасцяй з Гітлерам, занялі землі Заходняе Беларусі. У дамове бальшавікоў з нацыстамі было сказана, што Немцы забяруць Польшчу па Віслу. Саветы-ж акупуюць тэрыторыю на ўсход ад Віслы. Вось таму, калі Немцы былі ўжо даўно пад Варшавай, ды ўжо набліжаліся й да Львова. 17 верасьня Сталін даў загад убіць нож у сыпні адступаючым польскім войскам.

Пакуль савецкая «тэхніка» разгарнулася, Немцы перайшлі дамоўленую лінію падзелу польскай дзяржавы ды накінулі бальшавіком другую лінію падзелу - па рацэ Буг. Вось гэтак дайшло да «вызвалення» Москвою земляў Заходніяй Беларусі ды Заходніяй Украіны. Чырвонай Москве гэтае «вызваленне» абыйшлося бяз большых стратаў. На беларускай тэрыторыі былі толькі невялікія бай ў раёне Горадні ды Вільні з польскімі вайсковымі групамі, што намагаліся адыйсьці ў Летуву.

Беларускае жыхарства прыняло бальшавіцкае «вызваленне» настарожана. Шырока была ведамая жорсткая расправа Масквы з усім беларускім нацыянальна-культурным актывам, што ад гадоў дзесяці праводзілася ў БССР, расправа над быўлымі пасламі Грамады й клубу Змаганьня. Даходзілі чуткі ў пра масавы партыйны тэрор над сялянствам, пра масавыя арышты, ссылкі ў канцэнтрацыі.

лягеры, расстрэлы беларускіх пісьменьнікаў, наўкукоўцаў, настаўнікаў, беларускае інтэлігенцыі наагул.

Ды Беларусы Заходняе Беларусі хоць і ведалі, што ў ад новага пана цяжка спадзявацца нечага лепшага, не тварылі нейкіх антыбальшавіцкіх асяродкаў супраціву. За 20 гадоў у прыску польскае шавіністичнае палітыкі й нацыянальнага прасльеду, яны былі моцна аслабленыя. Бальшавікоў не сустракалі з кветкамі, але зъ цікавасцю мацалі іх прымітыўную съмядзючую вопратку, глядзелі на іх зъбяднелыя твары, на іх вайсковыя харчы з сушанай рыбы «облы», на брэзэнтывы, жалю годны, абутак. Наглядна можна было бачыць праўду народнае пагаворкі: «Відаць пана па халявах».

Пра настроі Беларусаў здавалі сабе справу й бальшавікі. Яны ведалі, што асяродкам усяго беларускага палітычнага руху была старая сталіца Вялікага Княства Літоўскага Вільня. І Вільню яны спачатку апавесыцілі сталіцу Заходняе Беларусі, мову беларускую прызналі за афіцыйную мову, выдавалі штодзённыя ды іншыя газеты пабеларуску, арганізавалі беларускае школьніцтва, засноўвалі свае беларускія арганізацыі. Ды трывала гэта вельмі коратка, каля пяці тыдняў.

Націскаючы на Летуву, ды іншыя балцкія краі, Масква зар'ентавалася, што ў абставінах ваеннае завірухі на заходзе Эўропы ёй будзе нагода захапіць усю Прыбалтыку. Ведаючы прэтэнсіі Летувісаў да Вільні, яна пасуліла, што перадасць ім Вільню з часткай Віленшчыны за цану згоды на заснаваныне савецкіх вайсковых базаў у Аліце ды Новай Вялейцы. Летувісы хутка съязмілі, што гэтая прапанова знача, ды склалі пагаворку: «Вільнюс мусу, Летува Русу» - «Вільня нашая, Летува руская».

Пра тактыку бальшавіцкіх валадароў акупаванае Вільні да Беларусоў вымоўна съветчаць некаторыя канкрэтныя факты. Разам з рознымі іншымі мітынгамі ды зборкамі ў Вільні тады быў наладжаны ў адумысны сход «беларускіх інтэлігентаў». Зьявілася на сходзе каля 80 беларускіх дзеячоў на чале з старшынём Беларускага Навуковага Таварыства ды дырэктарам Беларускага Музэю імя Івана Луцкевіча Антонам Луцкевічам, Вячаславам Багдановічам, Антонам Нэкандай-Трэпкам, ды іншымі. Як хутка выявілася, была гэта настаўленая пастка.

Хутка пасъля сходу ворганамі НКВД былі ў Вільні схопленыя вядучыя беларускія дзеячы, ды ў першую чаргу тыя, што былі на сходзе «беларускіх інтэлігентаў»: Антон Луцкевіч, Вячаслаў Багдановіч, Антон Нэканда-Трэпка, Вінцэнты Грышкевіч, Макар Косьцевіч, Бусел, Самойла ды шмат іншых. Як адбываўся арышты паасобных

беларускіх дзеячоў уявіць сабе можна з прафілу арышту рэдактара «Беларускае крыніцы» Янкі Пазыняка.⁶

А гадзіне 2 ночы, перад домам Локець 7 спынілася аўта НКВД, «чорны воран». Колькі энкауздзістаў, пад провадам мясцовага Жыда, стукаючы ў дом, крычала: «Хозяін отворі!» Янка Пазыняк не адчыняў. Тады энкауздзісты сталі ламаць дзвіверы, але дубовыя дошкі не паддаваліся. Урэшце адзін зь іх выламаў у вакне фортачку ды ўлез у хату, зъедліва прыгаварываючы: «Іш, как здорава спіт!» Пазыняка паднялі на ногі, спраўдзілі дакумэнты, ды загадалі адзеніца. У акружэнні заплаканай сям'і, жонкі ды дзяцей ён адзеніўся скора. Тады яго пагналі ў грузавік. Янка Пазыняк ніколі не вярнуўся. Былі чуткі, што нейдзе ў ліпені 1941 году яго, разам з групай беларускай інтэлігенцыі бальшавікі расстралялі ля ракі Вулы. Гэтак загінуў апошні рэдактар «Беларускае крыніцы», адзін зь верных сыноў беларускага народу.

22 кастрычніка 1939 году ў Вільню прыехалі начупыраныя, як пеўні, летувіскія паліцыянты, і хто ўцалеў ад арыштаў, той застаўся ў жывых. НКВД перад сваім адыходам грабіла што можна было грабіць, ды вывозіла на ўсход. Пасля выезду НКВД людзі памалу ды нясымела сталі паказвацца з сваіх сковішчаў. Вільня ўздыхнула свабадней, але па ўсёй Заходній Беларусі шалеў далей бальшавіцкі тэрор, цягнікі зъянняволенымі імчаліся на ўсход.

Вільня тымчасам пераходзіла ў рукі новых часовых валадароў, хоць, як прызнала сама Масква, места, як і яго наваколье, ня было летувіскім. Старшыня народных камісараў і камісар замежных справаў СССР, В.М.Молатаў, у сваей прамове перад Вярхоўным Саветам СССР 31 кастрычніка 1939 году заявіў: «Савецкі Саюз пайшоў на перадачу места Вільні Летувіскай рэспубліцы не таму, што ў ім пераважае летувіскія жыхарства. Не, у Вільні бальшыня жыхарства не летувіскае. Але савецкі ўрад лічыўся з гэтым, што места Вільня... павінна належыць Летуве, як места, зь якім, з аднаго боку звязанае гісторычнае мінулае летувіскіе дзяржавы, а з другога - нацыянальныя спадзіваныні летувіскага народа» («Ізвестія» ды «Правда» 1.XI.1939). З сваім адыходам зь Вільні бальшавіцкія ўлады апарожнівалі турмы, забіralі ўсё годнае ўвагі з крамаў, прадпрыемстваў, музэяў, навуковых установаў.

28 кастрычніка летувіская паліцыя поўнасцю асадзіла места. Насіла яна сінія шынялі, чырвоныя адзнакі, з чырвонымі аколышкамі шапкі, ды гутарылі выключна пажамойцку. Дзеля іх пацешнага

⁶ Паводле апавядання навочнага съветкі інж. С.Нарушэвіча.

выгляду ды незразумелай мовы віленчукі дасыціпна празвалі іх «калақутасамі» - індыкамі. На другі дзень у Вільню ўвайшла брыгада летувіскага войска, а за ім съпяшаліся сотні «шаўлісаў», каб заняць цёплія пасады.

Жамойцкія збройныя аддзэлы ўвайшлі ў Вільню як чужыя ў чужыя сабе горад. У месце тады ня было й 2% летувіскага жыхарства й яно гублялася ў славянскім моры. Дзеля гэтага й іхняга войска нікто не сустракаў, нікто ня вітаў. Новым акупантам места давялося ўсыцяж насылаць з Коўні ды іншых сваіх гарадоў транспарты летувіскага жыхарства, каб адміністрацыяна апанаваць падараваную ім Вільню. Гэтак было іх навезена больш 20 тысячаў.

Хутка пайшлі новыя парадкі. Старых жыхароў, Палякаў і Беларусаў, выкідалі з гарадзкой управы, чыгункі, прадпрыемстваў і ўстановаў, школьніцтва, адміністрацыі. Іх месца займалі малапісменныя наезнікі. Хутка яны павывешвалі свае шыльды, пазымянялі назовы вуліцаў на свой лад. Зразу ўялі жамойцкую мову ўва ўсе ўрады і ўстановы. Цяпер Вільня сталася нямой: усюды патрэбны быў перакладчык. Людзі наракалі, клялі, бунтаваліся, што ня могуць згаварыцца ў сваім родным месце ў сваіх сама пільных жыцьцёвых спраўах.

Каб прысьпяшыць веду мовы новае ўлады, давялося арганізаваць адумысныя курсы ўва ўсіх раёнах места, куды ў прымусовым парадку заганялі кожнага, хто нейдзе трymаўся на нейкай працы. Каб апанаваць віленскія касыцёлы - апрача касыцёлаў сьв. Яна й сьв. Казімера, што ім пераказала курыя - яны тварылі шаўліскія ды студэнцкія баёўкі, падыймалі бойкі ў Вострай Браме, у Катэдры, ды іншых сьвятынях. Баёўкам заўсёды памагала паліцыя, якая хапала мужчынаў, жанчынаў і дзяцей, садзіла іх у турмы ды зьбівала. Падобны тэрор праводзіўся й па занятых Жамойцамі мястэчках Віленшчыны. Гэтага зьдзеклівага глуму нявіннага аўтахтоннага жыхарства мне больш нідзе не давялося бачыць, хоць зьведаў я паўсювету.

У гэтыя змрочныя дні Вільні беларускае грамадзтва места пачало аглядатца, для абароны сваіх правоў, на Беларускі Нацыянальны Камітэт, што мясціцца пры вуліцы Завальная 1. БНК - старая беларуская арганізацыя - ходаўся цяпер з новымі захопнікамі, каб аблегчыць долю сваіх суродзічаў. Беларусаў Жамойцы больш баяліся чымся Палякаў. Калі БНК зъвярнуўся да старшыні места Сташыса, які дружыў зь беларускімі дзеячамі ў часы польскае ўлады, ён цынічна сказаў: «Шляхі нашыя разыйшліся. Мы дапялі свайго, дасталі Вільню, а вы ідзеце да свае мэты...» Гэтая была філязофія

жамойцкага дзеяча, які, як і ўсе іншыя ягоныя пабратымцы, цешыўся з сталінскага падарунку беларускай Вільні.

Трэба было выявіць ды ўзяць на ўлік съведамы беларускі элемэнт у гэтым старым беларускім месцыце. У памешканыні БНК пачалася рэгістрацыя Беларусаў. Каля ў першым тыдні зарэгістравалася больш 5000 Беларусаў, жамойцкія ўлады выклікалі да сябе старшыню БНК, інж. Адольфа Клімовіча, ды загадалі яму спыніць «варожую» дзейнасць. Пасля доўгіх перамоваў наезнікі ўрэшце абяцалі, што ня будуць выкідаць Беларусаў з урадаў, прадпрыемстваў і ўстановаў места Вільні дзеля іхнай беларускасці. Навет абяцалі дазволіць беларускае школьніцтва. Ды гэта былі толькі абяцанкі. За кожную справу даводзілася, і цімала, змагацца. Мне самому давялося абіваць парогі ў летувіскім міністэрстве культуры й асьветы ў змаганыні за беларускія школы.

А было гэтак. Дзякуючы няўтомным старанням а. Адама Станкевіча, А.Сакаловай, М.Анцукеўіча і М.Пацюкеўіча, за Беларусамі ўдалося затрымаць стary будынак Віленскай Беларускай Гімназіі ды адчыніць колькі беларускіх пачатковых школаў у Вільні й у Ашмяншчыне. Беларуская гімназія хутка скамплетавала 3 і 4 клясы, кожная па 40 вучняў. Але, калі дзеля вялікага ліку кандыдатаў, дырэкцыя гімназіі хацела адкрыць паралельныя клясы, Летувісы, відавочна, спалохаліся ды забаранілі прыймаць у вадну клясу больш як па 40 вучняў.

Жамойцкі шавінізм шалеў па ўсёй Вільні, супроць Беларусаў асабліва. Жамойцы намагаліся захапіць Беларускі Музэй імя Івана Луцкевіча. Трывала доўгае й заўзятае змаганыне. Беларусы не здаліся: музэй застаўся ў іхных руках.

Жамойцы да таго былі асьлепленыя перадачаю ім Сталінам Вільні, што прыймалі пакорна штораз новыя пасяганыні Масквы на іхнюю «незалежнасць». Іхны прэм'ер Мэркіс толькі ездзіў туды, каб падпісаць бальшавіцкія вымaganыні ў выглядзе «догавараў!» І бальшавікі ў Вільні і ўва ўсёй жамойцкай «дзяржаве» чуліся як у сябе дома. Савецкае пасольства на Вялікай Пагулянцы было закулісным «босам» усяе Жамойці. Туды ў 1940 годзе пайшла першамайская дэманстрацыя зь лёзунгамі супроць жамойцкай марыянеткі. Савецкія ваенныя базы разрасталіся да памераў шмат большых, чымся яны мелі быць паводле «дагаворанаасці».

ГУТАРКА З АЙЗІКАМ КУЧАРАМ

У сакавіку 1941 году, разам зь іншымі культурнымі дзеячамі БССР, Вільню наведаў і літаратурны крытык Алесь Айзік Кучар. Зъявіўся ён насамперш у Беларускі Музэй да Марыяна Пяцюковіча, які тады быў дырэктарам музэю, ды выказаў жаданыне сустрэцца зь беларускімі дзеячамі. Сустрэча адбылася ў майі памешканыні, на Кальварыйскай вуліцы. Былі прысутныя, апрача Кучара ды мяне, М.Пяцюковіч, Ул.Казлоўскі, Ч.Будзька. Гутарка праходзіла ў атмасфэры шчырай, бяседнай.

Найперш мы хвалі Кучара за ягоную стройную беларускую мову ды за працу на беларускай ніве, раўнуючы яго да Зымітрака Бядулі. Я пры гэтым сказаў:

- Вы хоць і жыдоўскага паходжаныня, але добра заслужыліся для нас Беларусаў. Таму асаблівую чарку вып'ем за вашае здароўе!

Кучар не разгубіўся, падзякаваў, ды з свайго боку хваліў заходніх Беларусаў за тое, што вытрываліпольскую акупацию. Годныя ўвагі былі словы Кучара пад адрысам прысутнага Ў.Казлоўскага (Казлоўшчыка). Сваю характарыстыку гэтага паэты-пісьменніка Кучар пачаў даволі дасыціпна.

- Мы ў БССР пра Казлоўшчыку думалі як пра нейкага амэрыканскага каўбоя, што абвешаны разбойнымі нажамі ды наганамі. А тут - вельмі сымпатычны чалавек. Мы крыху знаем вашую творчасць, яна даволі арыгінальная і цікавая, народная.

Казлоўшчык пасцяля гэтага чытаў свае паэтычныя, патрыятычнае тэматыкі, творы. Гэта яшчэ больш разбройла большавіцкую настарожанасць Кучара. Кучар тады зъвярнуўся да Казлоўшчыка з пытаннем, ці гэта ён быў аўтарам 12-ці антыжыдоўскіх пунктатаў, якія былі надрукованыя ў нацыянал-сацыялістичным часапісе «Новы шлях»?

Казлоўшчык меў адвару прызнацца:

- Так, гэта я, мая памылка.

- Ну й трэба-ж было табе, такому сымпатычнаму чалавеку, пісаць такое бязглузьдзе!

- Гэта быў «дух часу», які так падзеіў на Казлоўшчыку, - падхапіў я, - бо-ж у БССР тады йшоў глум над беларускім вызвольным рухам...

Кучар супакоіўся ды павярнуў гутарку на тое, каб Казлоўшчык уключыўся цяпер у савецкую рэчаіснасць, гэта значыць, каб стаў пісаць у большавіцкім духу.

Каб адварнуць увагу Кучара ад Казлоўшчыка, каб ён яго ня трывожыў, у гутарку ізноў умяшаўся я.

- Скажэце, калі ласка, як гэта сталася, што вы ня выратавалі Дубоўкі, Пушчы, Кляшторнага, Ігнатоўскага ды іншых ад арыштаў і загубы? Як Беларусы пасъля гэтага ўсяго маглі ставіцца да бальшавікоў?

- Ну, ведаецце, - зъбянтэжана адказаў Кучар, - кожная ўлада ёсьць улада і яе трэба слухаць. Гэтыя пісъменынкі праста пайшлі насупраць савецкае ўлады, якая ім дала ўсё. Вазьмеце такога Кляшторнага - дэкадэнт, п'яніца. Ён публічна з канарэйкай высымейваў савецкую ўладу. «Здохла канарка ў клетцы», казаў ён. А што іншыя пісалі? Дык што можна было зрабіць у гэткіх умовах?

Тут я яму кінуў пытаныне:

- А як гэта давялі Янку Купалу да гаракіры?

- Ведаецце, - адказаў Кучар, - ён буйны паэта, ён успрыймае ўсё пачуцьцямі, быў усхваляваны. Тут не павінная ўлада, якая дала пісъменынкам і паэтам найідэальнейшыя магчымасці, сарганізавала адумысны дом для беларускіх пісъменынкаў, дзе поўна выпіўкі, закускі, дзе палюдзку можна правесці час, пагутарыць, дыскутаваць на розныя тэмы. Дык ці-ж яны карысталіся гэтым дабрадзействам? Яны хаваліся ў глухія куткі, у падзямелыле, дзе іх гутарак ніхто іншы ня мог-бы пачуць. Ці-ж савецкая ўлада аб гэтым ня ведала? Ці яна магла талераваць гэта?

Як пасъля на эміграцыі апісаў Мікола Куліковіч, удзельнік тагачасных падзеяў у БССР, толькі ў падзямелылі была тады патрыётам магчымасць выказацца, што яны папраўдзе думалі.

Вычувалася, што Кучар баіцца гаварыць шчыра, што ён толькі манэруе, як вёрткі жанглёр. Усьведамляў ён і сам, што далейшая гутарка з намі бязмэтная, непажаданая, і ён яе спыніў, запрасіўшы нас на летувіскі балет, што тады выконваў у тэатры на Пагулянцы «Аўгена Анегіна».

Хутка мы былі ў лёжы тэатру. Аркестра іграла, нямыя фігуры на сцэне выкручваліся ўва ўсе бакі. Прый Krae ўражаныне рабіў танцор у ролі старога генэрала, што няўклодна круціўся ля Тацяны. Казлоўшчык ня мог больш глядзець на прымітывізм выкананыня, сказаў, што дрэнна чуецца, ды пакінуў тэатр. Мы дасядзелі да канца ды аднялі Айзіка да гатэлю «Жорж».

ДРУГІ ПРЫХОД БАЛЬШАВІКОЎ ДА ВІЛЬНІ

Жамойцкая пацеха Вільняю доўга ня трывала. 15 чырвеня 1940 году збройныя сілы бальшавіцкае Масквы хлынулі на Прыбалтыку. За

24 гадзіны ўся Летува была ўжо савецкай. Супраціў Лацьвіі прадоўжыў яе існаванье на два толькі дні. Ранейшая жамойцкая пагаворка «Вільнюс мусу - Летува Русу» - сталася запраўднасцяй.

Перад прыходам у Вільню бальшавікоў, прэса падавала весткі аб нарастаючых падрыхтоўках Масквы да захопу Прыбалтыкі. Рабіліся бальшавіцкія правакацыі, пісаліся «пратэсты» й пагрозы. Атмасфера была, як у катле. Хто толькі адчуваў небясыпеку для свайго жыцця ад бальшавікоў, стараўся ўцякаць - у Скандинавію, Прусію, у акупаваную Немцамі Польшчу. Асабліва шмат Жамойцаў і Беларусаў пераходзіла ў Генэральную Губэрню.

Яшчэ напачатку чырвеня 1940 году адвакат Мікалай Шкляёнак езьдзіў да Коўні ў нямецкі кансулят, дзе прадставіў сьпісок Беларусаў, што знамераныя былі ўцякаць з Вільні перад бальшавіцкай небясыпекай. Нямецкі консул згадзіўся пратусыці праз граніцу ў Нямеччыну асобаў, што былі пададзеныя на съпіску. Ды ў часе небясыпекі, калі бальшавікі займалі Жамойць, да гэтае групы ўцекачоў далучыліся й іншыя Беларусы, якіх на съпіску ня было. Іх нямецкая пагранічная ахова павярнула назад. Сярод іх быў і ведамы беларускі драматург Францышак Аляхновіч.

Ужо 17.6.1940 быў створаны бальшавіцкі ўрад Летувіскай ССР з Караймам Палецкісам на чале. Вільня заставалася надалей вонках Беларускай ССР, ды так-і-так і тут панавала цяпер Москва. Колькі першых месяцаў бальшавікі сядзелі ў Вільні прыцішана. Хапалі толькі вялікіх шышак: пракурораў, судзьдзяў, міністраў, кіраўнікоў буйных арганізацый і прадпрыемстваў. Сярод іх быў і бурмістр Вільні Сташыс. Хадзілі чуткі, што падрыхтоўваюцца масавыя съпіскі на вываз.

У месце наводзіліся савецкія парадкі. Праз колькі тыдняў усе крамы былі пустыя. Перад пякарнямі, малачарнямі і яткамі стаялі бясконцыя чэргі. Напоўталоднае жыжарства было нэрвовае, прыгнобленое, абдзёртае. На вуліцах пратапала даунейшая элеганцыя. Людзі нейдзе беглі, таўпіліся, зынікалі пры заходзе сонца з вуліц. Усе прадчувалі нарастаючы кашмар.

Жамойцкія нацыяналісты страту самастойнасці хацелі ратаваць сталінскай палітурай. Пад яе шуміху яны далей жамойдзілі Вільню, апанавалі ўніверсітэт, камсамол, паліцыю, залезылі ў НКВД. Сваю адданасць лютай бальшавіцкай сталінскай дыктатуры яны дэмантравалі пры ўсякіх нагодах, асабліва на кастрычніцкіх ды першамайскіх сівятыкаванынях, калі танцавалі на вуліцах.

Сярод беларускага грамадзтва места наступіла зацішша. Трэба было выдатнейшым дзеячам шукаць выхаду ў вабліччы жамойцкага

наступу. Адзінымі беларускімі ўстановамі ў Вільні цяпер былі: Беларуская Гімназія, Беларускі Музэй, ды пры прафсаюзным Доме Культуры існаваў Беларускі Аддзел, што раней быў пры жамойцкай управе Культуры. Галоўнымі рэпрэзэнтантамі беларускай культуры ў гэтым аддзеле былі хоры: П.Родзевіча, Мацьвійца з Траецкага Сабору, ды жаночы квартэт пад кіраўніцтвам В.Фёдаравай. Вось гэтыя хоры ў Вільні, хор-жа Рыгора Шырмы ў іншых акругах Заходняй Беларусі, фактычна рэпрэзэнтавалі й дэманстравалі беларускую вакальную культуру на землях Заходняй Беларусі.

Меркаваныі пра канчатковы вынік вайны сярод Беларусаў былі розныя. Адны спадзяваліся, што выйграюць дзяржавы Восі, іншыя, што Антанта з Амэрыкай. Амаль ніхто ня верыў, што савецкая Расея.

Балышавікі тымчасам сваю ўладу ў Вільні замацавалі. Турмы былі запоўненыя зыняволенымі. Тавары з крамаў прапалі. А за гэтым прыйшла даражыння. Чорны гандаль шалеў. Людзі перасталі быць у гутарках адкрытымі й з сваімі знаёмымі, бо балышавікі ўсюды насаджвалі агентаў. Па памешканыях хадзіла процъма наведвальнікаў: адны мерылі жыльлёвую плошчу, каб каго-небудзь усяліць, другія шацавалі падатак, іншыя шукалі беспрацоўных, яшчэ іншыя кантролівалі электрыку. Жыльлёвая плошча была зьведзеная да 4 кв. м. на галаву, харчовы недастатак стаўся катастрофальным.

У сваей эканамічнай адсталасці балышавікі ніяк не маглі наладзіць забясьпечаныня жыхароў патрэбнымі прадуктамі й таварамі, а ў сваей пропагандзе адначасна ўвесь час трубілі быццам яны развязалі гаспадарчую проблему. Дзеля гэтага былі супроць харчовай рэгламэнтацыі. Для пануючай партыйнай клікі былі створаныя адумысныя крамы з таварамі па паніжаных цэнах ды па партыйным разымеркамавальніку. Усё-ж іншае жыхарства ўважалася за няважнае. Яно забясьпечвалася як нявольнікі, каб толькі ня вымерла.

Вільня з жыхарствам 240 000 за два гады вырасла ў места зь лікам жыхароў 340 000, ня лічачы дзясяткаў тысячаў зыняволеных па турмах. Усе памешканыні былі перапоўненыя. Усе працавалі намінальна 8 гадзінай, плату-ж даставалі мізэрную, каб можна было справіцца з патрэбамі сям'і. Адпачынку ніколі ня было, бо ўвесь час зганялі людзей на мітынгі, сходы, курсы, дзе, як правіла, выступалі агітатары (у балышыні жыдоўскага паходжаныня), якія славілі балышавіцкую сістemu як збаўленыне для ўсіх народаў.

Часта на гэткія сходы ці мітынгі агітатар прыходзіў з падрыхтаванай рэзалицыяй, якую пры канцы праҷытуваў ды пытаваўся: «Ну, хто супроць?» Кожнаму было ясна, што настаўлялася пастка. Таму людзі маўчалі, або той ці іншы цынічна яшчэ падгукваў

у чэсьць Сталіна ды камуністычнае хэўры. Што-ж ім было рабіць іншае?

АБАРОНА НАЦЫЯНАЛЬНЫХ ПРАВОЎ

Змаганыне за нацыянальныя права ў Вільні пры новай уладзе адбывалася даволі заўзята. Кожная нацыянальнасць намагалася здабыць сабе больш пазіцыяў. Урэшце была прынятая рэзалюцыя, што на выяўленыя сваіх нацыянальных асаблівачцяў маюць права пяць нацыянальнасцяў: Беларусы, Палякі, Жыды, Расейцы ды Жамойцы.

Беларусы стараліся выкарыстаць усе магчымасці, што вынікалі з гэтае пастановы. Ды ў гэтым нялёгка было дайсці да нейкага паразумлення зь летувіскімі шавіністымі ды маскоўскімі нацыяналкамуністамі. Трэба прызнаць, што за права Беларусаў душой стаялі заўсёды выхадцы з Польшчы, ведамыя яшчэ пры польскай уладзе віленская «лявішоўцы» - Ендрыхоўскі, Дэмбінскі, Друтас, Жэромская й Дзявіцкая.

У выніку гэтих ходаньняў М.Пяцюкевіч, Багушэўскі й я перанялі беларускую сэкцыю радыя (60 мінутаў на дзень). Любіч-Маеўскі, а. Коўш і Войцік занялі пасады ў адміністрацыі. На хвалу Любіч-Маеўскага выпала правесці школыны плебісцыт у Вільні. Паводле гэтага плебісцыту вынікала, што:

- польскіх школаў жадае 50%
- расейскіх 20%
- беларускіх 12%
- жыдоўскіх 10%
- летувіскіх 8%

Гэта быў цікавы плебісцыт, за які ягонаму ініцыятару давялося пры Немцах, праз варожую правакацыю, прыплаціць жыщыцём. Папраўдзе, вынікі плебісцыту ня былі аб'ектыўна выяваю нацыянальных дачыненняў у Вільні, але больш паказнікам тагачасных у месцыце настроў. Усё-ж вынікала, што ў другой палавіне 1940 году летувіская сіла лікам вырасла да 8%, ці была на 6% большаю, як у годзе 1939. Гэта паказвала, што Жамойцы за гэты час навязылі ў места 6% жыхарства.

Не малую ролю адыйгрываў у эканамічных справах Вільні сьвятар Коўш, як галоўны рахункавод цэнтральнага Віленскага банку. За гэта пазней яму давялося, па даносах летувіскіх агентаў, зыгінуць ад Немцаў.

Выкарыстоўваючы тагачасныя магчымасці ў віленскім радыё мы, ці бо вышэй названыя асобы, перадавалі ня толькі бягучыя матарыялы, але М.Пяцюкевіч чытаў лекцыі зь беларускай этнографіі, я-ж прачытаў Багушэвічаву «Дудку» й «Смык» ды цімала твораў Янкі Купалы.

Гэта, ведама, ня было да спадобы Москве. Дзеля гэтага быў дадзены загад абмяжаваць беларускую праграму. Мы пастанавілі бараніцца. Нашыя дэлегацыі хадзілі ад аднай савецкай установы да другой, а таксама да жамойцкіх урадаў. Нікто нічога пэўнага не адказваў. Урэшце наш сябра Багушэўскі нейк звязаўся з маскоўскім палітруком, які кіраваў справамі культуры места Вільні. Між імі адбылася гэткая гутарка:

Багушэўскі: - Дазвольце, таварышч, прадставіцца - сатруднік беларускага сектара Радыё Вільно.

Маскаль: - Слушаю!

Багушэўскі: - Таварышч! Камуністычная ўлада прынясла вызваленіе ўсім працоўным, у гэтым ліку й Беларусам. Навокала кіпіць і ўзынімаецца культурнае жыццё, тымчасам Беларусам абмежаны час у радыё да 15 мінутаў у дзень. Чаму беларускія работнікі ня могуць мець роўнага права зь іншымі?

Маскаль: - Кто вас прыслал да меня?

Багушэўскі: - Я сатруднік радыё, ізбран рабочымі...

Маскаль: - Ты панімаеш па рускі?

Багушэўскі: - Панімаю, я вучыўся...

Маскаль: - То ступай домой і седі спакойно... Нечево здесь морочіць голову!

Было ўсё ясна кожнаму. Расейскія перадачы з Москвы павялічыліся ў віленскім радыё непамерна. Якое магло быць раўнаныне беларускіх працоўных да расейскіх, мужыка да пана?

Звужалі таксама беларускае школьніцтва, не зважаючы на намаганыні Карабля, Тышкевіча й Анцукевіча. Расейскае-ж школьніцтва ўвесь час разбудоўвалася.

У гэткіх умовах Беларусам трэба было пранікаць усюды, дзе толькі было магчыма, каб бараніць нацыянальныя інтарэсы беларускага жыхарства Вільні. Дзеля гэтага таго ці іншага Беларуса, які быццам супрацоўнічаў з бальшавікамі, нельга вінаваціць у калябарацыі. Даводзілася-ж выдзіраць ад бальшавікоў сама элемэнтарнія, здавалася-б, правы беларускага жыхара места. І трэба сказаць, што ў вельмі цяжкіх умовах віленская інтэлігенцыя няблага тады справілася з свайго гістарычнага заданняня.

Падобна як у Вільні, бальшавіцка-расейская ўлада трактавала

Беларусаў ды іхныя нацыянальныя патрэбы й на іншых новазанятых ёю беларускіх землях. Добрую інфармацыю мне пра гэта прыслаў мой сябра А.С., што жыве цяпер у Аўстраліі. Падаю тут яе даслоўна:

«Цябе цікавіць, як аднеслася беларуская інтэлігенцыя да савецкай улады ў 1939 годзе? Па стараюся адказаць у кароткіх словам.

Прыход чырвонай арміі 17 верасня 1939 году быў для беларускага насельніцтва Заходняй Беларусі наагуле нечаканы. Ніхто не спадзяваўся, што польскія мілітарыстыя й палітыкі, якія хлёстка стукалі абцасамі ды вёрстка вымахівалі «шабэлькай», так хуценька разбягнуцца, быццам пацуکі, перад бальшавікамі, тымбольш, што шмат якія памяталі падзеі дваццатых гадоў.

Беларуская інтэлігенцыя таксама ня была падрыхтаваная. То-ж ведама, што ўсяя яна была ў той ці іншы спосаб прасъедваная польскай бясьпекай, заганяная ў кацэт у Бярозе Картускай, у турмы. Асабліва перад самай вайной 1939 году вялікі быў наскок польскай адміністрацыі на знатнейшых, і яны былі ізаляваныя.

Крах польскай дзяржавы ў журнах гітлероўска-бальшавіцкай змовы быў маланкавы, ня было часу на роздум, сустрэчы, падрыхтоўку. Шмат інтэлігенцыі апынулася ў нямецкім палоне, як жаўнеры й афіцэры польскай арміі, іншыя гуртаваліся ў Беларускіх Камітэтах у Польшчы пад нямецкай акупацыяй, у Бэрліне. У Заходняй Беларусі, далучанае да БССР, асалелія зь беларускай інтэлігенцыі ўключыліся ў супрацоўніцтва з бальшавіцкімі ўладамі з думкай разгарнуць працу хаця-б у беларускім школьніцтве.

Савецкая ўлада ў Заходняй Беларусі фактычна ня мела на кім аперціся. Яна арыштоўвала й вывозіла ўсякі элемэнт, які супрацоўнічаў з польскімі ўладамі. Ня мела яна таксама даверу да беларускіх грамадаўцаў і сяброў КПЗБ, бо з загаду Сталіна ў 1938 годзе Камуністычная Партыя Польшчы й Камуністычная Партыя Заходняй Беларусі былі развязаныя, як выйшаўшыя з-пад маскоўскай кантролі, ды яе сябры ўзятыя на чорны сыпісак, як людзі, што падлягаюць съедзству савецкіх ворганаў, як «ворагі народу». Некаторыя маласьведамыя беларускія камуністы з КПЗБ, што думалі цяпер прыпадабацца Маскве, ды паклікаліся на сваё сяброўства ў падпольных бальшавіцкіх арганізацыях Заходняе Беларусі, былі арыштаваныя ды сваю карыеру скончылі ў Салоўках, на Калыме, і ці ў іншых месцах зняволеня.

Вось чаму бальшавікі сталі выкарыстоўваць беларускую інтэлігенцыю чыста нацыянальных паглядаў, асабліва ў школьніцтве, дзе ім не хапала сваіх людзей. Менск прыслаў толькі сваіх «культуртрэгераў», кіраўнікоў вышэйшай школьнай адміністрацыі.

Для прыкладу ўспомню абласны сход настаўнікаў у Наваградку ў лістападзе 1939 году пад кіраўніцтвам гэтага «культуртрэгера», школьнага інспектара Гутарцовой.

Сход адкрыў першы абласны сакратар партыі Рамашкоў, які на расейскай мове трубадурыў пра магутнасць чырвонай арміі, якая нас «асвабадзіла». Мову сваю партыйны шэйк скончыў славаслоўем у чэсць чырвонае арміі й Сталіна. Потым прамаўлялі іншыя партыйныя тузы, давалі слова мясцовым Беларусам на «падзяку» за вызваленіне. Урэшце выпусцілі на трывану Гутарцову, што мела гаварыць аб школьніцтве. Але й яна доўга малола аб савецкай уладзе й канстытуцыі, аб «радасным і культурным» жыцці ў Саветах. А калі стомленыя служачы начальнікі пачалі кричаць «бліжэй да тэмы», яна пратыкіла колькі бачын свае пісаніны ды пачала чытаць пра школьніцтва ў таіх-жа напышаных і безъзмістоўных словаҳ, як і аб прыходзе савецкай улады.

Каб змусіць Гутарцову пакінуць бальшавіцкія тырады ў расейскай мове, залія пачала грымець: «Гаварэце пабеларуску! Пабеларуску!» Тады Гутарцова сціхла. Вытварылася канстэрнацыя. Змоўкла ў залі. Бальшавіцкія тузы ня мелі аргумэнтаў на гэткі супраціў настаўніцкай масы. Дык падняўся першы сакратар партыі ды стаў шаптацца з Гутарцовой і сябрамі прэзыдый. Пасля гэтага Гутарцова ўжо наляту перакладала сваю чытань ў беларускую мову.

Але якая там была беларусская мова! Мы чулі нейкі расейска-беларускі жаргон, якога навет цяжка прыдумаць. Залія паўтолосна хіхітала, як Гутарцова пыкала, кашляла, шукала слоў. І каб перадаць расейскі зъмест свае пісаніны, як наагул губляла ўсякі зъмест. Яна чырванела ў бледнела, губы трасціліся, і відаць было, як каплі халоднага поту сцякалі па яе немаладым твары.

Тады партыйны туз, ратуючы цяжкую ситуацыю, абвесціў перапынак. Ён быў патрэбны саветчыкам выклікаць ворганы бясыпекі, якія зараз-жа зъявіліся. Агенты ў цывільнай відзялі зъмяшаліся з настаўніцкай масай, а на вуліцы стаялі энкаўэдзіскія аўты з рэзэрвамі.

Пасля перапынку Гутарцова ізноў зъявілася за трыванай. Яна цяпер сказала, што будзе прадаўжаць свой даклад па расейску, бо тут яе хіба ўсе разумеюць, а ёй самой лягчэй гаварыць па расейску. Санатар Рагуля зморшчыўся, галава Чатыркі бязволына апала ўніз, іншыя з цынічнымі мінамі глядзелі што будзе далей.

Хутка залі парвала наагул ўсякі контакт з Гутарцовой. Настаўнікі глядзелі ў вокны, перашептываліся між сабой. Заўважыла гэта й Гутарцова, дык даволі хутка скончыла свой даклад. Там-сям

некта пляскаў у далоні (магчыма агенты), а маса прыгнобленая пачала разыходзіцца. Усе зразумелі, што пад маскай камунізму прыйшоў маскоўскі шавінізм, які глуміў Беларусь перад рэвалюцыяй, пры царох. Некта разъвітваючыся з сваім сябрам, трапна сказаў: «Адзін акупант заняў месца другога!»

МАСАВЫЯ ДЭПАРТАЦЫИ

У красавіку й траўні 1941 году вычуvalася ўжо палітычнае напружаныне. Бясконцыя савецкія эшалоны з войскам і ваеннымі матарыяламі йшлі на захад. Шосы й вуліцы местаў ламаліся пад савецкімі танкамі. Лёнданскае BiBiCi радыё трубіла, што трэба спадзявацца нямецкай атакі на Расею нейдзе каля 20 чырвеня. Весткі гэтая падмацоўваліся бальшавіцкім масавымі арыштамі жыхарства ды вывазам яго ўглыбкі Расеі ці на Сібір. Акцыя гэтая пачалася 18 чырвеня 1941 году й трывала аж да нямецкай атакі на СССР 22 чырвеня.

Апавядалі пазней ахвяры бальшавіцкага тэрору, што шмат якія цягнікі з арыштаванымі былі атакаваныя нямецкім лётніцтвам, у выніку чаго шмат людзей пагінула. Іншыя масава гінулі ад нялюдзкіх умоваў транспарту, без вады й ежы цэлымі днямі. Трупы памерлых выкідалі праз вокны вагонаў.

Каб лепш уявіць усе жудасыці, якія перажывалі дэпартаваныя тады масава зь земляў Беларусі нявінныя людзі, сём'і зь дзецьмі, жанчынамі й старымі, дазволю прывесыці тут ліст майго сябры Вацлава М., сына 12-ці гектаровага селяніна, сям'я якога складалася зь 7 душ. Цяпер ён жыве ў Аргентыне, а тады перажыў усе жудасыці бальшавіцкага вывазу.

«Дарагі Сябра Яэп!

Буэнос Айрэс, 20.1.53

Перапрашаю за адвалоку з адказам, бо гарадыння 37,5 градусаў адымала ахвоту да пісаныя. Пастараюся адказаць на Твае пытаныні, наколькі дазволіць мая памяць. Пачну храналягічна ад падарожжа, у якіх транспартных умовах нам прыйшлося ехаць у савецкі «рай».

Пагрузілі нас у Мёрах у быдлячыя вагоны, з малым, моцна закратаўным акенцам пад самай столлю. Дзіверы энкаувудзістыя зачынілі на ключ, адчыніялі на дайжэйшых перапынках, а тады ўесь транспорт быў абстаўлены кулямётамі, дык усякія ўцёкі былі немагчымыя. Кожны вагон меў два рады нараў, на якіх магло зьмясьціцца 45 чалавек. Дык мы з сваімі рэчамі съціснутыя былі

даслоўна, як селядцы ў бочцы. Пасярэдзіне вагону ў падлозе была невялікая дзіра для адправы натуральных патрэбаў. Першы дзень сорам стрымліваў нас ад карыстання ёю. Пазней кожны зразумеў, што тут ня гульня, а змаганне за жыцьцё. Гэтак старыя ці маладыя, жанчыны ці дзяўчата, зъянтэжана, прыкрываючыся дываном, аддавалі патрэбы натуры...

У часе падарожжа - 18 сутак - далі нам толькі трыв разы па місцы зупы. Няшчасныя людзі ратаваліся тым, што змаглі з сабой захапіць, дзелячыся зь іншымі, што й гэтага ня мелі. Тут шмат залежыла ад чалавечнасці агентаў НКВД: больш людзкія дазвалялі ўзяць з сабой больш харчоў, менш людзкія выстаўлялі ахвяраў на зьдзек съмерці.

На нас бальшавіцкі хапун напаў а 1-й гадзіне ноччу. Мужчын у бялізне абшукалі ды паставілі ў куце, а жанчынам загадалі спакавацца за 30 мінут у дарогу. Жанчыны, як жанчыны, на толькі былі перапалоханыя, што заміж браць больш вартасныя рэчы, грузілі вёдры, гаршкі, скавароды ды іншыя рэчы, непатрэбныя ў надзвычайных умовах. Я, стоячы ў куце з узянутымі рукамі, звярнуў увагу жанчынам, што маюць браць, і затое быў прадметам наскоку стражніка, які фізычна гразіў мне расправай. А тымчасам 12 чалавек НКВД глумілі нашу хату: забіralі вартасныя рэчы - гадзіннік, бранзалеты, лепшую вopратку, а таксама лісты, фатаграфії, ламалі тынк, падлогу...

У гэткіх умовах прыйшлося нам, нешчасльцам, пакідаць сваю Бацькаўшчыну. Толькі ў Мёрах, у такіх самых закратаўаных вагонах, мы сустрэлі сваякоў з булкамі хлеба. Можна было толькі съкібамі перадаваць парэзаны хлеб у наш вагон. Брат Віктар (студэнт філязофіі), быў у асобным вагоне, што быў адчэплены ў Глыбокім.

Цягнік, пакуль дабрый да польска-савецкай граніцы ў Загацьці, стаяў на кожнай станцыі ды падбіраў вагоны з зыняволенымі. У Полацку, 20.6.41, я заўважыў ненармальны рух войска й танкаў, што наводзіла ў мяне думкі аб хуткай вайне...

Толькі далёка на расейскай тэрыторыі наш эшалон з 120 таварных вагонаў часцей спыняўся, і тады выпускалі людзей з вагонаў дзеля натуральных патрэбаў ды набраныя вады. Была ў вадным вагоне савецкая крамка, дзе можна было купіць чорны хлеб і соленую рыбу.

У нашым вагоне былі людзі з Браслаўшчыны, Постаўшчыны й Дзісеншчыны. Тут была mestачковая інтэлігенцыя, сяляне, крамнікі, рамеснікі, работнікі. Цяжка было зразумець, гледзячы на гэту шэрную няшчасную масу, у чым бальшавікі бачылі небяспеку для

свайго панаваныя ад гэтых людзей. Людзі ў вагонах съпявалі рэлігійныя песні, галасілі, плакалі. На пастоях было забаронена съпяваць, каб не дэмаралязаваць жаўнерай, што ехалі на фронт. Ад набожных бабуляў энкавудзісты адбіralі маліцьвеньнікі, кантычкі, ражанцы...

I ўрэшце, пасъля цяжкіх мукаў і цярпенняў, выгрузілі нас у горадзе Барнаул над рапой Об. Колькі тысячаў людзей было сагнана ў чатыры, яшчэ навыканчаныя, баракі. Тут мы сядзелі й чакалі, пакуль пабудуюць больш баракаў. У міжчасе адбывалася перапіска людзей паводле паходжаныя, занятку, асьветы і г.д. Аптыгальнікі запаўнялі польскія жыдоўкі з Варшавы й Лодзі, што ўцяклі ў Саветы ў 1939 годзе, калі Немцы занялі Польшчу. НКВД мантавала шпіянаж сярод зыняволеных, сочачы настроі. Аднойчы ўночы аддзел НКВД акружылі наш барак ды зрабіў труску прывезеных рэчаў: забіralі ўсё «небяспечнае» для савецкай улады - гадзіннікі, машыны да шыцця, двуколкі, залатыя рэчы... Тут ужо даслоўна зъялі ўсіх да жабракоў. Ад цяпер кожны пачынаў «шчасльвае жыццё пад сонцам сталінскага канстытуцыі»!

Хутка нас перасялілі ў пасёлкі, што называліся «ісправіцельнымі трудовымі калоніямі», якія складаліся з колькіх дзясяткаў баракаў. У загарадзь 5x5 мэтраў садзілі 25 чалавек. Добра, калі ў такім пакой пасялілі 3-4 вялікія сем'і. Але пераважна людзі былі недабраныя, рознага веку, зь дзяцьмі. У гэткіх умовах нельга было нат аддачыць пасъля працы. Страву трэба было варыць самому, але ў бараку на 400 чалавек была толькі адна кухня зь 10 топкамі. Каб зварыць страву, кралі дровы дзе толькі было магчыма: разъбіralі кладоўкі, выходкі, сушылі быдлячы кал.

Ня было й дастаткова вады. У сібірскія маразы ваду давозілі бочкамі за 3 км. Людзі тапілі снег. У гэткіх умовах бруд і вошы сталіся паўсюднымі. У першых тыднях кожны спаў на сваіх лахах. Хутка кожны стаў рабіць сабе гніздо, адгараджваючыся ад суседзяў мяшкамі, посыпкамі. Гэткім спосабам пакой у бараку стаўся падобным да асінага гнізда, дзе кожны сядзеў у сваёй клетцы.

А што вы думаеце аб сібірской зіме? Мароз 40 градусаў Цэльсія, баракаў не агравалі. Кожны грэўся ў лахах свае бярлогі. У часе снежных бураў - 2 тыдні бяз спыну - не пабачыце прадмету на 2 мэтры. Няшчасны той, каго гэткая бура зловіць у дарозе!

Дзесям і старым былі выдадзеныя харчовыя карткі па 400 гр. хлеба ў суткі, працаzdольным па 800 гр. Хто не працаваў, той не даставаў прыдзелу хлеба. Людзі ахвотна ішлі на будаўляную работу, дзе можна было дастаць 800 гр. хлеба, колькі рублёў ды прынясьці

дрэва на апал. Жанчыны пераважна хадзілі па навакольных калгасах, жабравалі, выменьвалі, што толькі мелі, на малако ды іншыя харчы.

Палажэнные крыху паправілася год пазыней, калі польскаму эміграцыйнаму ўраду, пры падтрымцы Алянтаў, удалося дабіцца амнэстыі для вывезеных грамадзянаў былое польскае дзяржавы. Тады далі людзям агародчыкі, дзе можна было вырасыць агародніну. За працу, усёроўна прымусовую, плацілі як савецкім работнікам».

НЕМЦЫ РЫНУЛІ НА ЎСХОД

22 чырвеня 1941 году Вільня як быццам замерла. Глянуў я ў вакно - вуліцы пустыя. Уключыў лёнданскае радыё й зараз пачуў перадачу БіБіСі: «Ноччу Немцы перайшлі савецкую граніцу ды ідуць наперад!» Значыцца вайна! Мне заняло дух ад радасыці - прыходзяць канцы бальшавіком! Я хутка падзяліўся гэтай весткай з Казлоўшчыкам, які жыў непадалёк ад мяне й пайшоў у шпіталь на працу. Вестка аб вайне, мабысь, была ўжо паўсюдна ведамая з наслухаў брытыйскага радыя й шаптанай пошты, бо сустраканыя людзі ішлі з усымешкай ды глядзелі ўгору, дзе гудзелі самалёты.

Бальшавікі лёталі, як падсмеленяя, добра ня ведалі аб падзеях. Калі іх хто пытаўся, што здарылася, казалі: савецкая манэўры, правакацыйны пагранічны канфлікт зь Нямеччынай! Толькі а 11-й гадзіне дня савецкая рупары затрубілі, перадалі прамову Молатава аб тым, што пачалася вайна зь Нямеччынай, што ўсе савецкія грамадзяне павінны сваімі грудзьмі бараніць «отечества»!

Гадзіну пазыней Вільня ўжо была ў вагні нямецкай паветранай атакі, ад якой ніхто не бараніў, навет «доблестные войны» Савецкага Саюзу. Толькі пазыней падняліся савецкія баявыя самалёты, але нямецкія ганчакі тут-жа зъблі іх аж 5 над Вільніем. Мы ў галоўным віленскім шпіталі давалі дапамогу параненым савецкім лётчыкам і ахвярам нямецкай бамбоеўкі.

У Вільні паўсталая жудасная мітусыня. Як пацы з тонучага карабля, савецкія наезнікі пробвалі вырвацца з чужога места ўсякім транспартам. Але нямецкія парашутныя аддзелы перасеклі дарогі да Менску ды абстрэльвалі шлях на Маладэчна. Некаторыя з бальшавіцкіх тузоў, ня маючы падручнага транспорту, пробвалі захапіць амбулянсы скорай дапамогі, але шофферы папсавалі машыны, або іх пахавалі ў розных сковішчах.

Трэйцяга дня вайны, колькі гадзінаў перад уваходам нямецкіх войскаў у Вільню, жамойцкія вайсковыя аддзелы, што пасыля

далучэньня Летувы да СССР былі на службе чырвонай армii, збунтаваліся супроць бальшавікоў ды перабілі шмат якіх наездных камуністаў. Сваіх аднак яны не чапалі.

Атака гітлерайскай армii на Савецкі Саюз была прыхільна сустрэтая ў савецкім жаўнерамі, якія таксама чакалі пераменаў у іх нявыносным жышці. Таму ня было большага супраціву на ўсіх адрезках фронту. Ужо ў першым тыдні вайны Немцы акружылі мілённыя масы савецкіх жаўнераў у раёне Беластоку, на Валыні, у Галіччыне, Падольі. Таму так хутка ды бяз большага супраціву былі «вызваленыя» Прыбалтыка, Беларусь і Украіна.

Засыпленыя гітлерызмам Немцы думалі, што гэтай удачы яны дабіліся дзякуючы расавай вышшасыці, еднасъці, спраўнасъці іхнага войска, ды «беспамыльнага» камандавання «Фюрэра», якога імя спалохалася савецкае войска. Гітлер і ягоная прыбочная шайка не аднойчы крычалі: «Не шкадуйце людзей на Ўсходзе, тарніцце тэрор, руйнуйце ўсё зь зямлёй!.. Славяне ня здольныя да абароны ў да кіравання дзяржавай без дапамогі Немцаў!»

Маючы да трох мілёнаў савецкіх палонных, Гітлер пачуўся пераможцам ды загадаў зынішчаць ваеннопалонных холадам, голадам, пошасыцямі ды масавымі забойствамі ў спэцыяльных скляпох, як гэта я бачыў у Бухэнвальдзе, а балышыня зь іх гэта былі людзі, што ўцякалі ад сталінскага тэрору ды шукалі ратунку ў Немцаў. Дзе былі лягеры палонных, або дзе палонных пераганялі, усюды там засталіся тысячныя брацкія магілы няўінных савецкіх людзей! Часам, як гэта было ў Беразьвetchы ў Новай Вялейцы, палонныя штурмам, пад кулямётным агнём, разрывалі калючую агародку ды ўцякалі ў лес, скуль пазыней палявалі на Немцаў, як на дзіч.

Першым ваенным начальнікам Вільні ў ваколіцы быў Цэгнфэніг. Ягоны першы загад гучэў:

1. Па заходзе сонца нікто ня можа выходзіць з сваіх хатаў. За ўсякія зборышчы - кара съмерці.
2. Усе мусяць здаць усякую зброю. За няздачу - съмерць.
3. Жыды выніятых з-пад права. Яны маюць гуськом хадзіць вуліцай, а ня ходнікамі. За перахоўванье Жыдоў - съмерць.
4. За рабунак жыдоўскае маймасыці - съмерць.
5. За заражэньне жанчынай нямецкага жаўнера вэнэрычнай хваробай - съмерць.
6. За супраціў нямецкім уладам - съмерць, і г.д.

Аб нейкай грамадзкой дзейнасці ў гэткіх умовах страх было ў думаць. Аднак-жа праф. В.Іваноўскі з У.Казлоўскім адведалі нямецкага ваеннага каманданта, прадставілі яму беларускую справу

ў Вільні ды дасталі дазвол на арганізаваньне Беларускага Нацыянальнага Камітэту, які меў рэпрэзэнтаваць беларускія інтарэсы перад нямецкімі ўладамі, займацца самапомачай і культурнымі справамі, ды супрацоўнічачь зь Немцамі ў арганізацыі мясцове адміністрацыі.

На першую зборку ў памешканыні пры вуліцы Міцкевіча 4, трэйці паверх, прыйшло больш 60 чалавек. Усе былі згодныя, што ў новых ваеных умовах Беларусы мусіць быць арганізаваныя, бо накштук кожны будзе крыйдзіць. Быў выбраны кіруючы камітэт у складзе:

Старшыня - праф. В.Іваноўскі.

1-шы заступнік - др. Я.Малецкі.

2-гі заступнік - др. Б.Грабінскі.

Сакратар - З.Коўш.

Скарбнік - У.Казлоўскі.

Культурна-школьны рэфэрэнт - У.Кароль.

Стварэныне ў Вільні Беларускага Нацыянальнага Камітэту зрабіла не малое ўражаныне на Жамойцах, што цяпер яшчэ горш як пры саветах стараліся нідзе не дапусціць Беларусаў да голасу, а таксама на Палякох, што пры дапамозе дзяўчат-перакладчыць выкарыстоўвалі Немцаў для польскай справы, ды, зразумела, і на нашых суродзічаў, якія пабачылі, што ѹ Беларусы не адстаюць.

Беларускі Нацыянальны Камітэт у Вільні стаўся абаронцам беларускага жыхарства ўва ўсёй Вільні й ў Віленшчыне. Сюды штодня прыходзілі прыяжджалаі людзі, пераважна пакрыўджаныя рознымі перакладчыкамі, «фольксдойчамі» мясцовага паходжанья, Летувісамі, мясцовай паліцыяй, варожа настаўленай да Беларусаў. Яны часта шукалі дапамогі ў вабароне сваіх родных, арыштаваных з нагавору варожых элемэнтаў. Гэтак, прыкладам, польскі асаднік у Жодзішках, Сакалоўскі, вынішчыў шмат съведамых Беларусаў у мястечку, нацкоўваючы на іх, як на камуністаў, Немцаў. Гэткіх ахвяраў крывавай расправы былі соткі.

Дайшло да таго, што нямецкая ваенная камэндантура ў Вільні ставіла перад БНК справу пераняцца ўлады ў Вільні. Мы згадзіліся, ды былі перашкоды ў съпешным сарганізаваньні патрэбнага паліцыянага аддзелу ў сіле 350 чалавек. Хутка, бо 17 ліпеня 1941 году, Гітлер абвесціў устанаўленыне на занятых землях цывільнай нямецкай улады ў выглядзе «Райхскамісарыяту Остлянда», у склад якога ўваходзілі, як адміністрацыйныя адзінкі, краі Прыбалтыкі й Беларусь. Вільня зь Віленшчынай прыдзяляліся да «Генэральнага Бэццырку Літаўэн», значыцца паводле савецкіх межаў. Гэткім

парадкам Жамойцы здолелі захапіць мясцовую адміністрацыю ў свае руکі.

Хоць нямецкія ўлады загварантавалі БНК і беларускаму жыхарству Вільні права на нацыянальна-культурнае жыццё, ды цяпер даводзілася вясыці змаганыне з асьлепленымі ашалельмі шавінізмам Летувісамі за кожную драбніцу. Яны абкрадалі ўсіх і ўсё, дзе толькі дарваліся, нікога нідзе не дапускалі, справы перад нямецкімі ўладамі тармазілі, хвабрыкавали ўсякія даносы, як сама тыповая нявольнікі выслужваліся перад Немцамі, выконвалі ролю катаў і экзэкутараў, асабліва на жыдоўскім жыхарстве, на масах зняволеных і арыштаваных па турмах.

Я асабіста меў магчымасць сустракацца зь іхнымі дзеячамі ў розных афіцыйных, прыватных і тайных гутарках і прыходзіў да аднаго выснаву: з гэтymі непапраўнымі шавіністымі ніхто ніколі не дагаворыцца.

Доўга мы змагаліся за права на выдаваныне беларускай газэты ў Вільні. Жамойцы ўвесь час вылазілі са скуры, каб не дапусціць да яе друку. Урэшце мы пераканалі Немцаў, што гэткая газэта будзе паказынікам прыхільнасці беларускага жыхарства да Немцаў, ды адначасова будзе съветчыць аб нямецкай спагадзе беларускай нацыі ў «новым парадку» Эўропы. Пасля гэтага быў дадзены дазвол на выдаваныне тыднёвіка «Беларускі голас» ды была прыдзеленая на гэта папера. Аднак Летувісы кралі нашую паперу, давалі нам благую друкарню, ды ставілі іншыя перашкоды.

Калі-ж усе гэтыя перашкоды былі ліквідаваныя й газэта пачала рэгулярна выходзіць пад рэдакцыяй пісьменніка Франыцішка Аляхновіча, паўсталі новыя перашкоды: Жамойцы ня прыймалі нашай газэты на пошту, у прадажныя стоішчы. Прыйшлося арганізаваць сваю «пошту» й свае кіёскі. На правінцыю развозілі «Беларускі голас» 13 нашых кур'ераў-кальпартэраў. Сярод іх былі вялікія патрыёты. Гэтак кальпартэр Лапуць ужо тры гадзіны па выхадзе газэты распаўсюджваў яе на лініі Вільня-Вялейка-Маладэчна-Валожын на працягу трох гадоў 7 000 экзэмпляраў. Зыгінуў ён съмерцій героя ў часе выконваныня сваіх абавязкаў ад кулі балышавіцкіх агентаў. Чэсыць ягонай памяці!

Іншы кальпартэр, Беларус з Смаленску, Яфрэмаў, распаўсюджваў газэту на лініі Вільня-Менск. Ён пры гэтым крыху гандляваў, але частку свае здабычы ахвяроўваў Беларускаму Камітэту на бедных. На лініі Вільня-Шчучын газэту развозіла студэнтка Віленскага ўніверсітэту. Кальпартэры ня толькі газэту развозілі, але мелі свае месцы яе продажы, а належныя грошы прывозілі ў адміністрацыю

«Беларускага голасу». Сярэдня за 4-5 месяцаў зьбіралася да 13-15 тысячаў німецкіх марак. Тыраж газэты пад канец існаванья дасягнуў 22 000 экзэмпляраў. Ворагі нашыя скрыгаталі зубамі.

Беларускі Нацыянальны Камітэт у Вільні, хоць і на паўафіцыйным толькі становішчы, ды выкананаў аграмадную ролю. Ён ратаваў арыштаваных на аснове хвалышвых даносаў, падбіраў кадры культурных і адміністрацыйных працаўнікоў, якіх было да 800 чалавек на розных становішчах, выцягваў палонных беларускага паходжання з-за дроту, складаў мэмарыялы німецкім уладам у важнейшых нацыянальных справах. Пры Камітэце была адноўленая беларуская кнігарня «Пагоня», у якой прадаваліся беларускія кніжкі даваенных выданьняў.

ЛЁС БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫЯНАЛ-САЦЫЯЛІСТЫЧНАЙ ПАРТЫИ

З прыходам Немцаў да Вільні Ў.Казлоўскі (Казлоўшчык) думаючы, што настай час для дзейнасьці Беларускага Нацыянал-Сацыялістычнага Партыі, якая існавала пры польскай дзяржаве, разгарнуў партыйную працу наанава. За два тыдні павялічыў лік сяброў да 150 чалавек. Калі ён аднак-жа паведаміў німецкія акупацыйныя ўлады, што БНСП існуе ды хоча супрацоўнічаць зь імі, Немцы загадалі паўстрымацца зь дзейнасьцяй да часу паразумлення з цэнтральнымі ўладамі ў Бэрліне. Адтуль хутка прыйшла дырэктыва, што Нямеччына свой нацыянал-сацыялістычны лад мае для сябе ўнікальны народ не ўпаважнены да тварэння сваей падобнай партыі. У дырэктыве забаранялася прыводзіць далейшую дзейнасьць БНСП.

Пасъля, у прыватных гутарках Казлоўшчыка з заступнікам шэфа Гестапо на Летуву, Шольцам, выясняўся, што Гітлер упэўнены ў перамозе ѹ ніякае супрацоўніцтва зь іншымі народамі яму непатрэбнае. Беларусы, як прыхільная Немцам нацыя, зоймуць лепшае месца, чымся прыкладам Жыды, Палякі ці Расейцы, ды пасъля сканчэння вайны будуть мець свой жыццёвы прастор ува ўсходний Еўропе. Дзеля гэтага Гітлер уключыў Беларусь у склад народаў Прыбалтыкі. Усякага самапраўя, навет сабе карыснага, Немцы ня любяць, як прыкладам самавольнае вынішчэнне Летувісамі Жыдоў у Вільні ды жамойцкіх мястэчках. За гэта яны не дастануць ніякіх палёгкаў, зь іх будзе съязгвацца дань.

Казлоўшчык зразумеў, што гульня з сваей партыйай бескарысная ды рызыкоўная, дык уключыўся ў працу БНК у Вільні, пасъля-ж

выехаў да Менску на становішча рэдактара «Беларускае газэты», дзе ў 1944 годзе загінуў ад кулі ворагаў.

Галавой БНСП быў не Казлоўшчык, яе сакратар, а Фабіян Акінчыш, які праўбываў у Бэрліне. З даручэння гітлероўцаў Акінчыш з савецкіх палонных выдзяляў Беларусаў у адумысныя перашкольныя табары пад Бэрлінам, дзе рыхтаваліся кадры людзей сълепа пакорных нацыскай Нямеччыне, Фюрэру й нацыскім інтарэсам. Вось да гэтага Акінчыша, як лідара беларускіх нацыянал-сацыялістых, выкарысталі Немцы. Гэта быў фанатык, які верыў, што ніzkай услужлівасцю гітлероўцам здабудзе ў іх давер і што за гэтым ідзе - ўладу ў Беларусі. Ён навет зьбіраўся ў часе вайны рабіць «чыстку» ў радох беларускіх актыўных дзеячоў, што ўзяліся за адбудову краю ў жудасных ваенных умовах.

Да мяне Акінчыш меў давер і пра гэта, пры маіх наведзінах Менску, мне гаварыў. Як «гнілых дэмакратаў» і «рэакцыянераў» ён называў М.Шкляёнка, Я.Станкевіча, А.Адамовіча, а. В.Гадлеўскага, ды іншых. Ён, за згодай Немцаў, па ўсей Беларусі стаў насаджваць у аддзелах пропаганды пры нямецкіх акруговых камісарах, у Саюзе Моладзі, у СД, сваіх выхаванкаў з савецкіх ваенна-палонных, а на ягоныя даносы Немцы пачалі нішчыць вядучых беларускіх дзеячоў. Нічога дзіўнага, што беларускі журналіст Алесь Матусэвіч, які падаўся ў лес да бальшавіцкіх партызанаў, паказаў на Акінчыша, як на найбольшую небясьпеку для беларускага народу. Яму была даручаная й ліквідацыя гэтага засыпленага калібранта.

Акінчыш быў тыповы сярэднявечны сэктант-фанатык, які ўсіх накш думаючых ахвотна кідаў-бы ў вагонь. Небясьпечныя норавы Акінчыша стрымліваў Казлоўшчык, але ён ня меў магчымасці яго кантраляваць. Калі я сачыў дзейнасць Акінчыша, я ня мог зразумець, дзе ў ім канчаецца варожы беларускай нацыянальнай справе авантuryст, а дзе пачынаеца псыхапат.

ЗМІГАНЬНЕ ЗА БЕЛАРУСКІ САМАЎРАД

У першыя месяцы нямецкае акупацыі Беларусы, як усімі перад гэтым уцісаная нацыя, ня мелі магчымасці апанаваць адразу адміністрацыю, судоўніцтва, транспарт, пошту, ды іншыя галіны грамадзкага жыцця. Нямецкія ваенныя ўлады ня дбалі, хто іх наладзіць, каб толькі ў нямецкую карысць. Вось дзеля гэтага мясцовая адміністрацыя ў Беларусі ў некаторай меры апынулася ў руках небеларускіх элемэнтаў: Палякаў, Жамойцаў, Расейцаў, ці бо ў

балышыні агентаў варожых нам інтэрэсаў.

У выніку ў першыя месяцы нямецкае акупацыі Беларусы на ўсёй сваёй этнічнай прасторы паняслі вялікія страты ў сваіх і так вельмі сыцілых кадрах нацыянальнае інтэлігенцыі, бо на кожнага актыўнага Беларуса выцягваўся палец варожае руکі, які Немцам паказваў на яго як на камуніста - ворага гітлерызму. Даводзілася выбіваць гэты «козыр» з рук нашых ворагаў ды выясьняць, што гэта зламысныя зывінавачваныні, і што Беларусы - найбольшыя якраз ахвяры балышавізму, бо гэта яны пры ўсякіх рэжымах змагаліся за аднаўленыя свае свабоды й незалежнасці.

Усьведамленыне Немцаў заняло некаторы час, ды хутка й яны зразумелі праўду нашых меркаваньняў. Але за гэты час зь нямецкай рукі, нацкаванай ворагамі нашага народу, пала шмат нашых няянінных патрыётаў, як Адам Дасякевіч, аграном у Браслаўшчыне, якога Немцы застрэлі, як ворага гітлерызму. Было шмат падобных выпадкаў і па ўсіх іншых паветах. У кароткіх словам я тут апішу, як акцыя беларусізацыі адміністрацыі праводзілася ў Браслаўшчыне, Лідчыне й Горадні.

Каб апанаваць Браслаўшчыну, мой па паходжаньні павет, паехалі туды ў першых днях жнівеня 1941 году я, Алёйзы і Ўладыслаў Пяцюкевічы, ды яшчэ адзін Беларус, прозвішча якога ня помню. Нашым заданьнем было дапамагчы арганізаваць сваю беларускую адміністрацыю, бо ў міжчасе гэтая адміністрацыя апынулася ў варожых руках.

У Браслаўі мы правялі перамовы зь нямецкім камісарам павету Аўстрыйцам Кавальскім ды ягоным супрацоўнікам Васілеўскім. Пасъля мы склікалі сход беларускае інтэлігенцыі Браслаўя, падбадзёрылі яе, далі рады й дырэктывы. Кавальскі пачаў уступаць. Было наладжанае беларускае школьніцтва, адміністрацыя ў 50% была абсаджаная Беларусамі. У часе нашага праўываньяня ў Браслаўі мясцовыя спалячаныя элемэнты ўдалі Немцам, як «камуністых», братоў М. і П.Дварэцкіх. Мы ўступіліся ў зондэрфюрэра за Дварэцкіх, як ведамых актыўных Беларусаў і яны зараз-жа былі звольненыя з арышту ды пастаўленыя ў Браслаўшчыне войтамі. Дзейным у Браслаўшчыне быў асабліва Алёйзы Пяцюкевіч, які атакаваў даношчыкаў як з польскага, так і расейскага боку, ды ніvezчыў іхныя варожыя інтырыгі.

Гэтак уся Браслаўшчына ўзынялася да беларускае дзеянасці ды змаганыя супроць насокаў з балышавіцка-расейскага й польскага бакоў. Тры гады пазней фольксдойч Кавальскі, бурмістр, Браслаўя, быў павешаны Немцамі за праступкі супроць нямецкіх інтэрэсаў.

Васілеўскі-ж кар'еру скончыў у канцэнтрацыйным лягеры.

Хутка мы вярнуліся да Вільні й склалі для БНК справа здачу з палажэння ў Браслаўшчыне ды нашае там дзейнасці. Па нейкім часе на адным з паседжаньняў БНК абмяркоўвалася цяжкое палажэнне Беларусаў у Лідзе. Пастаноўлена было выслаць у Ліду падмогу. У яе складзе быў Юстын Мурашка, браты Пяцюкевічы й я, з тым, што я меў вярнуцца.

У Ліду мы прыехалі грузавіком да ведамага слуцкага паўстанца А.Кабычкіна. Хутка склікалі напалоханую польскім падпольлем беларускую інтэлігенцыю. У гутарках выявілася, што ў Лідзе ды Лідчыне спачатку Немцы хацелі абаперціся на Беларусах, ды навет прапанавалі Кабычкіну заніць становішча бурмістра Ліды. Ён аднак-жа, напалоханы варожым падпольлем, польскім і бальшавіцкім, адмовіўся. Таксама ў паветах Лідчыны ня ўсюды знайшлося дастаткова мясцовай беларускай інтэлігенцыі, каб абсадзіць школьніцтва, паліцию, адміністрацыю, судаўніцтва.

Калі мы прыехалі да Ліды, толькі школьніцтва было ў беларускіх руках пад кіраўніцтвам акруговага інстэктара Макарэвіча. Адміністрацыя-ж па паветах адно ў 50% была беларуская. Нямецкія ўрадаўцы ад зондэрфюрэрэй да гэбітскамісарыяту былі абстаўленыя рознымі фольксдойчамі польскага паходжанья, дзяўчатамі лёгкага паводжанья, ды іншымі варожымі агентамі беларускай нацыянальной справы.

Мы правялі дзяве гутаркі з гэбітскамісарам фон Ганвэг. Ён у прынцыпе пагаджаўся з нашымі меркаванынямі, але не хацеў зъмяніць паставу на адміністрацыі. Згадзіўся аднак-жа на сарганізацыйне «Беларускай Самапомачы» ды прыабязаў беларушчыць паступова адміністрацыю, судаўніцтва, паліцию. Праводзілася гэта як зь нямецкага, так і зь беларускага боку. Польскае падпольле адказала на гэта жудасным тэрорам, ахвярамі якога ў гадох 1941-1944 у Лідчыне пала да 1200 Беларусаў.

У ГОРАДНІ

Быў прыгожы дзень на пачатку каstryчніка 1941 году, калі ў віленскі Беларускі Нацыянальны Камітэт з'явіўся з Горадні мгр. В.Папуцэвіч і інж. А.Русак. Прывылі яны сюды, каб навязаць лучнасць зь Віленскім Камітэтам, узгодніць нацыянальную акцыю, дастаць кніжкі для беларускіх настаўніцкіх курсаў. Прасілі яны й людзей у Горадню для беларусызацыі адміністрацыі гэтага места й

акругі. Нейк склалася, што толькі я адзін згадзіўся паехаць у нашую старую гістарычную сталіцу. За тры ўжо гадзіны я быў гатовы, з двума чамаданамі ў руках, да ад'езду ў летувіскім вайсковым аўце, якім прыехалі нашыя сябры з Горадні.

Хутка мы, бяз большых перашкодаў, былі ў Горадні. Я асабіста быў моцна ўзрушаны, калі сустрэў вялікую грамаду Беларусаў у гэтым месцыце. Іх у горадзенскім БНК было зарэгістравана каля 10000, у гэтым шмат інтэлігенцыі й жанчынаў. Зы Немцамі было ўжо дамоўлена: усю адміністрацыю пераймалі Беларусы пасля пэрыяду свавольства польскага засілья й тэрору, як у месцыце, так і ў акрузе. На бурмістра места быў ужо назначаны В.Папуцэвіч, які на працягу месяца меў пераняць становішча ад бурмістра Гарбацэвіча, што быў на службе польскіх палітычных інтарэсаў.

Быў ужо звязз беларускай паліцыі, як пачатак вышканення паліцыйных сілаў на Горадню й акругу пад кірауніцтвам кап. Якуцэвіча. Сувязь зь нямецкай службай бяспекі ўтрымліваў інж. А.Русак. Я заняў становішча заступніка старшыні горадзенскага Беларускага Камітету, падбіраў кадры на старшынскую ў акрузе. Школьным інспектарам быў назначаны Ілья Кіслы, які ходаўся за арганізацыю школьніцтва. Пры камітэце вяліся, пад кірауніцтвам мін. В.Папуцэвіча, настаўніцкія курсы.

Пад канец каstryгчніка інж. Русак выехаў на працу да Баранавіч, паколькі там Немцы стварылі адміністрацыйны цэнтр на акругі Баранавіцкую, Слонімскую й Лідзкую. Горадзенская-ж акруга пераходзіла ў адміністрацыю нямецкіх усходніх Прусаў, разам зь Беласточчынай ды Ваўкаўшчынай. Кірауніцтва камітэтам у Горадні ў гэтым пераходным часе абняў я. Жыў у вадной кватэры зь сям'ёй В.Пануцэвіча.

Варта тут успомніць пра візиту горадзенскага япіскапа Антонія. Каля 7-ай гадзіны вечара 27 каstryгчніка 1941 году нехта застукаў у нашыя дэзверы. Увайшоў высокі чорнавалосы япіскап з прыбочным манахам ды прадставіўся В.Папуцэвічу, як бурмістру, называючы сябе «япіскап Горадзенскай япархіі Антоні». Гутарка ішла прыстале, у мае прысутнасці. Япіскап жадаў навязаць супрацоўніцтва зь Беларусамі, дэкларуючы сваю беларускасць. Папуцэвіч выказаў сваю радасць з сустрэчы й надзею, што дастойны герарх будзе праводзіць беларусызацыю праваслаўнае царквы ў Горадзенскай япархіі. Япіскап даў сваю згоду ды прасіў дапамогі ў арганізацыі беларускай праваслаўнай духоўнай сэмінарыі пры рэзыдэнцыі япіскапа ў Горадні. Назаўтра мы ездзілі ў гэтую рэзыдэнцыю, аглядалі будынкі для сэмінарыі.

З гэтага добрага намеру нічога аднак ня выйшла, бо колькі дзён пазыней прыехаў з Прусаў у Горадню партыйнік з намінацыяй на «штадскамісара». Горадня й Горадзеншчына пераходзілі да Пруссіі.

Новы прускі «штадскамісар» пакульшто не мяньяў існуючага палажэння. В.Папуцэвіч заставаўся надалей намінальным бурмістром, але без надзеі на беларускія парадкі. Цяпер «польскі» бурмістр Гарбацэвіч, карыстаючы з таго, што Горадня й Горадзеншчына была адарваная ад Беларусі, у паразумленыні з сваімі дарааднікамі й падпольлем «жонду народовэго», ды пры апоры на фольксдойчай мясцовага паходжання, узняў завостраную барацьбу з беларускім актывам, кляймуючы яго «засільлем камуністай».

Прыйшлося змагацца за кожнага нашага чалавека ў гарадзкой управе, ісьці на цяжкія сутычки зь нямецкім камісарам, які не падтрымоўваў Беларусаў. Пасъля, калі польскае падпольле сталася агрэсіўным ня толькі да Беларусаў, але й да Немцаў, згодна з загадам польскага экзыльнага ўраду ў Лёндане ды ў связі з акцыяй Андэрса ў Саветах, Немцы зразумелі, што з Палякамі ім не падарозе. За двух забітых на вуліцах места Немцаў яны зылквідавалі ўсю віднейшую польскую інтэлігенцыю ў Горадні, каля 100 чалавек.

ПАВАРОТ ДА ВІЛЬНІ

Зь пераходам Горадні й Горадзеншчыны да Прусаў, як «складовай часткі Трэцяга Райху», там апалі руکі ўсіх Беларусаў. Беларускі Камітэт мог цяпер займацца толькі беларускімі культурнымі справамі. Амаль нічога нельга было зрабіць у адміністрацыі, у арганізацыі паліцыі ды іншых дзялянках. У сярэдзіне лістапада 1941 году да Горадні прыехаў з Баранавіч інж. А.Русак разам з шэфам СД баранавіцкага палітычнага цэнтру, каб забраць ўсіх амаль дзеяных Беларусаў з Горадні для працы на заходніх землях Беларусі, што належалі да Галоўнага Камісарыату Беларусі.

Тады выехаў да Баранавіч В.Папуцэвіч, а разам зь ім каля 100 Беларусаў для беларусызацыі адміністрацыі акругаў Баранавічы, Слонім, Наваградак Ліда. Я-ж вярнуўся на сваю «базу» ў Вільні. Горадзенскі Беларускі Камітэт усё-ж ня спыніў свае дзеяньні. Кіраўніцтва яго цяпер пераняў дзеяны й мужны Беларус, горадзенчук Якуцэвіч, які з сваімі іншымі сябрамі й сяброўкамі вёў далей працу ў Камітэце ды ў беларускай школе аж да прыходу летам 1944 году бальшавікоў.

У віленскім Беларускім Нацыянальным Камітэце я даў

справа здачу з палажэнныя ў Горадні й Горадзеншчыне ды мае там працы. Там-жэ даведаўся, што адусюль надыходзяць трывожныя весткі, што актыўныя Беларусы апынуліся пад нажом нямецкай цывільнай улады, ды якую супроць Беларусаў нацкоўвалі польскія элемэнты, кажучы, што беларускім рухам кіруюць былья камуністы. Пад гэтыя нашэпты па валасыцёх і мястэчках арыштоўваліся беларускія дзеячы і шмат хто зь іх нявінна загінуў.

Для беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі ня было іншага выхаду, як ісьці за радай праф. В.Іваноўскага, які казаў: «Спадары, няма іншага для нас, як абаронынікаў нацыі, выхаду, як толькі пераймаць усюды ўладу, браць зброю ў свае рукі, параліжаваць усю дзейнасць нашых нацыянальных ворагаў!» Хутка ён сам, Казлоўшчык і шмат іншых паехалі зь Вільні да Менску, каб там пры Галоўным Камісарыяце Беларусі арганізаваць цэнтральныя беларускія ворганы. Прафэсар В.Іваноўскі заняў становішча бурмістра Менску. Я-ж аўтаматычна пераняў старшынства БНК у Вільні.

Цяпер галоўным заданнем Камітэту было падбіраць кадры дзеячоў на судзьдзяў, адміністратораў, настаўнікаў, культурнікаў, ды кіраваць іх у Генэральную Акругу Беларусі дзеля праводжання там нацыянальнае, у розных галінах, працы. У гэтым часе выехала ў розныя места Беларусі колькі сот Беларусаў Вільні.

У сваей дзейнасці віленскі, як і іншыя беларускія камітэты па ўсёй Беларусі, мелі ўсё-ж не малое прызнаныне й голас у нямецкіх уладаў. Гэта дало магчымасць, не зважаючы на варожую дывэрсію польскага й бальшавіцкага падполья, разгарнуць вялікую нацыянальную дзейнасць на карысць свайго народа.

ГОСЬЦІ Ў КАМІТЭЦЕ

Хоць Вільня ў часе вайны і ўходзіла ў Акругу Летувы, ды для Беларусаў яна заўсёды была сэрцам бацькаўшчыны. Калі-ж хто меў магчымасць быць тады ў Вільні, ня мог ён не заглянуць да свайго Беларускага Камітэту. Адным зь першых Камітэт наведаў а. В.Гадлеўскі, які зь першых дзён нямецкай інвазіі СССР сваімі палкімі прамовамі ў берлінскім радыё клікаў беларускі народ на змаганыне супроць бальшавізму за сваю свабоду. Цяпер ён ехаў да Менску на становішча галоўнага школьнага інспектара.

На прыезд а. В.Гадлеўскага ў Камітэце сабралася шмат суродзічаў. Гадлеўскі ў сваей прамове накрэсліў праграму дзейнасці ў умовах вайны. Ён зазначыў, што Немцы ня маюць для нас

пазыты́унае праграмы, абяцаюць нейкае навыразнае існаванье, ня хочуць супрацоўніцтва за цану нейкіх гваранцыяў для нашага народу на будучынню. У такой сітуацыі застаецца самым Беларусам тварыць дакананыя факты, не азірацца на іхныя дазволы. Трэба ўсюды арганізаваць школьніцтва, адміністрацыю, паліцыю, судаўніцтва, варштаты працы. Накш мы загінем як нацыя. Прамова на ўсіх зрабіла вялікае ўражанье. Некаторыя былі заскочаныя гэткім тонам, дысанантным зъ ягонымі радыёвымі заклікамі. Іншыя зразумелі, што ад новага акупантата трэба вырываць, што дасца.

Наступнымі госьцімі ў віленскім Камітэце былі Ў.Родзька й Чалоўка, якія ў гэтым часе працавалі ў Віцебску ды часта ездзілі да Варшавы ў нейкіх падпольных беларускіх справах.

Родзька рабіў уражанье стойкага беларускага патрыёты, але да ягонага сябры я ня меў даверу.

Чародным госьцем быў Радаслаў Астроўскі, які таксама ехаў да Менску. Перад ягоным прыездам да Вільні нямецкі выведны аддзел звязаўся ў БНК з запытаннем, як Беларусы на яго глядзяць. У гэтай справе была скліканая нарада беларускае інтэлігенцыі Вільні. На ёй адны выказваліся супроць яго, прыводзячы ягоны каньюонктурызм, услужлівасць польскім уладам, выдачу беларускай гімназіяльнай моладзі польскай паліцыі, спробу палянізацыі беларускай студэнцкай моладзі. Іншыя падкрэслівалі, што ён усё-ж чалавек вёрткі, адукаваны, дык здолеет справіцца зь цяжкімі заданнямі пары нямецкай акупацыі. У гэтым сэнсе найбольшую перавагу меў голас д-ра С.Грынкевіча, які казаў, што лепшага кандыдата на вышэйшае становішча пры Немцах за Астроўскага няма.

Не прайшло й трох дзён, як у Камітэт звязаўся ў сам Р.Астроўскі - энэргічны, гаваркі, з добрай верай да працы. Ён хутка выехаў да Менску, дзе спачатку быў намеснікам Менскае акругі, паслья-ж акруговым намеснікам у Бранску, а ад 31 снежня 1943 году прэзыдэнтам Беларускай Цэнтральнай Рады.

Далей наведаў нас палкоўнік Константын Езавітаў з Рыгі. Паслья вымены думак, абмяркоўвалася справа выдаванья ў Рызе, сталіцы Райхскамісарыяту Остлянд, беларускага ілюстраванага часапісу «Новы шлях», ды беларускіх кніжак. Мы забавязаліся супрацоўнічаць і дасылаючы да друку матарыялы і ў распаўсюджваныні часапісу. «Новы шлях» выходзіў рэгулярна штомесяц аж да бальшавіцкае навалы 1944 году.

Звязаўся ў Камітэт і М.Дзямідаў, які дастаў назначэныне школьнага інспектара ў Лідзе, паслья адыху стуль Макарэвіча. Быў і інж. К.Дуж-Душэўскі, які хваліўся сваей беларускай дзейнасцяй у

прошласыці, але адмаўляўся прыняць тое ці іншае становішча ў беларускай акрузе. Таксама й А.Ружанец-Ружанцоў, стары вайсковы дзеяч з часоў Беларускае Народнае Рэспублікі, не хацеў выяжджаць з Вільні, дзе быў начальнікам пажарнай аховы ў жамойцкай адміністрацыі.

Цікавым гасьцём у Камітэце быў Старшыня Беларускай Самапомачы пры Генэральным Камісарыяце Беларусі ў Менску, др. мэд. І.Ермачэнка. Быў ён з сваей асабістай сакратаркай Галінай Войтэнка. Рабіў добрае ўражаныне. Саліднага выгляду, апанаваны, культурны ў дачыненіях да іншых, умеў трymацца як сярод Немцаў, так і сваіх. Хадзілі гаворкі, што ён часта ездзіў празь Вільню да Чэскай Прагі, дзе меў сваю сям'ю, перавозячы розныя тавары на чорны рынак. У 1943 годзе, калі Немцы змушаныя былі даць Беларусам больш правоў на самакіравецтва, Ермачэнка не знайшоў падтрыманьня з боку беларускага грамадзтва, быў адхілены ад Самапомачы ды падменены Ю.Сабалеўскім.

У ліпені 1942 году віленскі Камітэт ізноў наведаў а. В.Гадлеўскі, гэтым разам у асысьце нямецкага камісара для школьніх спраў у Беларусі - Сівіцы. На гэту сустрэчу сабралася каля 70 чалавек. Я, як старшыня, прывітаў кіраунікоў асьветы ды адзначыў неабходнасць, нат у ўмовах вайны, наладзіць і ўсеагульнае пачаткове школьніцтва, і сярэдніе, і прафэсійнае ды вышэйшае, каб беларускі народ мог заніць належнае месца між іншымі народамі і ў галіне асьветы. Сівіца паходзіў з Сілезіі, ведаў добра польскую мову, дык, наслухаўшыся Беларусаў, разумеў і беларускую. Ён то чырванеў, то сінеў, то круціўся неспакойна. Пасьля мяне прамаўляў а. Гадлеўскі ў духу мае прамовы, адзначаючы толькі, што ў цяперашнім ваенным часе цяжка будзе наладзіць вышэйшыя школы. Назваў ён таксама канкрэтныя лікі беларускага школьніцтва ў Галоўнай Акрузе Беларусі: пачатковых школаў да 8000, каля 20 сярэдніх агульных і прафэсійных, створаныя пачаткі мэдычнае акадэміі.

Трэйці па чарзе прамаўляў Сівіца. У вытрыманым тоне ён даў нам да зразуменьня, што Беларусы фантасты, не разумеюць патрэбай часу й жаданьня Фюрэра: у сялянскай Беларусі прадбачваюцца цяпер пачатковыя школы, двухгадовыя школы рамесніцкія й прафэсійныя і толькі ў некаторых гарадох дазволеныя поўныя сярэднія школы. Пра ўніверсітэты й вышэйшыя інстытуты нельга й думаць.

З прамовы Сівіцы было зразумелым, што поўнае сярэдніе й вышэйшае школьніцтва не ляжыць у плянах гітлероўскай Нямеччыны. Яна зацікаўленая ў працоўнай сіле беларускага маладога пакаленія.

У сваім абагульненъі думак прамоўцаў я пагаджаўся, што ў цяперашнім ваенным часе нельга марыць пра ўніверсітэты ды вышэйшыя школы, але сярэдня агульнаадукацыйныя й прафесійныя школы неабходныя, бо ў нашыя часы кожны працаунік, кім-бы ён ня быў, мусіць быць адукаваным, каб мог добра выкананы сваю працу.

Пасъля мяне выступалі яшчэ настаўнікі Тышкевіч і Кароль з падобнымі меркаваньнямі. Сівіца маўчаў, але было відаць, што ён выразна незадаволены з настроем віленскае беларускае інтэлігенцыі. Кс. В.Гадлеўскі пасъля дзякаваў усім прамоўцам за абарону беларускага школьніцтва й казаў, што ён такой самай думкі.

Было шмат візытаў у Камітэце й з боку нямецкага адміністрацыйнага апарату: акруговых камісараў Віленшчыны, Лідчыны, Наваградчыны, СД, барона Аўгена фон Энгельгарта, аўтара кнігі пра Беларусь «Вайсрутэніен», што была напісаная з даручэння нямецкага ўраду.

Калі ўжо гаворым пра знатнейшыя візыты, дык чаму ня ўспомніць пра цікавейшыя нашых суседзяў?

Гэтак, дзесяці ў трапені 1943 году, у БНК з'явіўся нейкі каталіцкі ксёндз, прозывішча ня памятаю, з студэнткай Хмялеўскай, ды прасіў інфармацыяў аб 13-ці каталіцкіх ксяндзох, што былі высланыя мітрапалітам Р.Ялбжыкоўскім на землі ўсходняе Беларусі для «аднаўлення» там каталіцкага жыцця. Аб лёсе гэтых місіянероў яй сам тады нічога ня ведаў. Даходзілі толькі чуткі, што гэтыя духоўнікі былі прасльедваныя беларускімі ворганамі, ды таксама й Немцамі, як нелегальныя польскія эмісары Ялбжыкоўскага, ведамага стаўпа польскага шавінізму ў царкоўнай дзялянцы.

Вось гэта я й сказаў гэнаму ксяндзу, дадаючы, што сярод гэтых вестак адна даволі пэўная - правадыр «місіянерскай» групы, кс. Глябовіч, ведамы польскі агітатар у каталіцкай акцыі, расстраляны. Іншыя знаходзяцца ў розных арыштах. На пытаньне, ці я мог-бы нешта дапамагчы ў справе вызвалення арыштаваных, я адказаў, што віленскі Беларускі Камітэт ня мае права інгерэнцыі ў справы Генэральнаі Акругі Беларусі. Гэткія справы належаць да генэральнаага камісара Беларусі Кубэ. Дэлегацыя адыйшла з сумам. Пасъля я даведаўся, што амаль уся «місія» была злыквідаваная, як польская агентура, ды ня раз думаў, што маральную адказнасць за іхнью съмерць нясе ведамы прасльеднік Беларусаў Р.Ялбжыкоўскі, які пробываў заварыць новую польскую авантuru, цяпер на землях ўсходняе Беларусі.

Зъ Беларусаў назаву некаторых, якія ў часе вайны займалі высокія становішчы ў Галоўной Акрузе Беларусі, ды якія ў той ці

іншы спосаб мелі контакт з БНК ў Вільні, а разам і са мной.

У.Шавель - студэнт права Віленскага Ўніверсітэту, шчыры Беларус, маламоўны, але разважны, дзейны чынам у важных сътуацыях. Быў камандантам паліцыі ў Менскай акрузе ў 1943 годзе, трymаў паліцыю ў беларускім духу, асабліва калі зьявілася дывэрсія з боку польскага, а пасля маскоўскага. Справакаваны пасля з двух бакоў, бальшавіцкага й нямецкага, згубіў давер да Немцаў ды ўвесені 1943 году скрыўся на Палесьсе й усякія съяды па ім пратапалі.

Юстын Мурашка, стары, яшчэ нашаніўскі, беларускі дзеяч. У лістападзе 1941 году быў бурмістром места Ашмяны, дзе сарганізаваў беларускае школьніцтва й адміністрацыю. Пасля далучэння Ашмяны да Летувы, быў бурмістром у Валожыне. Дзе Мурашка быў бурмістром, там варожыя сілы з боку польскага, летувіскага й расейскага маглі толькі скрыгатаць зубамі.

Алёйзы й Уладыслаў Пяцюкевічы. Яны першыя адгукнуліся да працы ў часе вайны ў радох нашых збройных сілаў. Дзеілі ў Браслаўшчыне, у Баранавіцкай, Слонімскай і Наваградзкай акругах, былі ў радох паліцыі, у беларускім батальёне СД, у беларускай супроцьбальшавіцкай партызанцы ў Слонімшчыне, усюды вызначаліся патрыятызмам, адвагай, актыўнасцю. Абодва загінулі ў барацьбе. Алёйзы больш году сядзеў у канцэнтрацыйным лягеры Калдычава ля Баранавіча, а выратаваны сябрамі ў часе ліквідацыі гэтага лягера, паў на фронце пад Варшавай. Другі, Уладыслаў, паў ад варожай кулі ў часе выконвання службовых абавязкаў у Слоніме.

Інж. Адам Дасякевіч - цікі, працавіты патрыёт, былы старшыня Беларускага Студэнцкага Саюзу ў Вільні, сябра Беларускага Нацыянальнага Камітэту, займаў становішча старшыні Постаўскага павету. Застрэлены зондерфюрэрэрам за тое, што ў вызначаны дзень ня прыбылі ўсе сялянскія падводы з пастаўкай збожжа на высылку ў Нямеччыну.

Альбін Сянькевіч, сябра Беларускага Народнага Аб'яднання, стойкі патрыёт. Выконваў функцыі кальпартэра беларускай прэсы й літаратуры ў Глыбоцкім. Паў ад кулі польскага падпольля.

Язэп Найдзюк, друкар, былы рэдактар часапісу «Шлях моладзі», дзейны сябра розных нацыянальных арганізацый у Вільні. Увесені 1941 году пераехаў да Менску ды працаваў у выдавецтве падручнікаў Школьнага Аддзелу. Напісаў у часе вайны й выдаў нарыс гісторыі Беларусі «Беларусь учора й сяняння», які служыў у той час амаль адзінм падручнікам для пазнавання гісторыі Беларусі й беларускага вызвольнага руху.

Др. Янка Станкевіч, мовавед, горача й станоўка бараніў

беларускія справы ў галіне гісторыі, культуры, мовы, школьніцтва і г.д., так перад Жамойцамі ў Вільні, як пазыней, пераехаўшы да Менску ў канцы 1941 году, перад Немцамі. Працаўаў у Самапомачы, у Школьным Аддзеле, у Радзе Даверу. Выдаў у Менску брашуру «Кароткі начырк зь гісторыі Крывіі». Сярод беларускае інтэлігенцыі заўсёды меў шмат праціўнікаў найперш за свае дзівосныя «рэформы» беларускае мовы, у якую ўводзіў розныя ўстарэлыя слова й няўдалыя наватворы ды «арыгінальныя» граматычныя формы. На ягоную заслугу аднесыці трэба папулярызацыю слова «спадар», якое замацавалася на падмену польскага «пан» ды расейскага «господін». Кс. Гадлеўскаму, як галоўнаму школьнаму інспектару, давялося мець вялікія клопаты з наватарствамі Я.Станкевіча, якія ён пнуўся правесыці ды замацаваць у школьных падручніках, што тармазіла іх выданыне.

А.Цвяячкоўскі, гадунец айцоў Марыянаў у Другі, клерык Віленскай Духоўнай Сэмінарыі, у часе вайны вярнуўся да съвецкага стану. Спачатку, у 1941 годзе, быў настаўнікам беларускай пачатковай школы ў Вільні, пасъля-ж працаўаў у Менску. У 1943 годзе быў старшынём у Постаўі. З прыходам бальшавікоў быў зняволены ў Варкуце.

Юльян Саковіч, сын багатага земляроба. Перад Другой Вайной быў вучнем Беларускай Гімназіі ў Вільні, а пасъля сябрам Беларускага Студэнцкага Саюзу, «левізаваў», як і шмат іншых. З прыходам бальшавікоў быў арыштаваны й мучаны ў засыненках НКВД. Паход Немцаў на ўсход вызваліў яго з зняволення й ён стаўся актыўным змагаром за вызваленіе свайго народу. У першыя гады быў камандантам беларускае паліцыі ў Менску. У 1943 годзе, разам з Мараковым, застрэлены польскім падпольлем у Шчучыне, хутка пасъля ягонага прыезду ў гэтае, апанаванае польскай дывэрсійнай акцыяй, места Лідчыны.

Юры Сабалеўскі, былы беларускі пасол у польскі сойм. У часе вайны вельмі актыўны, наведваў Вільню й віленскі Нацыянальны Камітэт, цікавіўся беларускімі нацыянальнымі справамі. Пасъля др. Войтэнкі быў бурмістрам Баранавіч, а ў 1944 годзе кіраўніком Самапомачы й намеснікам презыдэнта Беларускае Цэнтральнае Рады. Гэта быў прынцыпавы чалавек у справах ня столькі нацыянальных, колькі маральных, што ня менш цэннае ў нацыянальнай працы. Ён бічаваў і дробныя водхіны ад маралі, часам папурытанску.

Аляксандар Русак, з Баранавіцкай акругі. Перад вайной быў вучнем Віленскай Беларускай Гімназіі, пасъля скончыў сярэднюю

Гандлёвую школу ў Варшаве, працаваў у Пазнані. У часе вайны адгукнуўся на нацыянальныя патрэбы беларускага народу. Працаваў у 1941 годзе ў Беларускім Камітэце ў Горадні, пасляж у СД у Баранавічах. Дзе толькі было магчыма, бараніў беларускія нацыянальныя інтарэсы, не зважаючы на ўсе небяспекі. У канцы 1943 году быў бурмістрам Баранавіч аж да нахлыну бальшавікоў. Адначасна быў дырэктарам сярэдняй Гандлёвой школы ў Баранавічах, што выпусыціла дзясяткі гадунцоў.

Др. мэдыцыны Станіслаў Грынкевіч, лекар псыхіятра пісьменык і грамадзкі дзеяч, старшыня Беларускага Народнага Аб'яднання, аўтар розных публікацыяў і кніжак, быў у 1941 годзе арыштаваны бальшавікамі, але ўцёк з транспарту. Праціўнік якога-колечы супрацоўніцтва зь Немцамі, вёў перамовы з Палякамі й нагаварываў мяне паехаць у Лёндан да ўраду Мікалайчыка. Зъ беларускімі дзеячамі ў Наваградку вёў гутаркі ў справе арганізацыі беларускае нацыянальнае партызанкі супроць і Немцаў, і бальшавікоў. Др. Грынкевіч ня прыняў ад Астроўскага становішча раднага ў Беларускай Цэнтральнай Радзе. Арыштаваны ў 1945 годзе бальшавікамі й знішчаны.

КАНТАКТЫ ЗЪ НЕМЦАМИ

Каб праводзіць беларускую дзейнасць у Вільні, апанаванай Жамойцамі, трэба было мець добрыя контакты зь кіруючымі нямецкімі прадстаўнікамі на «Бэццырк Літаўэн», пайменна з СД і Гебітскамісарыятам.

Спачатку мы мелі сувязь з др. Шольцам, заступнікам кіраўніка СД у Вільні. Гаварыў ён добра парасейску й любіў, выпішы, пяяць расейскія рамансы. Час-ад-часу мы ладзілі адумысныя банкеты, на якія ахвотна прыходзілі СД-оўцы. Пры гэткіх нагодах мы прадстаўлялі нашыя справы ды шмат чаго даведваліся аб курсе нямецкае палітыкі.

Памятаю, было гэта ў студзені 1942 году. Памешканыне др. Грабінскага напоўнілася беларускімі дзеячамі, сярод якіх былі два каталіцкія сівятары й дзьве дамы. Хоць і вайна, на стале стаялі кан'які, добрыя віны, гарэлка, рыбы, вяндліны, каўбасы. На вызначаны час зявіліся й два высокія начальнікі СД - кіраўнік і ягоны намеснік, др. Шольц - паны жывіцца й съмерці ў жамойцкай акрузе.

- Гайль Гітлер! - віталіся яны, прыўзывнічы руکі.

- Гайль! - адказалі мы мяшаным хорам ды расступліся, каб

госьці занялі пачэснае месца. Кіраўнік СД меў гадоў пад 35, выглядаў паважна, нато сурова. Гутаркі за сталом ішлі паўтоласам. Кіраўніка СД абслугоўвалі др. С.Грынкевіч і др. Ф.Грынкевіч, што сядзелі побач яго.

Пасъля агульнай бяседы й выпіўкі, мінут 45 пазыней, кіраўнік СД устаў і сказаў, што ён дзякую за добрую пачостку, даўжэй праўбываць нажаль ня можа, бо мусіць ехаць у службовых спраўах да Коўні.

Яго затрымаў аднак а. Адам Станкевіч, які ад імя Беларусаў прасіў палёгкі для беларускіх палонных, ды тых, што былі ў лягерох съмерці. Немец запісаў у свой блікнот ды абяцаў дапамагчы. І запраўды мы пасъля выратавалі колькі сот Беларусаў з ваенна-палонных лягероў.

Разъвітаўшыся зь кіраўніком СД усе ўздыхнулі свабадней, др. Шольц паналіваў у шклянкі гарэлкі, ды ўсе выпілі за нямецкую армію. Пасъля гэтага тосту слова сказаў я, заклікаючы нямецкія ўлады, каб у наважаным змаганні з маскоўскім бальшавізмам яны дазволі Беларусам стварыць сваё войска, якое, поплеч зь нямецкай арміяй, прычынілася-б да стварэння «Новай Эўропы». Шольц, зіркаючы на мяне, усьміхаўся.

- Маладой ешчо, маладой! - адказаў ён мне й пачаў раскрываць нямецкія пляны: - Фюрэр не патрабуе нічыёй дапамогі. Ён сам перамог Эўропу ды выйграе вайну й здабыткамі ні зь кім ня будзе дзяліцца. Нямецкі народ - вышэйшая раса й супроць яго ніхто ня здолее ўстояць. Немцы на Ўсходзе шукаюць «Лебэнсрайму», а не сужыцця. Таму некаторыя малавартасныя народы будуть вынішчаныя. Цяпер ліквідуюцца Жыды, Цыганы, пасъля пойдуць Чэхі й Палякі. З Прыбалтыкай Фюрэр расправіцца асобна, бо Прыбалтыка спрадвечная нямецкая тэрыторыя, і тымболыш, што гэтыя народы, асабліва Летувісы, што так лашчацца да Немцаў, каб замацаваць свой этнічны патэнцыял, не падабаюцца Фюреру. Яны самі перабілі тутэйшых Жыдоў, хацелі нам спадабацца. Вы, Беларусы, - цягніць далей Немец, - можаце 50 гадоў жыць на сваей зямлі спакойна, бо вы нацыя не варожая для Нямецчыны. А там, пазыней, яна, магчыма, перасуне вас крыху далей на ўсход, вызначаючы вам адпаведную прастору.

- Хіба аж за Москву! - нехта выкрыкнуў голасна.

- Але, магчыма! - не зъянтэжыўся Шольц. - Памятайце таксама, што й Расейцы нам патрэбныя. Яны будуть выкарыстаныя супроць жоўтых. А з Украінай можа быць куды горш. Гэта парывісты народ, нам нявыгадны, тымболыш, што мы зацікаўлены ўкраінскім чарназёмам, вуглём ды Чорным морам. Дык давайце вып'ем гэты тост

за нашае сужыцьцё ў за Новую Эўропу!

Усе мы ўсталі, чокнуліся чаркамі, выпілі.

Далей пайшлі ўжо паўпрыватныя гутаркі. Да Шольца падсœў галоўны інспэктар, а. В.Гадлеўскі, што якраз прыехаў зь Менску, ды выцягнуў ад яго, што толькі магчыма. Калі Шольц ужо ня быў здольны да ніякіх паважнейшых гутараў, а толькі заводзіў расейскія рамансы й студэнцкія песні, мы яму дапамагалі, пераплітаючы сваімі. Сыпаліся жарты, дакоры на ход нямецкае кампаніі на ўсходзе, але ўжо нікто нічога ўсур'ёз ня браў. Шольц-жа выпісваў на калене начныя пропускі для ўдзельнікаў вечару ды казаў начны пароль.

У чарадную суботу добра ў нашым асяродзьдзі набраўся галоўны сакратар віленскага гэбітскамісарыяту. Ён даў нам цімала добрых радаў ды абяцаў, дзе толькі магчыма, дапамагаць Беларусам.

Дзіўна тады мне выглядала, што нямецкія нацыстыя, адзін з СД, а другі «бронзовы», з адміністрацыі, не хацелі сядзяць разам за адным столом. Толькі пазней я зразумеў, што ў нацыскай Нямеччыне існавалі трох сілы, што ўзаемна змагаліся: партыйныя («брунатнікі»), што кіравалі адміністрацыяй, як дзяржава - СС, ды «Вэрмахт» - вайсковыя, што кіравалі ваеннымі аперацыямі. Дзеля гэтага «жоўтыя» партыйнікі з гэбітскамісарыяту ненавідзілі СС і «Вэрмахт», а тыя - «жоўтых», ды баяліся адзін аднаго.

Мы часта рабілі паседжаныні ў нашым беларускім асяродзьдзі ды разважалі, што рабіць у ўмовах вайны. Др. С.Грынкевіч бараніў свой плян, што ў умовах нарастаючай савецкай і польскай партызанкі, трэба тварыць партызанку сваю, беларускую і супроць Немцаў, і супроць балышавікоў. Я, як старшыня БНК, трymаўся тактычна збоку, ды, прызнаюся, ніколі ня верыў у карысць нашай тады акцыі на два бакі.

Нашыя бяседы зь Немцамі адбываліся даволі рэгулярна, менш-быльш што два месяцы, набіралі яны характар канфэрэнцыяў. Гэта на іх было дамоўлена аб існаваныні нашага школьніцтва ў акрузе «Літаўэн» ды аб тым, што лёс выдатнейшых Беларусаў у акрузе не павінен вырашашца Немцамі без кансультацыі з БНК. І здаралася, што Немцы да нас зварочваліся з запытаннямі ў справах і з далёкіх краёў, прыкладам з Турцыі, калі арыштаваны там імі Беларус паклікаўся, што ён не балышавік, бо жывучы ў Турцыі выпісваў «Беларускую крыніцу». Ясная рэч, гэткае пасьветчаныне мы яму выставілі.

СТУКАЕМ У ДЗЬВЕРЫ ВАЛАДАРОЎ

Дзікі разгул польскіх шавіністых, скрытых пад шыльдай фольксдойчаў ды летувіскай паліцыі, што з скуры вылазіла, каб спадабацца Немцам, даваліся крывава ў знакі нашаму жыхарству ў Вільні й Віленшчыне. У выніку мы склалі нямецкім уладам адумысны мэмарыял. Гэбітскамісарыят Летувы знаходзіўся тады каля замкавай гары. Нашая дэлегацыя складалася зь пяці асобаў: др. С.Грынкевіч, др. Ф.Грышкевіч, а. А.Станкевіч, др. Я.Малецкі й З.Коўш - сакратарка Камітэту.

Дэлегацыя прастаяла перад дзьвярыма камісарыяту трох з паловай гадзіны. Урэшце адчынілі нам дзьверы ды запрасілі ў сярэдзіну. Мы выказалі беларускія крыўды, перадалі мэмарыял. Нам абяцалі, што нашыя крыўды знайдуць справядлівае вырашэнне.

Не прайшло й месяца, як нам давялося складаць другую візыту камісару места Вільні, што рэзыдаваў пры вуліцы Міцкевіча. Прычына-ж гэтае візыты была гэткая: У сакавіку 1943 году ехалі да Свянцянаў заступнік камісара Вільні, гаспадарчы кіраўнік акругі, нейкі важны партыйны госьць з Бэрліну ды сакратарка гарадзкога камісарыяту. У свянцянскім лесе збройныя людзі затрымалі самаход, адабралі ад Немцаў аўтаматы й пісталеты, іх застрэлілі, сакратарцы-ж загадалі вяртацца пехатой да Вільні.

Немцы ў вадказ загадалі выслаць для «пацыфікацыі» 100 СС-манаў і 300 Летувісаў, якія за адзін дзень перабілі 1200 жыхароў ды спалілі 7 вёсак. Летувісы ў злачынствах перавышалі нямецкіх нацыстай. Яны бяз усякага міласердзя стралялі людзей па хатах, на вуліцах, палі іх большымі зборышчамі, жудасна зьдзекваліся над меншымі грамадамі.

Што мы маглі ў гэткім выпадку зрабіць для ратунку нашага народу? Дзеіць даводзілася вельмі асьцярожна. Нашая дэлегацыя ў складзе тымсамым, што й раней, наведала гэбітскамісара места Вільні Вольфа⁷. Знаёмы нам галоўны сакратар прыняў нас вельмі ветліва, але каб дастацца да камісара, трэба было ізноў чакаць каля дзьвёх з паловай гадзінаў. Урэшце нас дапусцілі да гэбітскамісара й я ўручыў яму наш мэмарыял. Ён хутка перабег вокам па галоўных пунктах:

1. Расстраляна 1200 Беларусаў зь 7 вёсак, як рэпрэсія за забойства трох узброеных Немцаў.
2. Беларускія сяляне, што палі ахвярамі, ня мелі ніякай зброі, былі заўсёды мірнымі жыхарамі пры ўсякай уладзе.

⁷ Вольфа Немцы расстралілі ў 1944 г. за гандаль аружжам.

3. Трох Немцаў пала ад куляў варожых арганізаваных узброеных бандаў, што цягаюцца па тутэйшых лясох ды нападаюць на мірных сялян.

4. Перапалоханыя навокала сяляне бягучы да Беларускага Камітэту, шукаючы справядлівасці, а мы самі ня ў сілах ім дапамагчы.

5. Калі будуць і ў далейшым тарнаваныя масавыя рэпрэсіі супроць нявінных людзей на бальшавіцкія правакацыі, дык сяляне будуць змушаныя шукаць аховы ня ў Немцаў, але ў савецкіх партызанаў.

6. Просім у імя справядлівасці й супакою не праводзіць падобных акцыяў, а ў выпадку нямецкіх ахвяраў справядліва караць злачынцаў, ды нішчыць узброеныя банды, як польскія, так і савецкія, што трывожаць беларускае жыхарства.

Пад канец чытаныня мэмарыялу гэбітскамісар пачаў нэрвова хадзіць па пакоі. Урэшце падыйшоў бліжэй да нас і сказаў:

- Сябры Беларускага Камітэту! Сталася нячуваная ў гісторыі рэч, бо на спакойных тылох, 1000 км ад фронту, пала трох маладых заслужаных Немцаў. Паводле загаду Фюрэра за кожнага паўшага на Ўсходзе Немца, павінна быць выбіта 100 тутэйшых людзей. У гэтым выпадку забіта больш, але гэта зрабілі Летувісы. Віноўнікі за гэткую самаволю будуць пацягненыя да адказнасці. Ідзеце й скажэце сваім людзям, што акцыя скончаная і ўсе могуць працаваць спакойна.

Тут адазваўся кс. А.Станкевіч:

- Праўда, што мы жывём на тылох, але вайна не закончаная, лясы, дарогі, балоты не ачышчаныя ад розных валацугаў і бандытаў і ніхто ня можа ведаць, што непакараныя банды плянуюць на будучыню й дзе яны выкінуць новую правакацыю.

Немца зусім заткала прамова а. Адама Станкевіча. Ён запэўніў, што супроць бандай будуць прынятыя меры.

На гэтым нашая візыта ў гэбітскамісара скончылася. Выснавы былі сумныя: бальшавікі з Палякамі будуць рабіць правакацыі, а Немцы зь Летувісамі будуць перабіваць беларускае жыхарства, паліць вёскі і хутары. Было пастаноўлена па вёсках і мястэчках арганізаваць Беларускую Самаахову. Аб становішчы беларускага жыхарства акругі Летува мы паведамілі праф. В.Іваноўскага ў Менску ды мгр. М.Шкляёнка ў Бэрліне.

Віленскі Камітэт раіўся цяпер таксама ад тых, што шукалі ратунку, хацелі вызваліць сваякоў з ваенна-палонных лягероў съмерці. У іх ад голаду й пошасці масава гінулі тыя нешчасльўцы, што не хацелі бараніць крывавага Сталіна і ягонай няволі, ды

кінушы зброю паддаліся ў палон, спадзяючыся лепшай будучыні. Заміж яе гіронія лёсу адкрыла ім вароты гітлероўскай съмерці. Мы давалі ад імя Камітэту выяўленым у лягерох Беларусам пасьведчаныні з просьбай зваленення, ручаліся за іх ляльнасьць. І шмат было звольненых ды ўратаваных ад загубы.

Некаторыя прыходзілі ў Камітэт праста з палону, вынішчаныя дазваныня, бязь верхній вопраткі, абутку. Трэба было арганізаваць ім вонкавідную, харчы, транспарт. Ды ці была магчымасць выратаваць усіх палонных Беларусаў ад съмерці? Ведама, не. У брацкіх магілах Віленшчыны, дзе толькі былі лягеры палонных, ляжыць 40-60 тысячаў савецкіх жаўнероў, а між імі шмат Беларусаў. У Беразьвetchы палонныя тро разы ўцякалі цераз калочыя драты й кулямётныя заставы. Іх секлі кулямётным шквалам, лавілі сабакамі. Шмат аднак уцякло ў лясы, дзе стварылі першыя партызанскае аддзелы.

Найбольш аднак палонных загінула ад голаду й тыфу. Немцы зусім съведама марылі палонных голадам, каб мілённыя масы загубіць ды гэтак працерабіць сабе ўсходнюю прастору, «лебэнсрайм», для будучай нямецкай калянізацыі. Др. А.Шчэрба, кіраунік шпіталя для ваеннопалонных у Новай Вялейцы, апавядаў мне, што немагчыма было глядзець, як у шпіталі палонныя мруць з голаду. Ён ня мог ім рабіць ніякай апэрацыі, бо нічога не гайлася.

Усякая дапамога палонным харчамі была забароненая. Калі на Вялікдзень 1942 году съятар у Глыбокім сабраў съяточныя падаркі ежай для палонных мясцовага лягеру, нямецкая адміністрацыя лягеру не дазволіла перадаць іх палонным. У гэтай справе мы пісалі шмат мэмарыялаў акупацыйным уладам у Рыгу, Вільню, Бэрлін, але ад іх ніколі ня было ніякай палёгкі для няшчасных палонных. Толькі ў канцы 1942 году Немцы дазволілі Беларусам падбіраць сваіх суродзічаў у лягерох палонных на службу ў прапагандзе, транспарце, паліцыі, адміністрацыі, у ваенных адзінках.

ШУКАЕМ «ЛІТОЎЦАЙ»

У палавіне чырвеня 1942 году я атрымаў у Беларускім Камітэце ліст з канцылярыі Остлянду ў Рызе, у якім пісалася, што нямецкія ўлады хочаць на месцы, у Вільні й яе ваколіцах, пазнаёміцца з жыхарствам. Колькі дзён пасля пад Камітэт пад'ехала нямецкае аўта з прадстаўнікамі Остлянду. Гэта былі - Немец з Рыгі фон Баўмгарцэль у асцысьце заступніка віленскага губітскамісара Остэнка. Абодва добра гутарылі парасейску. Прасілі, каб я зь імі паехаў у ваколіцы Вільні, бо

яны хочаць пагутарыць зь людзьмі пра іх нацыянальнасць. Далі мне аўтамат, пасадзілі наперадзе пры шофэры, самі таксама былі ўбрэсёныя.

Ад'ехаўшы кілямэтраў 12 на ўсход ад Вільні мы пабачылі двух маладых дзяцюкоў, што капалі канаву. Я іх паклікаў, каб падыйшлі да аўта. Немцы паразайскіх іх папрасілі, каб на пытаныні адказвалі простымі словамі ды сваей мовай.

- Як ваша фамілія? - апытаў фон Баўмгартэль.
- Лабачы.
- Якой вы рэлігіі?
- Каталикі.
- Якой вы нацыянальнасці?
- Тутэйшыя, - кажа адзін.
- Палякі, - папраўляе другі.
- Як вы гаворыце дома?
- Папросту.
- Як вы моліцеся ў касьцёле?
- Папольскую.
- Ці вы чулі аб «Літоўцах»?
- Чулі. Да нашага суседа прыехала двух паліцыянтаў.
- А ці каля вас жывуць «Літоўцы»?
- Мы ня чулі.

Немцы ўсе пытаныні ў адказы запісвалі ў свае кніжачкі. Яны падзякавалі хлапцом і мы паехалі далей. Фон Баўмгартэль зауважыў:

- Беларусы каталікі апалячаныя.
- А чаму яны сябе не называюць Беларусамі? - спытаўся ў мяне Остэнэк.

Я кажу, бо яны каталікі, а «Беларус» у іх паняцьці значыць тое, што й «рускі» - праваслаўны. Ды й назоў «Беларус» даволі новы, замацаваўся толькі пад расейскім панаванынем. Калісьці ўсе тут называліся «Ліцьвінамі». Сяньня «Літвой» сталі называць правінцыю, што называлася Жмудзяй, Самагітіяй. Вось чаму яны ня чулі, каб тут нейдзе жылі гэнныя «Літоўцы».

Неўзабаве мы прыехалі ў Трабы, у палац князя Паўлы Сапегі. Я пасыпей коратка пайнфармаваць Немцаў пра выдатную ролю Сапегаў у Вялікім Княстве Літоўскім, гістарычнай Літве, ды аў іхных вялікіх заслугах у гісторыі беларускай культуры. Стары палац беларускага magnata XVI стагодзьдзя апушчаны, але які магутны й прыгожы! Немцы ўважна яго аглядадлі ды выказваліся, што гэты гістарычны будынак мае плян заходнія єўрапейскага абароннага замку. Сям-там стаялі яшчэ статуй Сапегаў, віслі цяжка пашкоджаныя абразы.

Па кутох будыніны жылі былья дворныя парабкі, пасаджаныя там «культурнымі» бальшавікамі, якія далей руйнавалі замак. Немцы былі ўражаныя, што гэткі знамяніты гістарычны помнік ператварае ў руіну. Дзівіліся, чаму бальшавікі не зрабілі тут хоць спартовага клубу, музэю, гатэлю.

Жыхары тут былі ўсе Беларусы, што ведалі й польскую мову. Знайшлі мы тут і адну сям'ю «літоўскую», што ў дваццатых гадох пераехала да Трабаў зь нейкай жамойцкай вёскі ў Сьвянцяншчыне.

Далей мы накіраваліся ў Альшаны, гняздо слáўных князёў Альшанскіх, каб пагутарыць з найстарэйшым і важным у ваколіцы чалавекам, благачынным айцом Юзьвяком. Вось ужо бачная на горцы сярод дрэваў і мураваная царква. Спыніўшыся пры царкве, мы пабачылі яго, сівога як голуба, у грамадзе жанчынаў і дзяцей. І ён зразумеў, што нейкія госьцы прыехалі да яго. Я прадставіў айца Юзьвяка Немцам. Благачынны весела ўсьміхнуўся й падаючы руку фон Баўмгартэлю, сказаў:

- Я беларускі сьвятар праваслаўнага прыходу.
- А як доўга вы тут служыце? - спытаўся Немец.
- Роўна сорак гадоў! - адказаў благачынны.
- А колькі вам гадоў ад нараджэння, калі можна ведаць?
- Восемдзесят тры, - і дадаў: - Я скончыў свае царкоўныя абавязкі й прашу дастойных гасьцей да мяне ў хату.

Мы ўвайшлі ў хату благачыннага. Быў гэта ўтрыманы ў добрым парадку тыповы беларускі дом. Нутро хаты ўпрыгожвалі старыя іконы ды музейныя царкоўныя рэчы. Фон Баўмгартэль, агледзіўшы ўсё, закурыў ды расказаў аб мэце свайго прыезду да Альшанаў. Ён спытаўся ў благачыннага:

- Ці ёсьць дзе тут у вас «Літоўцы»?
- Ведаецце, - адказаў благачынны, - я жыву тут сорак гадоў, мой прыход налічвае 15000 душ, але я нідзе тут «Літоўцаў» ня бачыў. Толькі 35 км ад нас на захад, у Дзяявенішках, апавядаюць людзі, што там між нашымі людзьмі жывуць і «Літоўцы».

Немцы перакінуліся міжсобку зрокам.

- А якой нацыянальнасьці тутэйшае жыхарства? - спытаўся Остэнэк.

- Ды тут усюды густой масай жывуць Беларусы, - адказаў благачынны. - Праўда, па дварах ёсьць крыху апалаечаных шляхцічаў, што лічаць сябе «Паліакамі». Былі тут польскія асаднікі, удзельнікі польскага змагання з бальшавізмам у 20-м годзе, але іх вывезълі бальшавікі. Маём нат тут вёску мазуроў!

- Што вы кажаце? Мазуроў? - дапытваў фон Баўмгартэль.

- Але, сама запраўдных. Калісці, яшчэ за вялікага князя Ягайлы, калі ён жаніўся з Алышанскай князёўнай Сонькай, з сватамі ад Ягайлы, што быў і польскім каралём, прыбыў сюды аддзел мазуроў, як ахова. Мазуры тады былі ў саюзе з нашай дзяржавай. Ім так тут спадабалася, што яны й аселі на землях князёў Алышанскіх. Яны ўсе каталікі, прозвішчы іхныя гучаць накш чымся нашыя, ды навет іхны выгляд розыніца ад наваколных тутэйшых жыхароў.

Благачынны глянуў у вакно й пабачыў якраз аднаго жыхара з мазурскай вёскі, што праходзіў міма. Ён усьцешыўся:

- Людзі добрыя, на нашае шчаслыце вунь бачу аднаго мазура, што праходзіць міма.

Мы замітусіліся. Я выйшаў ды паклікаў гэнага чалавека ў хату благачыннага. Называўся ён Рацёнжак і гутарыў ламанай польска-беларускай гаворкай. На запытаныне, якой ён нацыянальнасці, адказаў, што Паляк. У ягонай вёсцы, казаў ён, жыве блізу 180 чалавек.

Пасыля кароткіх пытаньняў мы падзякаваі гэнаму Мазуру-Паляку за ўслугу й ён пайшоў сваей дарогай. Фон Баўмгартэль вёў далей бяседу з благачынным.

- Ну а што вы скажаце аб ліку тут Расейцаў?

- Расейцаў? - зьдзіўлены адказаў благачынны. - Дык іх у нашай ваколіцы зусім няма. Гісторыя кажа, што яны прыходзілі сюды, каб нішчыць людзей, маёмысьць, нашу культуру. Вось гляньце на руіны гэтага старадаўняга замку, - тут благачынны рукой паказаў на руіны на ўзгорку. - Гэта калісці была цывядыня нашых князёў Алышанскіх. Замак быў на вышыні дасягнення архітэктурнага мастацтва Эўропы. Тут Ягайла ўзяў сабе за чацвертую жонку нашу князёўну Соньку Алышанскую ды толькі ад яе дачакаўся тых нашчадкаў, што праз колькі пакаленняў былі валадарамі ўсёй сярэдняй Эўропы. Яшчэ ў XVII стагодзьдзі Маскалі, уварваўшыся на нашыя землі, спалілі ды разбурылі замак, адну з старавечных памятак нашае культуры.

Словы старога, сівога, патрыярхальнага выгляду благачыннага айца Юзьвяка гучэлі як голас з далёкіх мінулых стагодзьдзяў. Немцы былі відавочна пад вялікім уражаньнем таго, што пачулі. Яны вельмі дзяякавали за шчытую бяседу ды хацелі адведаць бурмістра Алышанаў. Айцец благачынны на адезд пачаставаў нас хлебным квасам, які спадабаўся Немцам, - у ім яны адчуvalі смак баварскага піва.

Бурмістра Алышанаў ня было дома. Сустрэлі мы затое маладую, як кветка прыгожую, ягоную жонку, прыгадзетую ў беларускую нацыянальную вопратку. Яна прывітала нас дастойна, грацыёзна, беларускай мовай. У хаце ўзорны парадак, чысьцінья, што аж Немцы

зъдзівіліся. Асаблівая атракцыя - слайныя дзеткі, якіх мы ўсе падзіўлялі.

Хутка гаспадыня запрасіла нас на абед. Падала беларускі, ружовага колеру, халадзец. Бурачкі, цыбулька, кусочкі мяса, яек, съмтана й яшчэ нешта, чаго ніхто ня мог разгадаць. А смак - нічога лепшага ня выдумаеш, толькі глытай. Немцы гэнага халадцу з ахвотай зъелі па дэльве талеркі. На другое была пададзеная - як «наляту» перакуска - яечня зь вялікім скваркамі. Тут Немцы лыпнулі вачыма.

- У нас, - кажуць, - за цэлы тыдзень сям'я ня мае столькі туку, што вы нам дaeце на адзін пачастунак.

Паслья была гарбата ў прыкуску, бо цукру нехапала. Пад уражаньнем прыняцца фон Баўмгартэль выказаў ахвоту купіць для сваей сям'і ў Нямеччыне кіляграм сала. З прысутных нехта ахвяраваўся задаволіць просьбу Немца.

Пасілкаваўшыся, Немцы хацелі ехаць далей, сустрэцца зь іншымі людзьмі. Відаць, яны няблага арыентаваліся ў ваколіцы, бо хацелі наведаць Багданава, маёнтак ведамага вялікага мастака нашае зямлі Фэрдынанда Рушчыца.

Мастак Рушчыц памёр гады тры перад пачаткам вайны. Прыймала ягоная дачка, гадоў трыццаці. Немцы пыталіся ў яе:

- Якой нацыянальнасці тут людзі?

Дачка Рушчыца адказала:

- Па вёсках жывуць Беларусы, а па маёнтках - Палякі.

- А да якой нацыянальнасці залічаюцца мясцовыя каталікі?

- Некаторыя зь іх лічаць сябе Палякамі. Я думаю, што ўсе яны Беларусы. Тут няма ніякай розніцы між праваслаўнымі і каталікамі. Каталікі ў праваслаўныя - адзін народ, зайшлі толькі некаторыя гістарычныя розніцы.

- А якія тут ёсьць яшчэ нацыянальнасці? - пытае Остэнэк.

- Ёсьць тут Татары дзе-ня-дзе. Яны гутараць пабеларуску, хоць мусульманскай веры. Было колькі Немцаў, але яны выехалі ў Нямеччыну.

- Ці вы былі за граніцай? - спытаўся фон Баўмгартэль.

- Так, была перад вайной у Швайцарыі Нямеччыне.

Немцы здаволена ўсыміхнуліся ды праслі дазволу агледзець малюнкі яе бацькі. У доме была цэлая галірэя. Мы пераходзілі ад аднаго абраза да другога, з аднаго пакою ў другі, аж пакуль не стаміліся - гэткая процьма абразоў і скульптураў.

Шофэр цяпер віхром нас вёз праз Баруны, дзе ўжо здалёку красаваўся двувежны пабазыльянскі касыцёл. Тут я ўспомніў Немцам

пра нашу настаўніцкую сэмінарью ў Барунах ды аб яе лёсе. Немцы аднак ня спыняліся, сипяшаліся да Ашмяны.

Каля гадзіны 6-й папаўдні мы былі ў Ашмяне. Немцы вельмі хацелі пабачыць Ашмяну ды сустрэцца з тамашнімі людзьмі, бо, як я зразумеў зь іхнае гутаркі, ім Жамойцы натрубілі быццам там «літоўская» сталіца.

Проста з вуліцы мы пайшлі на кірмаш, скуль людзі ўжо разъяжджаліся, сипяшаліся дамоў. Немцы спыніліся сярод натоўпу ды слухаюць: усе гутараць пабеларуску! Некаторыя крычаць на ўсё горла, хочаць да канца распрадаць свой тавар.

Мы падыйшлі да аднаго селяніна, які аказаўся быльм сябрам Беларускага Інстытуту Гаспадаркі й Культуры. На запытаньне Немцаў, хто ён па нацыянальнасьці ды якія людзі жывуць у Ашмяншчыне, ён, сцяміўшы пра што Немцам ходзіць, разъвёў такую гутарку пра свой беларускі народ, які жыве сцяной па ўсёй Ашмяншчыне й Вялейшчыне, што Немцы толькі лыпалі вачыма. На пытаньне, ці ёсьць тут «Літоўцы», селянін адказаў:

- «Літоўцаў» шукаеце? На ўсёй Ашмяншчыне я ня чую пра іх і іх ня бачыў. Кажуць у Ашмяне ёсьць адзін шавец «Літовец». Вы можаце да яго зайдыці й пагутарыць, даведацца скуль ён родам. Аб іншых я нідзе ня чую.

Гутарка была вычарпаная. Немцы падзякавалі ды пайшлі ў прыкірмашную сталоўку. Яны адразу загаварылі да маладой дзяўчыны-буфэтчыцы. Аказалася, што яна з суседніяе вёскі, скончыла 7 клясаў польскай пачатковай школы ды жыла перад вайной у Варшаве. На пытаньне, якой яна нацыянальнасьці, адказала, што польскай, аднак дома гутарыць папросту. Немцы пацікаўліся, што яна разумее «папросту»?

- А вось так, як тут усе людзі гавораць, - адказала.

- Гэта значыць пабеларуску? - спытаўся фон Баўмгарцэль.

- Але, некаторыя так называюць.

Немцы зрабілі вывод, што яна Беларуска каталічка, якая праз польскую школу, каталіцкі касьцёл ды жыцьцё ў Варшаве набралася пераконання, быццам яна Палячка.

Мы гутарылі яшчэ з колькімі людзьмі, атрымалі падобныя адказы, што яны тутэйшыя, каталікі-Палякі. Немцы сказалі, што ў Ашмяне ім сітуацыя ясная ды няма патрэбы траціць часу. Яны загадалі шофферу трymaць курс на Крэва.

Было ўжо цёмна, калі мы аглядалі руіны магутнага крэўскага замку. Я, наколькі мог упарадкаваць наляту сваю веду пра гэты замак, інфармаваў маіх спадарожнікаў аб гісторыі гэтага замку,

адзначыў, што й гэты замак разбурылі Маскалі. Немцы слухалі, аднак съяшаліся, мелі свой маршрут - адрыс нейкага «талковага» настаўніка, куды й накіравалі аўта.

Настаўнік аказаўся Украінцам, якога Палякі з Галіччыны прыслалі на беларускія землі. Ён добра гутарыў панямецку. Пражкіў у Крэве 10 гадоў, тут ажаніўся зь мясцовай Беларускай, меў чацьвёра дзяцей. Наагул рабіў уражаныне інтэлігэнтнага, начытанага чалавека, што добра знаў мясцовыя нацыянальныя дачыненіні. Гаварыў ён гэтак талкова, што фон Баўмгартэль папрасіў яго накінуць усё на паперу ў выглядзе запісу.

Пакуль мы закусілі напіліся гарбаты, наш гаспадар-настаўнік напісаў цэлы даклад, зь якога вынікала, што тут этнічнай масай жывуць Беларусы з дамешкай апалаючанай шляхты, былі Жыды, але зыліквідаваныя, яшчэ сям-там сустракаюцца Татары, Маскалі-стараవеры, Украінцы й «Літоўцы». Немцы, праслухаўшы гэты даклад, з насымешкай казалі:

- Тут толькі «Літоўцаў», колькі Украінцаў!

Гаспадар не аспрэчваў, таксама съмяяўся. Нашая місія была скончаная. Цяпер курс на Вільню. Апоўначы мы былі ўжо ў месцыце. Немцы мне дзякавалі за супрацоўніцтва й за добры вынік нашай пaeздкі.

Ды хутка прыйшло й расчараўваныне. Не прайшло й двух месяцаў, як нямецкія ўлады Крэва, Ашмяну, Сьвір і Смаргоні далучылі да Камісарыяту Летувы, дазволіўшы там Беларусам толькі на сваё школьніцтва. Паўстае пытаныне - чаму Немцы адступілі ад этнічнага прынцыпу?

Быў гэта час вялізной нямецкай апаразы пад Москвой ды на іншых адrezках усходняга фронту. Час нарастання бальшавіцкай партызаншчыны на тэрыторыі Беларусі. Час фармавання польскіх армій у Саветах - Андэрса й Касыцошкі ды патрыятычнага заігрывання бальшавікоў да ўсіх акупаваных Немцамі народаў.

У гэткіх умовах Немцы, відавочна, не наважыліся адпічаць ад сябе Летувісаў, якія гэтак да іх лашчыліся, каб утрымаць свае бальшавіцкія тэрытарыяльныя здабыткі. Беларусаў Немцы на ўсякі выпадак падмацоўвалі ў Беларускай Акрузе школьніцтвам ды некаторымі іншымі канцэсіямі, чаго не далі Жамойці ды іншым акупаваным краінам.

РЭЛІГІЙНАЕ ЖЫЩЬЦЁ

Хутка пасъля акупацыі бальшавікамі Вільні прыбыў сюды маскоўскі пасланец «япіскап» Сергі, які аўтаматычна ад імя Масквы абняў уладу над усімі праваслаўнымі. І вось гэты Сергі пры першым сваім публічным выступе, уваходзячы ў Святаўтраецкі Сабор, стукаючы посахам у падлогу, тройчы прамовіў: «Москва ідёт, радуйтесь православные!» Далей ён павёў маскоўска-камуністычную пропаганду, усхваляючы бязбожную бальшавіцкую ўладу. Ніхто, нідзе з праваслаўных не запратэставаў, хоць зналі ўсе, што вось прыйшоў войк у авечай скурь.

Духоўных усіх веравызнаньняў тады масава арыштоўвалі ды вывазілі ў канцэнтрацыйныя лягеры. З каталікамі было крыху іншае палажэнне як з праваслаўнымі - яны ня мелі ў Маскве сваіх падробленых сьвятароў-герархай. Дзеля гэтага ў дачыненіі да іх тарнавалася толькі брутальная траўля, арышты ды вывазы ў канцэнтрацыйныя лягеры.

Польскага арцыбіскупа Р.Ялбжыкоўскага Жамойцы высялілі да Коўні й у Вільні быў толькі жмудзкі біскуп вікарый. Быў ён прыхільным да Беларусаў каталікоў, дазволіў мець у Вільні сваю парадафію пры касыцёле сьвятога Міхала, сьвятыні пабудаванай вялікім канцлерам Львом Сапегам. У касыцёле ёй па сяньня, у прыгожым маўзалеі, спачывае ягонае цела. Пробашчам парадафіі быў кс. Адам Станкевіч, а вікарым кс. Глякоўскі. Набажэнствы, зь беларускімі съпевамі й казаньнямі, адбываліся рэгулярна кожную нядзелью ў сьвята, як перад гэтым было ў касыцёле сьв. Мікалая.

Прыйшлі ў Вільню Немцы. Беларусы грамадна сабраліся ў сваім касыцёле на набажэнства ў спадзяваліся, што іхны пробашч скажа штосьці грымучае на радасны дзень вызваленія ад бязбожных бальшавікоў. Тымчасам кёндз Адам прачытаў Святу Эвангелію й загадаў дзякаваць Богу, што «ваенная бура праняслася над нашым славным местам бязь вялікіх стратаў». Загрымела «Божа, што калісь народы...» і людзі пачалі выходзіць з касыцёлу.

Група моладзі аднак павярнула ў права да маўзалею Льва Сапегі. Колькі хвілінаў стаялі ўсе моўчкі з апушчанымі галовамі. Тады, як-бы на жаданьне ўсіх прысутных, пачаўся ціхі голас-малітва Ў.Казлоўшчыка:

- Магутны правадыр народу нашага! Волат духа ў аружжа! У рашучую часіну пакажы нам правільны шлях да волі ў шчасція нашага народу! Памажы нам адварнуць двувяковы камень нашай няволі!

- Памажы! - падхапілі прысутныя.

Толькі пасъля вайны я даведаўся, што да нашага набажэнства прыслухоўваліся й камуністыя: іх б хавалася зь левага боку на хорах. На чале быў камісар пропаганды Аляксеяў. Іх кс. Станкевіч у імя Хрыста, наражаючы сваё жыццё, хаваў і карміў. Ніхто аднак зь іх нідзе не адазваўся - можа іх Сталін выдушыў - калі пазыней, пасъля вайны, а. Станкевіча ворганы НКВД арыштавалі ды замучылі ў канцлагерох.

У гэтым часе, калі праваслаўныя пачалі разважаць пра арганізацыю свае Беларускае Аўтакефальнае Царквы, каталікі імкнуліся адсэпраравацца ад польскага каталіцкага касыцёлу й яго герархіі. Намінальным звышнікам каталікоў у Беларусі тады быў біскуп Магілеўскі й Менскі Слоскан, па нацыянальнасці Латыш, прабываў ён у Дзьвінску. Нацысты забаранілі яму праводзіць яку-колечы каталіцкую адміністрацыйную працу ў Беларусі. Не зважаючы на ўсе нашыя заходы ў Вільні, Менску ды Бэрліне, нямецкія ўлады не зъмінілі свайго загаду.

Тады ініцыятыву перанялі беларускія ксяндзы-патрыёты. Кс. др. філ. Ст.Глякоўскі, узяўшы з сабой на помач толькі-што высьвеченых ксяндзоў Рыбалтоўскага ды Мальца, накіраваўся з нашым пасьветчаныем да Менску. Пасъля ўпорыстых таргоў з Немцамі яны адваявалі чырвоны касыцёл, які бальшавікамі быў заменены на тэатр, і яшчэ адзін касыцёл пры галоўнай вуліцы, дзе быў склад. Катэдру не маглі абняць, бо ў ёй вымагаўся аграмадны рамонт. У сталіцы Беларусі пачалася нармальная каталіцкая служба.

З газэтай ды радыя даведаўся пра гэта ведамы польскі шавініст і заядлы вораг беларускага народу арцыбіскуп Яблжыкоўскі. Ён ня толькі адклікаў зь Менску ксяндзоў Глякоўскага, Рыбалтоўскага й Мальца, але за «непаслухмянасць» забараніў ім навет прыступаць да аўтара, накш کажачы «суспэндаваў» іх. Але калі першыя тры беларускія ксяндзы-місіянеры былі ад аўтара адсунутыя, на іх месца ўжо прыбыў кс. В.Гадлеўскі, кс. П.Татарыновіч і жмудзкі ксёндз Ігнатавічус. Яны не падлягали юрыздыкцыі Яблжыкоўскага й маглі спакойна працаваць далей.

Паўгоду пазыней Глякоўскі й Малец, будучы ў тэатры, ня ўсталі пры адыграныні нямецкага гімну, што паслужыла за довад іх неляяльнасці да нямецкае ўлады, ды ня толькі іх, але й іншых каталіцкіх духоўных. Тады былі арыштаваныя ксяндзы Глякоўскі, Малец, Рыбалтоўскі й Татарыновіч. Два першыя былі высланыя ў канцэнтрацыйны лягер Бухэнвальд і там яны загінулі ў хвабрыцы амуніцыі ад ангельскіх налётаў.

Ксёндз Гадлеўскі дастаў строгі выгавар ад Немцаў і яму забаранілі казаць казаныні, на якія заўсёды схадзіліся грамады людзей. Застаўся толькі адзін кс. Ігнатавічус, які набажэнства адпраўляў палацінску й чытаў толькі съв. Эвангэлію пабеларуску, народ-жа ў часе набажэнства съпявалі беларускія рэлігійныя песні. Перад заканчэннем вайны Немцы далі дазвол на пераезд да Менску кс. В.Шутовічу, які на сваім становішчы съвтара для Беларусаў-каталікоў сустрэў у Менску й бальшавікоў. Яны ў хуткім часе яго арыштавалі, мучылі, саслалі на 10 гадоў катаргі. Выпушчаны пасля праўбываў у Вільні, памёр у Барысаве.

Праваслаўныя Беларусы пры нямецкай акупациі пачалі працу над аднаўленнем Беларускае Аўтакефальнае Праваслаўнае Царквы. Душою гэтых пачынанняў быў съвтар Дэрынг, пратаярэй Юзьвяк, ды шмат іншых. Першы ў часе выконвання сваіх духоўных абавязкаў наехаў на міну й быў забіты. З часам, на вымаганьне народу, да працы над аднаўленнем аўтакефаліі далучыліся й япіскапы Філафей ды Апанас, ды й галава Праваслаўнае Царквы ў Беларусі, архіяпіскап Панцялеймон, хоць гэты апошні асабліва неахвотна адлучаўся ад Масквы.

Толькі ў 1942 годзе нямецкая ўлады далі дазвол на шырэйшую арганізацію працу над наладжваннем праваслаўнага жыцця ў Беларусі. Скліканы ў Менску Сабор Беларускае Праваслаўнае Царквы ў складзе герархіі, духовенства й прадстаўнікоў верных адбываўся ў днях 30 жніўня - 2 верасьня 1942 году. Пастановаю Сабору была апавешчаная аўтакефалія Беларускае Праваслаўнае Царквы.

З рук нямецкіх наезнікаў, праўдападобна за намовай маскоўскіх агентаў, у Алльбэртыне на Палескі ў 1942 годзе загінуў экзарх Грэка-Каталіцкай Царквы ў Беларусі а. Антон Неманцэвіч.

МУЧАНІЦКАЯ СЪМЕРЦЬ З НАРОДАМ

Сярод беларускіх каталіцкіх съвтароў ахвярнай для народу працай ды мучаніцкай съмерція на сваей духоўнай постані выдзяляюцца постапі двух ксяндзоў-марыянаў - Юрага Кашыры й Антона Ляшчэвіча. Іхнную трагічную съмерць разам з сваім народам, у Росіцы Віцебскай акругі, апісала адна зь сёстраў-законьніцаў, што да апошніх гадзінай іх жыцця зь імі праўвала. Даю тут, у скароце, перадрук гэтага вопісу, поўны такст якога надрукаваны ў часопісе «Божым Шляхам», Лёндан, №.5, 1971 году:

«У часе Другое Сусьветнае вайны, калі Немцы занялі падса-

вецкія тэрыторыі, туды прыйшлі працаўцаў айцы Марыяне з Друі, зь якіх да канца засталіся ў Росіцы а. Антон Ляшчэвіч і а. Юрый Кашыра, у Замошы-ж нейкі час быў а. Ул.Лашэўскі. Яны абслужвалі й суседнія на савецкай тэрыторыі паражві, як Дрыса, Асьвея, Бігосава.

У Росіцы знайшлі вялікі касыцёл не разбураны, але ня дзейны ўжо ад колькіх гадоў дзеля выдалення адтуль ксяндза. Працы было вельмі шмат і народ надта рупліва гарнуўся да рэлгіі... Сама Росіца - мястэчка ў пару тысячаў людзей - было тады населенае старымі, дзецьмі й падрастаючай моладзьдзю. Усіх мужчынаў у сіле веку пазабіралі партызаны.

...Праца ішла так каля паўтара году, больш-менш у гадох 1941-1943. Пад канец усё часыцей турбавалі ды ў працы перашкаджалі ваенныя падзеі, набегі партызанаў, а ў выніку й нямецкія допыты, робленыя з пагрозамі расстрэлу. Шмат разоў клябанія й нашае памешканыне былі съветкамі страшных сцэнаў падчас наскокаў Немцаў або партызанаў.

...Напачатку 1943 году над нашай працай зацяжыла вялікая небясыпека, калі дзеля штораз часыцейшых партызанскіх нападаў на вёскі, пасёлкі й на нямецкія пасты, Немцы пастанавілі вынішчыць усіх людзей ды іхныя сялібы на даволі доўгім і шырокім поясі гэтае тэрыторыі. Пачалі ўсё часыцей надыходзіць весткі пра вынішчэныне вакольных вёсак зь людзьмі.

У месяцы лютым гэтага году... а. А.Ляшчэвіч вярнуўся з Дрысы, дзе адпраўляў набажэнства і там даведаўся ад жандармэрыі, што Росіца таксама будзе зынішчаная й што жандармэрыя радзіла ксяндзам стуль як найскарэй выехаць. Пасьля павароту айцец быў вельмі сумны. Айцец Юрый Кашыра паехаў да Бігосава, дзе стаяла нямецкая каманда: там атрымаў пацьверджаныне першае весткі й прапанову, каб ксяндзы пакінулі гэныя месцы. Абодвы яны радзіліся, што рабіць, гаварылі: «Як мы можам пакінуць людзей у такую хвіліну? Дзе авечкі, там павінны быць і пастыры». І яны пастанавілі заставацца пры людзях да канца...

У ваўторак таго тыдня ў поўдзень прыехала да Росіцы шмат Немцаў. У клябанію зявіліся два ваенныя, адзін Латыш, перакладчык, і ў чорнай ваенай форме Немец, падобна кіраунік экзэкуцыі. Праверылі ці няма партызанаў. Айцец А.Ляшчэвіч гаварыў зь імі й заступаўся за сёстраў. Пасьля зараз пачалі зганяць людзей да касыцёлу. Мы таксама, разам з ксяндзом, пайшлі туды, а клябанію заняла каманда.

У касыцёле сыпівалі людзей. Быў напоўнены людзьмі цэлы касыцёл. Некаторыя прадчуvalі блізкую съмерць і рыхтаваліся да яе,

іншыя не ўсьведамлялі сабе рэчаіснасьці. Пазыней сёстрам загадалі пайсыці ў клябанію. Ксяндзом дазволена было заставаща ў касьцёле й у клябанії.

Раз за разам да нас упадаў а. Юры, апавяддаючы, што дзеіцца ў касьцёле, і, вядома, пацяшаючы нас. Айцец Ляшчэвіч, каб адварнуць нашую ўвагу ад няпэўнае прышласыці, разъвесяляў нас і плянаваў нам заняткі, каб мы ня мелі часу на сумаваныне. Зразумела, што гэтае ночы нікто ня спаў.

У сераду раніцай ізноў у мястэчку зрабіўся рух. Пасыцягвалі шмат фурманак на касцельны пляц і ад раніцы пачалі людзей групамі вывозіць з касьцёла на пакараныне съмерці. Здатных да працы аддзялялі, але такіх ня было шмат. Зынішчалі людзей на месцы ў Росіцы, зганялі ў дамы, расстрэльвалі ѹ падпальвалі бэнзынай разам з домам. З клябаніі было чуваць блізу што поўгадзіны страляніну з таго часу, калі бралі группу з касьцёла, выбухі, а пасля ў гэным месцы зъяўляўся пажар дому.

Айцец Юры нас далей наведвае, перарываючы працу ў касьцёле, каб нас пацяшаць, і казаў, што ўжо ту ѹ іншую групу вывезылі, каб стапіць. Нам Немцы загадалі варыць абед для афіцэрэй. Прыйшоў, бо здаецца яго выклікалі, а. Ляшчэвіч, і падчас абedu ён ім служыў. Пасля обedu сказалі яму запрагчы каня ѹ пaeхаць зь імі, паказаць нейкі дом, каб яго захаваць ад пажару. Айцец прачував, што будзе, вельмі баяўся за нас і ўсьцяж прасіў каманданта, каб пакінуў нас пры жыцьці.

Касцельны хлапец запрог каня ѹ айцец зь ім пaeхаў. Там перад домам было шмат людзей і айцец там застаўся, а хлапец прыехаў. Зараз па ягоным павароце была страляніна і ѹ гэным месцы быў падпалены дом. Мы былі цалком пэўныя тады, што там памірае таксама наш айцец. У вялікім смутку мы маліліся за яго ѹ за іншых, што там паміралі. Было гэта ўжо па паўдні.

Айцец Юры далей працаваў у касьцёле, чакаючы на сваю съмерць. Вечарам яго адтуль звольнілі ѹ замкнулі ў склепе пад клябаніем. Тры гадзіны яго там мучылі, дамагаліся прызнаныняў. Вярнуўся стуль страшэнна зъменены, сіні, замучаны ѹ перакананы ѿ хуткай съмерці. Рана прынёс нам у кішані Найсьвяцейшы Сакрамант. Была гэта нашая ўжо апошняя Святая Камунія ѿ Росіцы, прынятая ѿ клябаніі з рук дарагога Айца...

Назаўтра, як і дня папярэдняга, ад раніцы ѿ Росіцы было так страшна, як пры канцы сьвету. Мястэчка гарэла, страляніна, лямант, роспач людзей, якіх выჲягвалі на забіццё. Каля 10-... загадалі а. Юру штосьці ўзяць на дарогу, было пэўна, што толькі дзеля вока, ды

ехаць разам з фурманкамі. Прыйшоў айцец на клябанію даць нам яшчэ абсалюцыю, штосьці забраў з сабой і нам пазволі адвесыці яго да фурманак на касыцельны пляц. Ніхто з афішэраў айцом ужо не займаўся, ён застаўся зь людзьмі, чакаючы на загад. Разглядаўся яшчэ, ці ня знайдзе като знаёмага, а нас прасіў, каб мы паведамілі іншых айцоў аб яго съмерці.

Пасъля пачалі ладаваць людзей на фурманкі. Дзеци, не разумеючы справы, сварыліся за месцы, айцец іх супакойваў. І цэлы канвой, пад эскортай жаўнераў, вырушыў. Мы засталіся адны ў вялікім смутку. Латышу мы сказаў, што хочам ісьці да касыцёла ў разам зь людзьмі памерці, калі ўжо няма ксяндзоў. Ён сказаў гаварыць аб гэтым афішэру ў клябанії. Калі мы, парадзіўшыся з сабой, гэта зрабілі, яны пастанавілі адвесыці нас да Другі. І гэтак зрабілі.

Адзін жаўнер, які ехаў разам са мной, быў съветкам, як расстралілі айца Юрага. Ён акуратна яго апісаў, усё згаджалася - ягоны выгляд і рост, адзежа, гранатавы плашч і г.д. Расказваў, што спачатку ніхто не хацеў ісьці ў хату, але калі айцец першы ўвайшоў, за ім пайшли людзі, і іх пасъля забілі ў спалі...

Я, а таксама іншыя сёстры, якія там працавалі, перакананыя, што айцы прынялі мучаніцкую съмерць толькі дзеля вернасці съвятарскаму абавязку. Мелі-ж яны магчымасць пакінуць Росіцу, націскалі іх да гэтага Немцы, калі асьцерагалі перад зынішчэннем мястечка. Яны самі пастанавілі застацца зь людзьмі ў за гэта забілі іх Немцы, каб ня было съветкаў іхных забойстваў.

Таму, што находы партызанаў былі справай часта агульна ведамай, дык ніхто з гэтым не хаваўся. Не тайліся з гэтым таксама ў айцы. Хто-б гэтamu пярэчыў, што добра было ведама Немцам, таму пагражала съмерць. У ваднай сям'і хтосьці спужаўся ў запярэчыў, што былі партызаны. Уся сям'я была расстраляная, толькі двое дзяцей пасыпелі ўлезыці пад ложка ў ацалялі.

Да падобнага трагічнага выніку ледзь не дайшло ў нас. Наваліліся раз Немцы на нашу клябанію ў нашае памешканыне з крыкам, ці былі тут партызаны. Адна сястра спужалася ў запярэчыла. Тады зараз накіравалі на яе віントоўкі, каб расстраліць. Яна-ж хапіла крыжык, каб ім засланіцца, але ўбег а. Ляшчэвіч, тлумачачы, што сястра спужалася. Немцы ўсё-ж былі перакананыя, што айцы ня маюць нічога супольнага ані з аднымі, ані з другімі, а толькі пілнуюць сваёй працы...

Вышэй напісаная съветчаныне прачытала, прызнаю за сваё ў згоднае з праўдай, і як такое пачывярджаю сваім подпісам ды гатова для съцверджання прысягнуць. Дня 8.12.1964 г. Сястра Яніна Т.»

ТОЕ-Ж У АШМЯНЕ, ШТО І Ў ВІЛЬНІ

На Каляды 1941 году Ю.Мурашка запрасіў мяне ў госьці да Ашмяны, дзе ён быў бурмістром. Было ўжо на змроку, калі спэкулянці грузавік, перапоўнены людзьмі й таварам, пакідаў Вільню ў кірунку на Ашмяну.

Цэлы дзень стаяла адліга, а пад вечар, калі нам трэба было ехаць, пачаў падаць дождж, які на зямлі тварыў галаледзь. Дарога зрабілася коўзкай, аўты шугалі, як санкі. Мы мінулі колькі нямецкіх аўтаў, што былі выбітыя з строю. Нам здавалася, што мы хваты, што мінём катастрофу. Аж тут вось падарак! Наш грузавік закоўзаўся, як на лыжах, набіраючы бескантрольнага разгону. І мы, паслья магутнага ўдару ў тэлеграфны стоўп, апынуліся ў канаве. Усе пасажыры паляцелі кульком долаў. Я скорчыўся, нацягнуў каптур буркі на галаву і гэта, мабыць, уратавала мяне ад пакалечаньня.

Людзі, што як снапы ляжалі далавах у канаве, хутка аднак жа пачалі варушыцца, уставаць. Толькі трох ня краталіся. Я, як лекар, кінуўся да іх, спрайдзіў пульс - аказаўся дзейны. Два з іх хутка ачухаліся. Толькі адну дзяўчыну забралі ў няпрытомным стане ў шпіталь. Машына таксама ачуяла. Праз паўтары гадзіны мы йзноў ехалі ў кірунку на Ашмяну.

У Мурашкай быў добры бадзёры настрой. Сустрэлі яны мяне вельмі міла. Мурашка, як мясцовы бурмістр, расказваў, як ён апанаваў змрочную ситуацыю заігryваючы зь Немцамі пры дапамозе падарункаў. Назаўтра я пабачыў на ягоным панадворку гусей з цэтлікамі на шыях.

- Чаму ў вас гусі ходзяць з цыдулкамі? - спытаўся.

- Гэта ў нас кожная гусь прызначаная адпаведнаму Немцу. А каб ня было памылкі, мы кожную гусь абазначаем па назначэнню.

За колькі гадзінаў людзі бурмістра паразносілі гусей Немцам на калядныя святы. Вечарам Немцы заходзілі да бурмістра, каб падзякаваць за шчодры падарак ды каб выпіць чарку гарэлкі. Я зразумеў, што ў паўсталай ситуацыі навет і сама прымітывальная спосабы могуць мець неблагі вынік.

Немцы пакульшто грабілі Жыдоў: накладалі нявыносныя кан-трыбуцці ў золаце, у абутку, кожухах ды іншай вопратцы. Бурмістр казаў, што рабунак Жыдоў праводзіцца з усіх бакоў. Чатыры тыдні перад гэтым прыяжджаў Немец зь Менску ды вызначыў даніну, узяўшы 50 чалавек закладнікаў. Жыды мусілі даць паўтара кіляграма золата ў пярсыцёнках, залатых гадзінніках, завушніцах ды іншых каштоўнасцях.

Прыехалі пасъля латыскія аддзелы зь Немцамі, абступілі гетта. Жыдоў сагналі на пляц, дзе садзілі іх у закрытыя грузавікі ды адвозілі, труцячы па дарозе спалінавым газам. Толькі каля 5% нешчасльяўцаў паўцякала, ці было пакінена пры жыцці ў гэце як рамеснікі.

Тады мне прыпомніліся апавяданыні як Жыдоў у Вільні ліквідавалі Летувісы. Яны яшчэ ў верасьні 1941 году ўсіх Жыдоў пазгандялі, на сваю руку, у вельмі брутальны способ: у стары жыдоўскі раён, які абгарадзілі высокімі плотамі і калочымі дротамі. У жыдоўскіх дамох пазабівалі нат і вокны, што выходзілі на вуліцу. Пазгандянія былі сюды й Жыды з блізкіх навакольных мястечак. Віленскае гетта тады лічыла да 100 тысячай чалавек. Штодня аграмаднія калёны Жыдоў Летувісы ганялі пад канвоем на розныя дарожныя ды іншыя працы.

І вось нямецкія калябаранты ўхітрыліся: кожны дзень тая ці іншая калёна назад у гетта ўжо не вярталася. Найперш заганялі адлучаных Жыдоў у Лукіскую турму, дзе марылі іх голадам, не даючы навет вады. На трэйці дзень Жамойцы пачыналі «прадаваць» сваім зьняволеным ахвярам хлеб і ваду: адна булка хлеба - 5 царскіх рублёў у золаце, або адпаведнік залатых рэчаў у далірах. Шклянка вады - адзін далір, і г.д. Гэткі «гандаль» цягнуўся да пяці дзён.

Калі-ж Жыды ўжо абсолютна нічога ня мелі пры сабе, шмат-жя якія, аслабленыя голадам, не моглі навет рухацца, тады іх наччу ўкідалі ў крытыя грузавікі, вывозілі ў Панарскія горы, дзе дабівалі ды кідалі ў нарыхтаныя ямы. Рэдка калі Жмудзякі вязыі Жыдоў у Панарскія горы на съмерць праста з працы, бо ахвяры тады астаткамі сілаў ставілі супраціў, што было нявыгадна, а часам і небясьпечна іхным катам. Дык Лукішкі выкарыстоўваліся як транзытнае месца для падрыхтовы забойства. Паадзіночных Жыдоў, што пробвалі ратавацца ўцёкамі, Жмудзякі мучылі ѹ дабівалі на сваіх паліцыйных участках.

Апошнімі днямі кастрычніка 1942 году ў Беларускі Камітэт звязвалася двух Летувісаў з просьбай даць ім лекара для кантролі дамоў распusty для нямецкіх жаўнерай, бо яны ня маюць дастаткова пэрсаналу. Яны пры гэтым выявілі, што згодна з загадам нямецкага ваеннага камандавання, ім трэба сарганізаваць у Вільні два дамы распusty для жаўнерай ды адзін для афіцэраў. Адзін з гэтых дамоў знаходзіўся на вуліцы Субач, у будынку віленска-троцкага стараства. Дом быў абведзены калочымі дротамі, уваход да яго пілнавала адумысная старожка. Упскалі туды нямецкіх жаўнерай і афіцэраў па адумысловых пропусках.

Кандыдатак у гэтыя дамы Летувісы знайшлі хутка: вечарам

абставілі сваімі аддзеламі піўныя ды павышагвалі адтуль дзяўчат і жанчын, якія былі зь Немцамі. Усіх садзілі ў крыты грузавік ды вывозілі ў названыя дамы. Пасля 24 гадзінаў, зрабіўшы лекарскі агляд ахвяраў, павышаскалі цяжарных, замужніх і хворых, а ўсіх іншых змусілі да прастытуцыі. Спачатку трымалі іх як у вязніцы. Пасля яны маглі выходзіць навет на вуліцу. Шмат зь іх уцякала, некаторыя трапілі ў канцэнтрацыйныя лягеры Нямеччыны.

Не прайшло пасля гэтага й колькі тыдняў, як да Вільні прыехалі з Баранавіч др. Лукашэні й былы ротмістр польскага войска Шыпіла, з даручэннем баранавіцкага гэйтскамісарыяту, каб даставіць у Баранавічы зь дзесятак прастытуутак. І там арганізаваўся для нямецкага войска публічны дом, але ў Баранавічах зусім ня было ахвотных для гэтага кандыдатаў. Доўга гэтыя брудныя спэкулянты хадзілі па завулках Вільні шукаючы «тавару», пакуль ім удалося звэрбаваць да Баранавіч дзьве лёгкага паводжанья дзяўчыны.

РАБУЮЦЬ НЕМЦЫ, РАБУЮЦЬ І ІХНЫЯ ПАМАГАТАРЫ

Пагасціўшы на Каляды ў Ашмяне ў Мурашкаў, я шчасльіва вярнуўся да Вільні. А тут, на табе, - Летувісы забралі мне маё сямілямпавае радыё. Я ўзлаваўся, пайшоў адразу да іх на мясцовы паліцыйны ўчастак ды асьветчыў, што ў мяне забраны, зусім бяспраўна, радыёапарат. Яны брыкаліся, спасылаліся на агульны загад аб здачы радыёпрыёмнікаў. Я ім сказаў: загад загадам, але я свой апарат маю зь ведама заступніка шэфа СД др. Шольца. Тады яны памякчэлі ды апарат аддалі.

Летувісы мелі на сваім баку й Немцаў, што былі зацікаўленыя на гэтак іхнай «палітыкай», як рабаўніцтвам. Вось, пасля двух тыдняў, калі я быў на працы, у маё памешканыне ўварваўся нейкі Немец, перавярніў дагары нагамі мой пісьменны стол, забраў біжутэрю на агульную суму каля 500 далараў. Падобныя рабункі былі тады паўсюдныя: рабавалі Летувісы, рабавалі Немцы, а віноўнікаў шукаць было рызыкоўна.

Вось адзін аброзок. На пачатку 1943 году ў віленскі Беларускі Камітэт зьявіўся стары зрусыфікаваны Беларус Т.Фішар. Усё жыцьцё быў ён чыгуначным інжынерам-інспектарам, перад вайной-жа асёу у Вільні. Два тыдні перад гэтым ён з сваей жонкай апісаў на Беларускі Нацыянальны Камітэт дом і 12 гектараў зямлі ў Ерузалімцы пад Вільніем. Мы перанялі маёмасьць, перадачу зацвердзілі Немцы. Цяпер вось гэты Фішар зьявіўся ў Камітэт з плачам, што летувіскі

паліцыянт уварваўся ў ягоны дом ды зрабаваў жончыну біжутэрыю на суму 5000 даляраў. Тут ён, на довад праўды, паказаў фатаграфію сваёй жонкі, што была зробленая ў 1913 годзе ў Вэнэцыі, дзе яна стаіць, як каралева, з дыядэмай, нашыйнікам, бранзалетамі, пярсыцёнкамі.

Справа нялёгкая, у часе вайны цяжка знайсці нейкую справядлівасць. Ды ў мяне мільганула думка: Гітлер даў свабодную руку на рабаваныне Жыдоў, але няма ніякіх нямецкіх выказванняў пра дазвол рабаваць і ня Жыдоў. Я стараўся супакоіць нашага дабрадзея ды пераконваў яго, што тут напэўна нейкі разгул толькі жамойцкіх шавіністых ды прыабяцаў, што мы будзем шукаць справядлівасці.

Я напісаў адпаведны ліст да губернскамісара Вільні ды пераслаў яго нашым перакладчыкам. На другі дзень Фішара выклікалі ў СД, дзе яму сказалі, што ягоная скарга будзе разгледжаная, а пакульшто ён павінен чакаць. Чаканыне гэтае зацягнулася. Каб справа не адцягвалася «ад календас грэкас», я ізноў націснуў на Немцаў. Не прайшло й колькі дзён, як у БНК зявіўся др. Шольц, ды радзіў нам не займацца гэтак энэргічна розыскам біжутэрыи Фішара. Па першае, казаў ён, Фішар, хоць зъ нямецкім прозвішчам, не запісаўся фольксдойчам. Па другое, ягоныя каштоўнасці могуць мець жыдоўскае карэнніе.

Мы зразумелі, што праўды тут ня дойдзем, што тут звычайная нагласць дужэйшага. Бо, што каштоўнасці Фішара ня былі нейкага крымінальнага паходжання, ня мелі «жыдоўскага карэння», было ясна з старой, зробленай у Вэнэцыі, фатаграфіі. Фішару паслья гутаркі з др. Шольцам я сказаў, што, як выявілася, націскаць моцна на справядлівасць справа небясьпечная, бо можа скончыцца для яго нечым горшым.

У БНК прыходзілі часта з скаргамі ў абрабаваныя сяляне. Адзін вось прыклад:

- Вёз я, паночку, дровы да Вільні. Але, вы-ж самі знаеце, не пражывеш цяпер, калі ня будзеш хітрыць. У мяне пад дровамі быў падсвінак... Ці гэтая хітрасць перашкаджае нямецкай уладзе? Тож грошы цяпер малавартасныя. Толькі тавар рэч надзейная.

- Колькі-ж пудоў важкі ваш падсвінак?

- Пудоў восем на чыста.

- Дык гэта не малы парсюк! - кажу яму.

- Дык вось, паночку, Жмудзякі зьнюхалі, што тут ладная здабыча, ды вяпрука забралі. Мне загадалі адвесыці яго на іхны паліцыйны ўчастак і там, на маіх ачох, яны расьеклі яго на восем

кавалкаў ды падзяліся між сабой, мне-ж далі толькі галаву вяпрука. Ці нельга было-б зывінаваціць іх у Немцаў, бо ім Жмудзякі нічога ня прызначылі?

Я яму сказаў, што ўсю справу можам прадставіць Немцам і можа паліцыянты й будуць пакараныя, але й яму гэта ня будзе на карысць, бо цяпер продаж усякага тавару падлягае нямецкай кантролі.

- Хай сабе падлягае, - казаў селянін, - але чаму жамойцкія разбойнікі маюць жывіцца нашым мазалём?

АБРАЗКІ ЗЬ ВІЛЬНІ

Аднойчы ў нашым камітэце зайграла піяніна й паліліся жаночыя ары з аперэтак Штраўса ды Легара. Хто-ж гэта так іграе ды пяе? А прыйшлі ў камітэт жонкі савецкіх вайсковых і ўрадаўцаў, якіх Летувісы палавілі, сваім звычаем абдээрлі, ды пасадзілі ў спэцыяльныя дамы, скуль яны маглі выходзіць толькі з адумысным дазволам. Цяпер гразілі ім вывазам у Нямеччыну ў яны прыйшлі па раду ды дапамогу перад гэтым гвалтам. Прасілі таксама запраўдных інфармацыяў пра тое, што дзеіцца ў Савецкім Саюзе.

Калі яны даведаліся, што Ленінград у вакружэнні, Москва загражданая, камуністы ды Жыды ўцякаюць на ўсход, дык толькі ўскрыквали:

- Да неужели это правда?

Беларусак сярод іх ня было. Нам тады быў патрэбны мэдышынскі пэрсанал. Адну лекарку я паслаў да Кабыльніка, а дзьве сёстры накіраваў да Баранавічаў у шпіталь, дзе іх пасыляй спаткаў на працы. Іншых вывезылі ў Нямеччыну.

На пачатку лістапада 1941 году ноччу, колькі хатаў далей ад майго дому на Кальварыйскай вуліцы, пасыпаліся стрэлы. Назаўтра мая гаспадыня Марыя, што прабіралася навет у жыдоўскае гетта, пайшла на разъведку. Хутка прыносіць ведамку, што дом №.46 на нашай вуліцы абстаўлены паліцыяй і там робяць вобыск. Уночы-ж там быццам лавілі камуністаў. Вечарам я наведваю маю знаёму Я.Бянюкевіч, куды заходзілі жмудзкія тайныя паліцыянты на спрэчкі ды выпіўку. Вось я й сустрэў аднаго па прозвішчы Ожаліс - былы Казлоўскі - які хваліўся:

- Там была камуністычная зборка. Нам даўно даносілі, што да скрытай саветкі заходзяць падазронныя тыпсы. Дык вось мы й зрабілі на іх заседку. Было там трох мужчынаў і дзьве жанчыны. Спачатку

яны вячэралі ды пілі гарэлку. Пасъля-ж раптам - хіба нас зацемілі, усё заціхла й патухла электрыка. Каля гадзіны другой мы як ня ўдарым плячом у дзъверы так, што яны з грукатам адчыніліся, ды ўварваліся ў хату. Я зь месца адскочыў у лева пад съяну, мой-жа таварыш выстраліў перад сабой. Настала съяротная цішыня, толькі дзіка кричалі зь перапуду ў суседнім пакоі дзеци. Нехта скрыпнуў дзъвярыма, нехта захрапеў на падлозе й зварухнуўся. Я адставіў руку ад сябе ў права й выстраліў у кірунку шораху. Саветчык выстраліў з падлогі ды трапіў майго таварыша, той ускрыкнуў ды празь дзъверы пакаціўся па калідоры. Чакаць ня было чаго, я засыпаў стрэламі ўвесь пакой. Саветчык выстраліў з другога пакою ў мяне, але не папаў. Я выскачыў на калідор, каб заладаваць браунінг, ды наткнуўся на майго таварыша. У гэты мамэнт зазывінелі шыбы ў суседнім пакоі, дзеци зараўлі яшчэ мацней ды нешта цяжкое падала на зямлю. Гэта камуністы скакалі зь першага паверху на вуліцу.

- А вуліца была не абстаўленая? - пытаюся.

- То-ж бо то, што ня была, бо мы не спадзяваліся, што іх тут столькі збярэцца. Хутка на стрэлы нам прыйшла падмога, скамандавалі рукі ўверх. Засталася аднак толькі гаспадыня зь дзяцьмі ды адзін савецкі вайсковы ляжаў забіты. Мой таварыш быў ранены ў правую руку! Была гэта страшная ноч, трэба выпіць! - закончыў Ожаліс.

На рагу Міцкевіча й Віленскай вуліцы Немцы выставілі аграмадную карту ўсходній Эўропы ды кожны дзень адзначалі съязжкамі лінію фронту. Здабытая вялізарныя прасторы, Ленінград акружаны, Москва пад абстрэлам, Калінін забраны, Варонеж, Горкі бамбардаваныя. Людзі сотнямі прыходзілі ды аглядалі гэтую карту. Яна толькі нейк зусім ня прыцягвала ўвагі Немцаў, што ў лёгенькіх мундзірчыках перабягалі марозныя вуліцы з гатэляў у сталоўкі. Чуваць было толькі:

- Кальт, кальт, фэрфлюхт!⁸

Аднаго дня марознай раніцай перад Калядамі съяшаюся пайсыці, паглядзець на карту ды прыраўнаць яе да ведамак, што падало ангельскае радыё, паводле якіх Немцаў адагналі ад Москвы на 120 км зь вялікімі для іх стратамі, ды прымусілі, непадрыхтаваным, залегчы ў съялох Рэсеi. Была гэта першая паважная апарата Немцаў на ўсходзе.

На карце съязжкі адсунуліся на лінію Ржэў, Вязьма, Курск.

Знатоўпу гледачоў вырваліся гэткія заўвагі:

⁸ Холадна, холадна, ліха на яго!

- Немцы дасталі аплявуху!
- Дасталі в тылэк!
- Жукаў пад Масквой зынішчыў цэлу армію!

Учаснікі паходу на ўсход пазней рассказвалі, што перад Масквой яны напаткалі супраціў і ў гэтым якраз часе пачаліся цяжкія маразы й завеі, вада ў нямецкіх маторах пазамярзала. Нямецкія жаўнеры, не адзетыя адпаведна, мерзылі. Дзеля гэтага Немцам давялося ўцякаць з-пад Масквы.

Але вось нешта новае на Віленскай вуліцы: зь вялікім скрыпам ды грукатам колаў, як у Першую Сусветную вайну, пасоўваецца на ўсход нямецкі абоз. Ішло 180 падводаў. Ад людзей і ад коняў білі клубы пары, мароз быў 30 градусаў. Коні, запрэжаныя папарна, ішлі ў храпелі, хурманы на вазох сядзелі скорчыўшыся з стрэльбамі, шмат хто зь іх мелі на сабе гунькі, дываны, галовы-ж былі акручаныя рудымі ды серабрыстымі лісіцамі.

Пасля той матарызацыі, якая тут праходзіла колькі месяцаў таму, гэты абоз выглядаў надта-ж міэрна.

- Ві вайт цу Смаргоні?⁹ - пытаецца хурман.
- Ахціг кілёмэтэр,¹⁰ - кажу.
- Фэрфлюхт!..¹¹

На Катэдральным пляцы нямецкі жаўнер-мастак выразьбіў зь лёду трох жарабцоў ды ваяку ў рымскай калясьніцы. Коні гэтыя мелі прыпамінаць цяпер абозынікам, ды ўсім нямецкім ваякам Брандэнбурскую троюмфальную браму ў Бэрліне, сымбалъ нямецкага панаванья на ўсходзе! Ды дэфіляда цяпер выпала вельмі-ж міэрна, тымболыш, што перад абозам ляжалі яшчэ вялікія сънегавыя далі Беларусі й Маскові.

У красавіку ледзяныя коні й яздок сталі аблязашы, таяць, корчыцца, - пададзілі вушы, насы й галовы. Дарма аж трох Немцаў палівалі скульптуру вадой ды аблеплівалі сънегам. Сонца нелітасціва развалівала іхнью працу. Урэшце настала адліга й там, дзе стаялі жарабцы, ляжала куча сънегу ды няўклюдна зьбітых дошкі. Віленчуки, праходзячы, казалі: «Вось якая нямецкая магутнасць на ўсходзе!» Даводзілася прызнаць ім справядлівасць.

Вясною 1942 году нямецкія агенты ТОД началі ўсімі сіламі зьбіраць людзей на працу ў Нямеччыне, асабліва на працу ў транспарце места Бэрліну. Найбольш ахвотных знайшлося Расейцаў,

⁹ Як далёка да Смаргоні?

¹⁰ Восемдзесят кіляметраў.

¹¹ Чорт пабяры!..

бо аж 60 чалавек. Пасъля ішлі Палякі, Летувісі й 16 Беларусаў. Немцы былі зьдзіўленыя, што «прыязная» беларуская нацыя так слаба адгукнулася на патрзы нямецкай сталіцы. У дзень адпраўкі гэтых дабравольцаў Немцы зрабілі на станцыі мітынг і дэфіляду з аркестрай Расейцы й Летувісі маршыравалі зь песнямі ды съязгамі Беларусы-ж і Палякі безь съязгоў ды моўчкі. Да працы ў бамбардаваным Бэрліне яны не съяшаліся.

НЕ СПАДАБАЎСЯ НЕМЦАМ

Праца ў Камітэце ішла сваім ходам: выкуплівалі ад Жмудзінаў для нашых школаў паперу й пісьмовыя прылады, трymалі контакт з правінцыянальнымі асяродкамі, высыпалі людзей на адказныя становішчы, вялі перамовы зь іншымі нацыянальнымі групамі, выручалі, як маглі, нашых людзей з арыштаў, палонных зь лягероў. Часта былі гэта дробныя справы, ды ці раз хадзіла ў аб людзкое жыццё.

Калі Жмудзіны занялі Сьвір, яны ня далі магчымасыці нармальна там працаваць беларускім школам, а ведамага нашага дырыгента хораў П.Родзевіча, што быў там школьным інспектарам, змусілі пакінуць сваю працу. За нашай радай ён пераехаў на такое самае становішча да Вялейкі. Ведаючы ягоную адкрытую й шчырную душу музыкі, я прасіў не займаць ніякага адміністрацыйнага становішча, а толькі пілнаваць школьніцтва ў хору.

Першыя яго выступы зь мяшаным хорам у Вялейцы былі ўздымам патрыятычнага духу. Вялейскі гэбітскамісар Шмідт, які быў вельмі прыхільны да Беларусаў, запрасіў Родзевіча на бурмістра. Прапанова была прынятая, бо Родзевіч спадзяваўся, што гэтак хутка пабудуе ў Вялейцы народны дом ды створыць музычную школу.

Яго папулярнасць, здаровы нацыянальны падыход да грамадзкага жыцця й уздым беларускага духу ў Вялейцы звярнулі ўвагу кіраўніка СС, рыскага фольксдойча Гравэ. Шмідт у хуткім часе быў адкліканы, на ягонае-ж месца прыбыў дабрадушны палкоўнік СС Майн. Родзевіч у гэтым часе правёў дзіве бурныя размовы з Гравэ ў справе арыштаваных і няянна пабітых на вечарыне Беларусаў.

За Родзевіча заступіліся ўсе беларускія патрыёты на чале з У.Калодкам і М.Скабяём, супроць-жа быў заступнік крымінальнай паліцыі, былы царскі палкоўнік Перамыкін, браты Саўчыцы і Касякі, ды іншыя русацяпты. Яны бессаромна даносілі на Калодку й Родзевіча ўсякую хлусьню, прыкладам, што Родзевіч быў у каталіцкай духоўнай

сэмінарыі, што да жонкі пісаў лісты папольску й падобнае. Стanoўкасьць у абароне правоў сваіх суродзічаў ды самадзейнасьць давялі да арышту абодвух. Родзевіча СД забіла, трупа спаліў лазьні 7 км за Вялейкай. Калодку-ж, які быццам менш спрачайся, саслалі ў канцэнтрацыйны лягер у Нямеччыну. Віленскі Беларускі Камітэт востра на гэта запратэставаў.

У іншым выпадку Камітэту давялося ратаваць жыццё ведамых беларускіх дзеячоў др. Грабінскага й др. Грынкевіча. Было гэтак: Адзін заўзяты жмудзкі камэндант паліцыі хапаў віленчукоў з вуліцы, дапытваў, зьбіваў да паўсъмерці. Рабіў ён гэта на сваю руку, каб падмацаваць жмудзкія ўпływy ў Вільні й за гэта яго ў белы дзень застрэлі на вуліцы Міцкевіча. Азъярэлья Летувісы, на сваю руку таксама, скапі 12 выдатнейшых віленскіх грамадзян, а між імі старшыню міжнароднага Чырвонага Крыжа прафэсара К.Пэльчара, адваката Энгельса, інжынера Станкевіча, прафэсара Вільчынскага, зь Беларусаў-жа дактароў Грабінскага ды Грынкевіча.

З арыштаваных палавіну Летувісы расстралялі ў ямах на Панаражах, дзе яны забівалі й Жыдоў. Другую-ж палову вывезылі ў лес на цяжкую працу. Там др. Грабінскі з праф. Вільчынскім спушчалі з пня таўстыя сосны. Калі праф. Вільчынскі пры гэтым прыгаварываў «Цёнгніймы, колего, пілэн нашэго жывота!»¹², прыганяты Жмудзін на яго закрычаў: «А ты там цягай, цягай, польская морда!»

Мы злажылі зразу ў гэбітскамісара гораду востры пратэст супроць самаволі Летувісаў. У хуткім часе др. Грабінскі й др. Грынкевіч былі звольненыя.

Калі праца Камітэту гэтак ішла сваім «нармальным» ходам, ад доктара Шольца нам пад сакрэтам даносіць, што мая асоба мела нарабіць шмат клопатаў мясцовым нямецкім уладам ды што я непажаданы на займаным становішчы. Хутка я дастаў і ліст з гэбітскамісарыяту з запытаннем і перасыярогай:

1. Колкі людзей выслаў я самавольна на працу ў Беларусь?
2. Як пасъмеў я гэта рабіць самавольна?

Перагледзіў я канцылярныя паперы й аказалася, што на працу было выслана 680 чалавек, з гэтага толькі адна трэцяя мела нямецкі дазвол. Довады аб высыпалы людзей на працу я спаліў, ім-жа адпісай, што на працу ў Беларусь было выслана каля 65 асобаў, у большасці зь нямецкімі прафесіямі. У хуткім часе ад гэбітскамісара Вольфа мы дасталі два лісты: у першым ён забараняў, пад пагрозай, высылку людзей у Беларусь, а ў другім назначыў мяне на працу ў Баранавічах,

¹² Цягайма, калега, пілу нашага жыцця!

з тым, што 20 жнівеня 1942 году я мушу пакінуць Вільню.

Сабраў я сваё апошняе паседжаныне Камітэту. Усе з сумам згадзліся, што я мушу адыйсьці. Спрачацаца зь Немцамі было рзыкоўна. Зъ вялікім трудам удалося нам упрасіць др. Б.Грабінскага, каб ён ачоліў Камітэт. Калі разывітваўся з маймі сябрамі, бачыў, што былі вельмі ўзрушенныя. Рэдактар «Беларускага голасу» Ф.Аляхновіч прасіў не забывацца, пісаць у газэту. Др. філ. Ф.Грышкевіч шчыра дзякаваў мне за працу. Адыходзіў я з надзеяй, што цяпер вось аддыхну, калі буду працаваць ужо толькі ў сваёй прафэсіі.

Выкарыстаў я аднак-жа свой дакумэнт ад'езду, каб колькі яшчэ разоў уздоўж і ўпоперак праехаць па Беларусі. Усюды даваў рады, інструкцыі, арганізаваў мясцовую інтэлігенцыю. У часе гэтых падарожжаў аж троны разы цягнікі наяжджалі на міны, паравоз выскакваў з рэльсаў, грукацелі й трашчэлі вагоны, паскладаныя на вышках рэчы падалі на галовы пасажыраў. Але абыходзілася нейкі бяз стратаў у людзях. Пасля 6-8 гадзінай цягнік заўсёды паволі сунуў наперад, з двумя вагонамі перад паравозам. Чыгунку гэным часам яшчэ рэдка дзе пілнавалі.

У БАРАНАВІЧАХ

Увесені 1942 году прыехаў я да Баранавіч. Быў позны вечар, калі з Палескай станцыі валокся з чамаданам да майго сябры Папуцэвіча, дзе я часова затрымаўся. Баранавічы паказаліся мне, пасля Вільні, як вялікая беларуская вёска раскінутая на бязъмежнай палескай раўніне.

Назаўтра пайшоў я ў шпіталь, каб абгаварыць умовы працы й тут убачыў усё гора людзей у ваенным часе, калі востры недахоп лекароў і кваліфікованага мэдычнага персаналу, ды весьці нармальна працу перашкаджае яшчэ гарэлка. Шпіталь мясціцца ў былогі жыдоўскай гімназіі. На радзільнай ляжкалі, прывезеныя з далёкіх вёсак, зь цяжкімі камплікацыямі, троны жанчыны. Ня было ніякіх наркатычных лекаў. Пры складаных апэрацыях мне ўдалося ўратаваць жыцьцё ўсіх трох, ды згубіць толькі адно дзіця. Асыстэнтам мне быў студэнт 3-га курсу мэдыцыны, які яшчэ нічога ня вучыўся з акушэрства, ды адна сястра.

Дырэктар шпітала, др. Наумік, ня меў часу заняцца цяжка хворымі на радзільнай і ў маё распараджэнніне аддаў увесь жаночы аддзел на 45 ложкаў, з 4 сёстрамі, 8 вучаніцамі на сясьцёр, ды

абсалвэнтам мэдыцыны Ў.Каралём у дапамогу. Праца пайшла нармальна, толькі балюча ўвесь час адчуваўся недахоп лекаў, наркозы, бандажкоў, сывраватак, лябараторных рэагентаў і інструмантаў.

У дзень майго прыбыцьця ў шпіталь я пазнаёміўся й з баранавіцкай сярэдняй мэдыцынскай школай, якую больш году вёў. Др. В.Войтэнка. Пабачыў перапоўненія вучнямі клясы, шмат выкладчыкаў, але ніяк ня мог съцяміць нейкага выразнага пляну. Быў якраз зроблены 1-шы выпуск аптакарскіх памочнікаў, бо адчуваўся востры недахоп аптакароў. Аптэкі стаялі зачыненія пасля таго, як аптакароў насыкіх павывозілі, а жыдоўскіх пазабіралі Немцы.

У хуткім часе др. Войтэнку назначылі акруговым лекарам у Слоніме й гарадзкая ўправа, на чале з бурмістром Ю.Сабалеўскім, запрасіла мяне на кіраўніка Мэдyczнай Школы. У міжчасе я перанёсся на стала да доктара Науміка.

Разгледзіўшыся ў грамадзкім жыцці я пераканаўся, што Беларусы ў адміністрацыі былі тут у абсалютнай бальшыні, займалі ўсе ключавыя пазыцыі. Навет СД на Баранавіцкую, Слонімскую, Наваградzkую й Лідскую акругі было абсаджанае Беларусамі ѹ беларускімі збройнымі аддзеламі. Тут зь беларускага боку палітычныя справы ў гэтым часе кантролівалі патрыёты В.Папуцэвіч, А.Русак, Я.Якуцэвіч, К.Кіслы ды іншыя. Не зважаючы на ўсе наступы з боку польскага ды савецкіх агентаў, яны здолелі адміністрацыіна апанаваць аграмадную простору Заходній Беларусі й да канца нямецкае акупациі надаць ёй выключна беларускі характар.

Школьніцтва, мясцовая адміністрацыя, судаўніцтва ды ў бальшыні падліцця, былі ў беларускіх руках. Добра раззвівалася справа арганізацыі беларускае моладзі, беларускага войска, аддзелаў СС, беларускай пропаганды, беларускай адміністрацыі, беларускіх дамоў культуры, Самапомачы. А ўгодкі 25 Сакавіка - Незалежнасці Беларусі - адзначаліся з гэткім нацыянальным уздымам і размахам, што мясцовыя Палякі дзівіліся ды казалі:

- Ніколі Палякі пры сваей дзяржаве тут не адзначалі гэтак урачыста ды з такай любоўю найбольшае польскае сьвята - 3-га Мая.

Трэба ўспомніць галоўныя дзялянкі беларускага нацыянальнага жыцця ў Баранавічах, якія ў ваенным часе зацьвілі як рожы. Школа беларускага нацыянальнага ткацтва, пад кіраўніцтвам таленавітай ткачкі з Клецка. Узорыстымі беларускімі дыванамі з нацыянальнымі гэрбамі, партрэтамі герояў, краявідамі, і г.д. упрыгожаны быў аграмадны габінэт бурмістра Баранавічаў Ю.Сабалеўскага. Яны ішлі на выстаўкі беларускага мастацтва, былі падаркамі ад беларускага

грамадзтва высокім прадстаўніком нямецкае ўлады.

Сярэдняя Мэдышчная Школа, з аддзеламі мэдссыцёў, акушэрак, фэльчароў, аптакароў і вэтэрынарных памочнікаў, налічвала 360 студэнтаў з 33 выкладчыкамі. Сярэдняя Гандлёвая Школа - 120 студэнтаў і 15 выкладчыкаў. Сярэдняя Мастацкая Школа - 30 студэнтаў. Сярэдняя Музыччная Школа пад кіраўніцтвам кампазытара Спаскага. Сярэдняя Тэхнічная Школа - 150 студэнтаў і каля 20 настаўнікаў. Настаўніцкія курсы - 100 студэнтаў. Матуральныя курсы - больш 60 студэнтаў. Вельмі дзеяны быў Беларускі Народны Дом Культуры пад кіраўніцтвам Шыдаўскага, дзе быў добры хор, танцевальны ансамбль, тэатральная група, струнны аркестр. Выдатна рэпрэзэнтаваўся Саюз Беларуское Моладзі (СБМ), і Юнакоў, і Юначак.

Усё гэта кідалася Немцам у вочы, асабліва нашая моладзь, якую праз школы мы ахоўвалі ад вывазу ў Нямеччыну на працу, на чым ізноў-жа так залежыла нямецкаму Арбайтсамту - агенцтве для вярбоўкі людзей на працу ў Нямеччыну.

Бывала гэта, што Немцы, налавіўшы беларускай моладзі ў акрузе, звозілі яе ў баранавіцкі табар, каб тут ладаваць у цятнікі на вываз, а нашыя прадстаўнікі, што працавалі ў СД, пераканаўшы палітычна-адміністрацыйны аддзел гэтай установы, што сярод звожаных юнакоў у вывозны табар ёсьць шмат кандыдатаў на ўмацаваныне нашых збройных слаў, на службу ў адміністрацыі, эканоміцы, на ўмацаваныне нутраной бяспекі, маладых людзей сотнямі забіралі з табару. Арбайтсамт скрыгатаў зубамі, бо ён ніколі не мог выканаць наложенага кантынгенту, ды пісаў скаргі сваім вышэйшым уладам, што ў Баранавіцкай Акрузе Беларусы маюць шмат сярэдніх школаў, у якіх ёсьць замаскаваны супраціў, каб падарваць нямецкую акцыю ў вярбоўцы працоўнай сілы.

І вось 12 верасьня 1943 году гэбітскамісар Баранавіцкай акругі Вэрнэр паклікаў да сябе бурмістра Ю. Сабалеўскага й школьнага інспектара Міхалоўскага, прачытаў ім тайны загад ад вышэйшых уладаў, што ўсе сярэднія школы ў Баранавічах і акрузе існаваць далей не могуць, бо Немцы моцна зацікаўленыя ў працоўнай сіле, і што 14 верасьня ўся моладзь названых школаў будзе ў прымусовым парадку ўзятая ў транспарты й вывезеная ў Нямеччыну, дзе яна магчымы будзе школеная ў нямецкіх хвабрыках і ўстановах. Камісар загадаў дапамагаць гэтай акцыі, ды не казаць нічога нікому, каб акцыі не пашкодзіць, накшт яны будуць асабіста звязанаваныя ў сабатажы.

У вызначаны дзень нямецкая паліцыя акружыла найбольшыя лікам вучняў сярэдняя школы ў Баранавічах - Мэдышчную, Гандлёвую й Тэхнічна-Адміністрацыйную. Ды нямецкая акцыя поўнасцю

правалілася. Бальшыня вучняў здолела разъбегчыся ў часе хапанкі. За дрот пры чыгуначнай станцыі было загнана толькі каля 100 студэнтаў. Пад канец дня й гэтая паўцякалі праз драты, а ўва ўёй Заходній Беларусі паўстала паніка, ды школьнага моладзь разъбягалася. Адначасова Беларусамі была ўзынятая ў Баранавічах, Менску ды іншых акругах акцыя энэргічнага пратэсту супроща разгону беларускіх школаў.

Немцы арыштавалі тады а. Льва Гарошку, дырэктара Баранавіцкай Мэдычнай Школы, які востра пратэставаў супроща хапанкі ў часе самое акцыі, гразілі арыштам і іншым. Але салідарны супраціў змусіў Немцаў адступіць. Беларусы абасноўвалі свае пратэсты палітычнай бязграматнасцяй акцыі, роўнай правакацыі, якая заганяе беларускае жыхарства ў рады бальшавіцкай партыі заншчыны, падрывае ўвесь давер народу да тае нямецкае адміністрацыі, якая так гвалтоўна разбурае беларускае школьніцтва.

У выніку Немцы ня толькі звольнілі а. Л.Гарошку, але колькі разоў публіковалі заклікальныя адозвы ад імя нямецкіх акупацыйных уладаў, каб моладзь вярнулася ў свае школы да нармальнай працы, даючы адначасна гарантыві, што больш падобных хапанак ня будзе. І запраўды, пасля аднаўлення працы ў школах Немцы аж да свайго адыходу летам 1944 году больш школаў не чапалі.

Затое Немцы цяпер больш настаражыліся да беларускага вызвольнага руху ды пры дапамозе сваіх агентаў, выхаваных Акінчыцам з савецкіх ваенна-палонных, вынюхвалі найменшыя праявы супраціву. Яны падазравалі, што Беларусы-катаікі маюць контакты з польскім падпольлем ды англо-амэрыканскай разьведкай. Не малую траўлю ў гэтым кірунку праводзілі й некаторыя праваслаўныя дзеячы з Касякамі на чале, што абівалі парогі нямецкага СД, Абвэру й Камісарыятаў з фабрыкаванымі даносамі на паасобных Беларусаў-катаікоў, у першую чаргу на кс. В.Гадлеўскага, галоўнага школьнага інспектара, на праф. В.Іваноўскага, бурмістра Менску, на Ў.Казлоўшчыка, рэдактара «Беларускай газэты», на беларускае вунійнае духавенства з экзархам а. А.Неманцэвічам на чале й нашмат іншых.

Ахвярамі як нямецкага падазрэння ў існаваныні сярод Беларусаў падпольнае проангло-амэрыканскага кансыптрацыі, так і траўлі некаторых засыпленых праваслаўных, пры пабочным супрацоўніцтве агентаў з групой Акінчыца, і палі каталіцкія сьвятары Неманцэвіч, Глякоўскі, Малец, Рыбалтоўскі, Гадлеўскі, ня лічачы тых сьвятароў беларускага паходжання, якіх Немцы расстралілі ў часе масавых арыштаў каталіцкага духавенства ў Заходній Беларусі ў

1942 годзе.

Загінула й шмат сьвецкіх Беларусаў-каталікоў з тых самых рук у часе «прачышчання» ад уяўных «ворагаў» нямецкага панавання ў Беларусі, бо Немцы ўжо ў пачатку 1942 году пры дапамозе сваіх прыслужнікаў складалі па местах, мястэчках і вёсках сыпскі гэтак званых «Палякаў» віднейшага стану, якія ў бальшыні былі Беларусамі-каталікамі, што пры польскай акупацыі займалі дробненъекія становішчы - солтысаў, войтаў, лясынікоў, ніжэйшых урадоўцаў, ці былі шляхоцкага паходжання.

З выдатнейшых Беларусаў, што пры Немцах актыўна ўлучыліся ў беларускае нацыянальнае будаўніцтва й зыгінулі, назваць трэба, апрача ўспомненага ўжо П.Родзевіча, У.Казлоўшчыка, рэдактара менскае «Беларускае газэты», якога застрэліў ў будынку рэдакцыі агенты менскага СД, сымулюючы «партызанаў»; В.Іваноўскага, бурмістра Менску, гэткім самым спосабам застрэліў на вуліцы места.

Была арганізаваная нямецкая пастка й на іншых пад назовам «Беларускай Незалежніцкай Партыі». Тварылася яна пад «апекай» нямецкага агента ў мундзіры нацыскай партыі Фёдарава, які сымуляваў «фольксдойча», хоць быў жыдоўскага паходжання. Ён добра ведаў беларускую мову й на зборках беларускіх энтузіястых нямецкага супраціву выказваўся антынямецка, як «шчыры Беларус». З гэтае арганізаванае правакацыі нікто не пацярпеў, бо пастка засталася незачыненай, ня было часу. Хістлявае нямецкае палажэнне пасля Сталінградзкага апарату ішло ўжо выразна ў кірунку катастрофы й Немцам ня было магчымасці канчаць свае пляны.

НАВЕДЗІНЫ МЕНСКУ

Пад канец 1942 году др. Ермачэнка, старшыня Самапомачы, выклікаў мяне да Менску, каб паставіць дырэктарам сярэдняе мэдычнае школы ў Менску ды каб я адначасна выконваў функцыі Галоўнага лекара Беларусі. Ён ветліва спаткаў мяне ў Самапомачы, дзе была ягоная рэзыдэнцыя, і пры чарцы каньяку выясняніў мне прыгыну майго выкліку.

Выявілася, што Галоўны лекар др. Крайноў адмаўляеца выконваць далей свае абязязкі. Я разумеў, што палажэнне тут крутое й зараз-жа пайшоў да др. Крайнова, каб выясняць справу. У шчырай гутарцы Крайноў прызнаўся, што ён ня ў сілах больш працаваць, што ён заўсёды носіць з сабой рэвалвэр для самаабароны, бо байца савецкіх агентаў, якія колькі ўжо разоў

пробвалі ўварвацца ў ягонае памешканье. Ён казаў пры гэтым:

- Сябра, калі маеш ахвоту, прыяжджай і зайдай маё месца, я маю па горла грызьні зь Немцамі, страху перад савецкім падпольлем, ды я, прызнацца, не Беларус.

Ён далей выясняў, што беларускі галоўны лекар у справе аховы здароўя жыхарства ня шмат мае да гутаркі, бо ўсякія распарараджэнныя выходзяць ад нямецкіх акруговых лекараў, а лекары беларускія маюць іх толькі сълепа выконваць. У гэткіх умовах я ня мог згадзіцца на падмену др. Крайнова, ня мог прыніць «высокага» становішча ў Менску, тымболыш, што й у Баранавічах беларускіх дзеячоў ня было зашмат.

На разывітаныне зь Менскам я адведаў кс. В.Гадлеўскага, які меў сваю рэзыдэнцыю Галоўнага Школьнага Інстэктара ў маленьком пакоіку Самапомачы. Быў цёмны вечар, кс. Гадлеўскі чытаў часапіс пры сьвечцы.

- Як мaeцеся, войча Вінцэнты? - пытаюся, вітаючыся.

- Ну што-ж, даражэнкі, сяджу адсунуты ад усяго, натэлектрыкі мне не даюць, адрезаў Ермачэнка.

- Няўжо на гэта ўсё пайшоў Сівіца?

- Пайшоў, а свае яму дапамаглі.

- Няўжо свае?

- Так, Сам Фішар паказаў мне даносы, пісаныя Ермачэнкам і Касяком, ды й Янка Станкевіч праз сваю заўзятасць лётаў да Сівіцы й балтаў пра нашыя справы непатрэбна.

Я жахнуўся ад гэткіх ведамак, а ксёндз гаварыў далей:

- Так, гэта праўда. Пару дзён таму я меў гутарку зь Немцамі, хіба апошнюю, і сказаў ім адкрыта, што Немцы абыяцалі даць Беларусам перад вайной, а што далі ў ходзе вайны? Вы, казаў я, развязываючы Самаахову, абызбройлі беларускі народ, мардуючы-ж ваеннапалонных ды палячы вёскі, стварылі партызаншчыну. Мы вас віталі з кветкамі, як вызволінікаў, а вы як нас патрактавалі? Цяпер я палітычны труп і не могу выступаць больш ад майго й вашага імя да беларускага народу! Яны ўськінулі мне, што мая дзейнасць ідзе ў разрэз зь нямецкімі інтэрэсамі на ўсходзе. Рассталіся мы дужа халодна, цяпер чакаю майго арышту.

- Мо трэба дзе схавацца, Войча? - сказаў я, узрушаны.

- Нікуды не зварухнуся. Божая воля, што будзе, тое будзе, - закончыў кс. Гадлеўскі.

Тут я прыпомніў, што час хадзьбы ў Менску абмежаны й язъ сълёзамі разывітаўся з нашым народным змагаром, абышаючы, што будзем падымаць усю грамадзкасць у яго абароне.

Назаўтра я запытаўся др. Ермачэнку:

- Як вы гэта маглі дапусьціць да такіх сварак і да даносаў на кс. Гадлеўскага?

- Я асабіста не настаўлены варожа да Галоўнага Інспэктара, але кс. Гадлеўскі мае непараразумленыні з Сівіцай і іншымі Немцамі, а я на гэта ня маю ніякага ўплыву, - адказаў Ермачэнка.

Два дні пасля маіх наведзінаў, ці бо на Каляды 1942 годзе, кс. В.Гадлеўскі быў арыштаваны менскім СД і, паводле навочных съветкаў, таго самага дня вывезены да Рыгі, у галоўнае СД на тэрыторыю Остянду, дзе знаходзіўся Райхскамісар Лёзэ. Там, відавочна, ён і быў замучаны.

Кс. В.Гадлеўскі быў вялікай ахвярай на нашым нацыянальным аўтары, ня толькі як мучанік, але й як змагар вялікага стылю за вызваленіе беларускага народу. Таму тыя, на чым сумленыні ёсьць хоць крапля віны ў ягонай съмерці, хай кающца перад Богам і перад сваім народам. Благое часам можа пайсьці ў забыццё, але гэраічная паства волата-мучаніка В.Гадлеўскага будзе нам съвяціць вечна.

АБ НЕКАТОРЫХ БЕЛАРУСАХ У БАРАНАВІЧАХ

Пры маёй бытнасці ў Баранавічах наглядалася вялікая зыгранасць там беларускае інтэлігенцыі. Паважнейшых разыходжаньняў, сварак ня было. Усе дружна стаялі за працу для ўздыму й раззвіцця беларускае нацыянальна-культурнае справы, за вырываныне ад Немцаў як найболыш для гэтага ўступак. Таму ніхто не стараўся выбіць таго ці іншага зь сядла, але, наадварот, намагаўся яго падтрымаць і ўмацаваць. У гэтым і быў галоўны сакрэт вялікага беларускага нацыянальнага ўздыму ў Баранавічах і Баранавіцкай акрузе. Успомню тут колькі важнейшых баранавіцкіх дзеячоў.

Найперш трэба сказаць колькі словаў пра бурмістра Баранавічаў, Юрага Сабалеўскага, які, пасля «дэтранізацыі» ў Менску др. Ермачэнкі, пераняў там Самапомач ды быў віцэпрэзыдэнтом Беларускае Цэнтральнае Рады.

Юры Сабалеўскі, аграном па прафесіі, стары беларускі дзеяч Заходній Беларусі, у 1922 годзе выбраны беларускім паслом у польскі сойм пазней сябра Беларускае Сялянска-Рабочніцкае Грамады. Ён любіў часта паўтараць фразу: «Малы чалавек - малы клопат, большы чалавек - большы клопат». Ён вывучаў кожнага значнага Беларуса, стараўся справядліва яго скаректарызаваць, ацаніць, прыслухоўваўся да ягоных выказваньняў і поглядаў. Пісаў навет на кожнага

аграмадную біяграфію. Урыўкі з гэтых нарысаў любіў чытаць іншым. Ягоныя харектарыстыкі не заўсёды супадалі з запраўднасцю. Хутчэй выражалі яны ягоную суб'ектыўную ацэнку й погляды.

У часе «ўлады» Сабалеўскага ў Баранавічах можна было назіраць схільнасць у яго да нямецка-аўстрыйскай школы адміністравання. Ён завёў строгі «кайзэрскі» парадак: увайшоў у гарадзкую ўправу ня ськінуўши шапку - 5 марак штрафу; спазніўся на працу - 10 марак; прыйшоў падпіты - гэта небясьпечна! - назаўтра, ці ты работнік, ці інжынер, ці доктар, сядзеш на бочку, у якой вывозіліся з гораду нячыстоты, да будзеш на ёй цэлы дзень ездзіць. Супраціў не памагаў - ён звалняў з работы. Не памагалі таксама пробы ўмешванья ў гэткія строгія парадкі іншых нашых дзеячоў, што дакаралі бурмістра за ягоныя сярэднявечныя практыкі. Ён цывёра да казаў: «Людзей трэба выхоўваць!» А калі яму казалі, што ў часе вайны гэткія мэтады служаць нашым ворагам, ён спакойна адказваў: «Кожны рэжым патрабуе парадку й дысцыпліны». І запраўды, нічога супроць яго ня можна было зрабіць, каб адначасна не панізіць ягонага аўтарытэту, як бурмістра, зъ якім лічыліся Немцы.

Гэта Сабалеўскі дамогся ў гэбітскамісара Баранавіцкай акругі, каб усе каталіцкія ксяндзы й праваслаўныя сьвятары гаварылі ў сьвятынях казаньні й павучэнні ў беларускай мове. Акцыя гэтая была праведзеная па ўсёй акрузе. Гэта ён асабліва ўспамагаў мастацкую й ткацкую школы ды звязрнёў увагу Немцаў і таксама прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцяў на высокія мастацкія якасці беларускага народнага мастацтва. Праз наладжаную Беларускай Самапомачай аgramадную выстаўку народнага мастацтва ў Баранавічах, што займала колькі будынкаў, прайшло больш 20 тысяччыцай чалавек. А ў наладжаныні выстаўкі немалая была заслуга Юрага Сабалеўскага.

Апрача Сабалеўскага было, ведама, і шмат іншых выдатных Беларусаў у Баранавічах. Аб Папуцэвічу, Русаку, ды некаторых іншых я ўжо, хай сабе коратка, але гаварыў. Тут хацелася-б расказаць пра менш знаных, як а. Льва Гарошку, Уладзімера Шыманца, У.Кліма, ды пару іншых.

Леў Гарошка, каталіцкі сьвятар усходняга абраду, адзін з выдатных беларускіх дзеячоў, у часе нямецкага паходу на Ўсход быў на беларускім Палесі, якое, паводле гітлераўскага пляну распадзелу ўсходніх прастораў, адміністрацыйна прыразалася да Райхскамісарыяту Ўкраіны. Там, у сваей парафіі, з прыходам Немцаў ён ня толькі дзеіў у кірунку хрысціянскае рэлігійнае супольнасці, але й ставіў востра дамаганыне, каб Палесі, як беларуская прастора,

мела беларускую адміністрацыю й школьніцтва. За гэта а. Л.Гарошка апынуўся пад украінскім і мясцовым праваслаўным абстрэлам, і нямецкі камісар загадаў высяліць яго з Пінскай акругі без права павароту. Айцец Леў Гарошка тады пераехаў да Баранавіч, тут знайшоў падтрыманьне др. В.Войтэнкі, тагачаснага бурмістра места, ды ўладзіўся ў рэдакцыі «Баранавіцкай газэты».

Быў гэта вялікі патрыёт, у беларускіх справах нязвычайна прынцыповы, стойкі, і стаўся адной з важных апораў беларускае нацыянальнае працы ў Баранавіцкай і Слонімскай акругах. Пасьля арышту экзарха вунійнай Царквы а. Неманцэвіча, ён яе ачольваў.

Уладзімер Шыманец, кіраўнік аднаго з аддзелаў Гарадзкой Управы Баранавіч, шчыры патрыёт, браў дзеяны ўдзел у беларусызацыі адміністрацыі Баранавіч і акругі, дэмаскаваў скрытых ворагаў. На эміграцыі, у Даніі, выратаваў сотні Беларусаў ад загрозы выдачы іх бальшавіком ды вывазу ў СССР. У Францыі, у Парыжы, быў і ёсьць ён адным з правадыроў тамашняй беларускай эміграцыі. Як таленавіты мастак ён быў адзначаны на розных французскіх выстаўках. Малюе пераважнана беларускія тэмы.

Уладзімер Клім, былы студэнт права Віленскага ўніверсітэту, левых поглядаў, аднак патрыёт, дзеяны перад вайной. У часе савецкай акупациі Вільні быў у радох тых Беларусаў, што выкарыстоўвалі новыя абставіны для беларусызацыі места. Там зблізіўся да Клімава, бальшавіцкага камісара Вільні. З прыходам Немцаў улучыўся ў Баранавічах у беларускія актыўныя рады разам з братамі Пяцюковічамі, ды працаваў на найбольш адказным і небяспечным адrezку - у радох беларускай тайнай паліцыі, быў намеснікам яе начальніка.

У.Клім кіраваўся філозофіяй: Беларусы павінны пераймаць перш за ўсё найбольш ключавыя становішчы, бо накш нашы ворагі ў зьмененых умовах нас вынішчаць. А заняўшы гэтае становішча, наш абавязак ахоўваць беларускія сілы супротив усякай правакацыі. Чым больш у гэтай міжнароднай бойні мы захаваем сваіх, тым лепшыя шансы здабыць дзяржаўную незалежнасць.

На гэткіх сваіх пазыцыях У.Клім аднак-жа ня ўтрымаўся. Пасьля нямецкай апаразы пад Сталінградам ён пільна слухаў радыя, цікавіўся перш за ўсё савецкім наступамі ды ружам савецкіх армій на захад. Хутка пасьля, у пачатках 1943 году, галоўны партызанскі штаб, што пад кіраўніцтвам Панамарэнкі быў пры галоўнай кватэры Сталіна, стаў ськідаць на парашутах камуністычную падпольную тэрыйтарыяльную арганізацыю для антынімецкай і антыбеларускай дывэрсіі на тылох нямецкага фронту. На Баранавіцкую акругу быў

прызначаны ды съкінены з падручнымі былы камісар Вільні Клімаў. Ён хутка сарганізаваў, у самых Баранавічах, балашавіцкае падпольле, пад назовам «Антыфашысцкі саюз». Да яго балашавіцкія агенты здолелі загнаць больш сотні Беларусаў.

Штаб Клімава знайходзіўся ў Налібоцкай пушчы, Адтуль ён час-ад-часу наведваў Баранавічы ў будынку школы-сямігодкі, дзе настаўніца гэтай школы, маладая дзяўчына, была лучнікам зь некаторымі беларускімі нацыяналістамі. Хутка Клімаў гэтак навязаў лучнасьць і з У.Клімам, якога ён помніў зь Вільні. У.Клім, узяўшы для бяспекі свайго сябру, сп. Я.Ж., які таксама быў зь ім у тайной паліцыі, колькі разоў сустракаўся з камісарам Клімавым.

У гэтым часе беларуская разведка СД паведаміла нямецкія ворганы, што ў Баранавічах разывіаецца балашавіцкае падпольле, якое мае систэматычныя сходкі з партыйным штабам у лесе. Тады Немцы, разам зь беларускай выведнай службай, заставілі на акраіне места, куды пранікала балашавіцкая лучніковая група, пастку. У часе баявой сутычкі колькі чалавек з балашавіцкага боку было забіта, некаторыя-ж лучылі ў палон. Немцы ад іх даведаліся пра галоўнага арганізатора падпольля ды пра месцы збораў. Былі захопленыя сыпскі сяброў ды іншая літаратура. За адну ноч Немцы арыштавалі каля 150 чалавек, удзельнікаў савецкай правакацыі.

У захопленых сыпскіх ня было імя Ў.Кліма, ані ягонага сябры Я.Ж. Таму Немцы пакульшто нічога ня ведалі пра сувязі Кліма з балашавіцкім штабам дыўэрсіі й яго не арыштавалі. Далі яму навет на Вялікдзень 1943 году водпуск для выезду ў родную Пружаншчыну, дзе ён пробыў два тыдні. Арыштаваных Немцы пераважна ссылалі ў нямецкія канцэнтрацыйныя лягеры. Некаторых навет выпуслі. Беларускія патрыёты, заскочаныя ўсёй падзеяй, рабілі ўсё магчымае, каб аблегчыць долю нявінных ахвяраў балашавіцкае правакацыі.

Ды, як пазней выявілася, настаўніца школы, што была балашавіцкім лучнікам, у допытах у СД, баронячы сябе, удала Ў.Кліма. Яна казала, што пра ўсё паведамляла Ў.Кліма, ведаючы, што ён супрацоўнічае з Немцамі, ды лічыла, што ён пра гэта ім раскажа.

Не малым каменем да загубы Ў.Кліма быў Дыячэнка, Украінец, пятліораўскі палкоўнік, што займаў становішча кірауніка беларускай тайной паліцыі, якая дзеіла пад начальствам нямецкага СД. Баючыся за сябе, ён дамагаўся ад Немцаў найбольш строгага пакарання свайму падудаднаму Ў.Кліму за зраду. Нямецкі начальнік Баранавіцкага СД Амэлюнг у гэткіх абставінах быў змушаны Ў.Кліма расстрэляць. Аб гэтым мне апавяддаў В.Папуцэвіч, які быў навочным съветкам дыскусіі ў гэтай справе Амэлюнга з Дыячэнкам. Было гэта

ранній вясной 1943 году. Сам У.Клім тлумачыўся адно тым, што ён, як тайны выведнік, зьбіраў матарыялы аб бальшавіцкай дывэрсіі, ды паведаміць аб усім меў Немцаў тады, калі ў сваіх руках ужо будзе мець камплектны матарыял.

Клімавага сябру, інж. Я.Ж., які скамянуўся, трапіўшы пад допыты, мы здолелі абараніць ад расстрэлу. Пакаралі яго канцэнтрацыйным лягерам у Нямеччыне, зь якога ён, пасля капітуляцыі Нямеччыны, выратаваўся.

Калі ў гарне нямецка-бальшавіцкай кузыні заламаўся ды зыгінў У.Клім, што казаць пра нацыянальна менш стойкіх. Адной з гэткіх ахвяраў быў Акружны лекар Баранавіцкай акругі др. Лукашэння. У нармальных умовах ён быў-бы добрым беларускім грамадзянінам, не зважаючы на некаторую зрушчанасць. Сын баранавіцкага возніка, вырас ён у хатній і навакольнай праваслаўна-зрушчанай дробнамяшчанская атмасфэры ды зь беларускім рухам сутыкнуўся ўпяршыню ці ня ў часе толькі вайны. Пры першай акупацыі бальшавікоў ён быў галоўным лекарам Баранавіч, пры Немцах - лекарам акруговым. Вось высокія становішчы, якія ён займаў з ласкі акупантаў, вытварылі ў ім псыхіку самапэўнасці ды патрэбы апоры не на свой народ, але на таго, хто дужэйшы. Пры Паляках ён лашчыўся да іх, пры бальшавікох - да іх, а цяпер Немцы, дык ведама - да іх. У беларускі нацыянальна-вызвольны рух ён ня ўлучаўся, радаў беларускіх прадстаўнікоў як у Менску, так і ў Баранавічах, ня слухаў, прыкідваўся, што верна служыць толькі Немцам.

Але калі Немцам пад Сталінградам надламалі хрыбет і яны апынуліся ў адступленыні, Лукашэння згубіў веру ў перамогу свайго новага гаспадара. Паколькі ягоны дом стаяў на глухіх акраінах Баранавічаў, бальшавіцкае-ж падполье ў лясох і месце было ўжо актыўнае, савецкія агенты й узялі Лукашэнню ў сваю апрацоўку. Яны вымагалі, каб ён трymаўся пасады акруговага лекара й дастаўляў ім, празь іхных лучнікаў, лекі, інструменты, розныя мэдыцынскія матарыялы, і гэтым ён сябе апраудае перад будучай савецкай уладай. Др. Лукашэння на гэта, відаць, згадзіўся, бо беларускі вывед даносіў, што ягоны дом наведваюць падпольшчыкі, а на лекарскіх базах акругі систэматычна «прападае» частка лекаў і мэдыцынскіх матарыялаў.

У сярэдзіне 1943 году беларуская разьведка злавіла дастаўшчыка лекаў у партызанскі раён. Выявілася, што гэта швагра др. Лукашэні. У наяве гэтага факту Лукашэння ня мог далей займаць свайго становішча, тымбольш, што лекаў пры Немцах заўсёды нехапала й для цяжка хворых мясцовага жыхарства. Др. Лукашэння з

пасады быў звольнены, ягонымі контактамі з партызанамі занялося СД, ды, знайшоўшы новыя довады, пасадзіла яго ў пераходны канцэнтрацыйны лягер у Калдъгчаве, дзе яго й расстралілі. Ягоная жонка пасуліла Немцам 200 рублёў золатам на выкуп мужа, за што й яе арыштавалі.

НА ВЫПУЦЫ

Закончыўшы каля гадзіны 7-й вечарам апэрацыю ў шпіталі, др. Наумік кажа да мяне:

- Можа цяпер пойдзэм і абсадзім Баўдзея?
- А што-ж ён благога зрабіў? - пытаюся.
- Бо ён, бачыш, сьвінабой, варочае ўсімі Баранавічамі, чэшацца каля інтэлігенцыі, а пра нас забыўся!
- Значыща дасужы ты лаўкач! - кажу я. - Гэткіх нам, Беларусам, і трэба!
- Але не замнога, - бурчыць Наумік. - Не філязафуй таксама зашмат, а пайшлі!
- Як пайшлі, дык пайшлі!

Баўдзей спачатку быў падручным хлапцом у мясцініка Баранцэвіча. Пасыля, перад вайной, гайдляваў сам сьвіньямі на вялікую скалю. Цяпер ён дастаўляў Немцам рагатую жывёлу, сьвіней, меў сваю сталоўку, зь ведама нямецкіх уладаў кіраваў былога Баранцэвічавай мясцінай, займаўся таксама спэкуляцыяй золатам ды рознымі таварамі. У Баранавічах ён у запраўднасці быў харчовым «босам» і Немцаў, і беларускай «эліты».

Мы пастукалі ў дзвіверы. Баўдзей адчыніў, з усьмешкай на твары вітаў:

- Калі ласка, калі ласка! Гэткія нябываляя госьці! Заходзыце!

Мы ўвайшлі ў хату. Наумік, зрабіўшы задзёрыстую міну, падхапіў вітальныя слова гаспадара:

- Пэўна, што нябываляя ды важныя госьці: вось маеш гонар гасціць у сябе доктара мэдыцыны Науміка, найбольшага хірурга ад Варшавы да Менску, кіраўніка гарадзкога шпіталя ў Баранавічах, вучня слайнага прафэсара Міхэйды... - казаў ён вясёла, стукаючы рукой сабе ў грудзі.

- Добра га знатака добрых напіткаў! - дакінуў я збоку. Наумік аднак-жа ня зьбіўся з панталыку, ды, паказваючы рукой на мяне, казаў:

- А гэта вось мой заступнік, Дырэктар Мэдычнай Школы ў

Баранавічах, Дырэктар Гінэкалягічнага й Радзільнага Аддзелаў, др. Малецкі!

- Вельмі, вельмі прыемна, - перапыніў Баўдзей. - Сядайце за стол, можа што знайдзецца добрага! - ды пачаў пераглядаць у буфэце бутэлькі.

- Можа францускага каньячку? - пытаеца.

- Хай будзе ѹ каньячок! - згаджаеца Наумік. - Думаю, што вы нас як трэба пачастуеце! - дадае.

- А як-жа накш! Я, хоць ня маю школы, але служу ўсім знатным людзям.

- Можна быць знатным і бяз школы! - падбадзёраю гаспадара.

- Нейк даём сабе рады ѹ добрым людзям памагаем, - не адставаў у словах і Баўдзей, наліваючы чаркі.

- Дык за здароўе гасцыей! - узыняў ён тост.

- За здароўе гаспадара!

П'ём, жартуем на бягучыя тэмы, закусваем добрымі вяндлінамі. Раптам др. Наумік у тон жарту расхадзіўся:

- Ты, брат, - кажа да гаспадара, - Паляшук. А Паляшукі як чарадзеі, займаюцца падманам. Ставіць самагонку, а кажа, што прывазны напітак!

- Ды запраўды прывазны, францускі! - съмяеца Баўдзей.

- Прывазны, ці тутэйшы, ня будзем таргавацца, - рагоча ѹ Наумік. - Ведаеш, што Беларус словам ня верыць, мусіць пашчупаць сваімі рукамі. Дык выбачай, я гэткі Беларус. Дазволь пашчупаць тваю там батарэю!

- Калі ласка, калі ласка! Паляшукі-ж кажуць: госьць у хаце на күце, гаспадар на самым хвасыце! - съмяеца Баўдзей.

І Наумік стаў пераглядаць бутэлькі ѹ буфэце, а знайшоўшы бэнэдыктына, баёва паставіў на стол, прыгаварваючы:

- Вось дзе слайны напітак. Выдумалі яго на хвалу Божую слугі Божыя бэнэдыктынцы. Спрабуйце, і калі ня так - ганенце мяне з хаты!

Мы перакулі чаркі з напіткам. Прыемнай гарачынёй разыходзіўся ён па нутры. Гаспадар хацеў тут нешта сказаць, ды нехта застукаў якраз у дзвіверы. Ён зачыніў хутка буфэт ды пайшоў да дэзвярэй.

- А... Біттэ, біттэ гэрайн!¹³ - запрошваў.

- Энтшульдзігэн зі біттэ, дас вір зінд зо шпэйт!¹⁴ - чуваць было ѿ вадказ, і ѿ хату ўвайшлі два, у зялёных мундзірах СС, Немцы.

¹³ Калі ласка, калі ласка - заходзыце!

¹⁴ Выбачайце, што мы гэтак позна!

- Гайль Гітлер! - дружна, пабачыўшы нас, яны крыкнулі ды ўзынялі руکі. Мы ўсталі, таксама ўзынялі руکі, сказалі «Гайль!»

Баўдзей прадставіў нас Немцам як сваіх добрых знаёмых. Выявілася, што афіцэр СС называе ѡца Дадышэк, другі-ж, падафіцэр, - Ёзэф. Я ўжо ведаў, што першы, гэта заступнік кіраўніка баранавіцкага СД, а другі - студэнт палітэхнікі ў Вюрцбургу, служкую цяпер у СД. Баўдзей падкінуў хутка больш закускі ды выпіўкі. Мы цяпер разам пілі, закусвалі, жартавалі. Гаварылі панімецьку.

Дадышэк, чэскага паходжання, быў сярэдняга росту, хударлывы, малады, стройны, аднак выглядаў стомлена. Ён запытаўся ў Баўдзея:

- Ці вашая жонка даехала шчасльіва да Варшавы?

- Даехаць то яна даехала, - адказаў Баўдзей, - але нажаль мела вялікія няпрыемнасці.

- Якія?

- У дарозе пашкодзілі фартэпіян, але гэта яшчэ нічога. Ды ў Варшаве, на вуліцы перад кватэрай, тамтэйшыя тарбахварты выхаплі ў яе сумку з усімі каштоўнасцямі ды дакумэнтамі. Найгоршае, што яна цяпер засталася там без дакумэнтаў, а самі ведаецце: у Польшчы зловяць без дакумэнтаў - вялікая бяда! Дык я прасіў-бы ласкова выставіць ёй другія дакумэнты.

- Добра, мы гэта зробім, - адказаў Дадышэк. - Ведама, у Варшаве шмат крыміналістаў, але ў Югаславії, дзе я нядаўна быў, іх яшчэ болей, - казаў ён супакойваючы. - З Палякамі мы хутчэй справімся. А вось тут у Беларусі дык чуемся ў зусім як у сябе дома!

- Дык вып'ем, перш за нашую беларускую спакойную нацыю, - перабіў Наумік, - а другую чарку за матарыяльную крыгуду спадарыні Баўдзея!

- Ха, ха, ха! - зарагаталі ўсе.

Далейшыя чаркі пайшли за нямецкую армію, за яе перамогу пад Віцебскам, ля Раства, у Афрыцы.

Варочаліся мы дамоў каля 10 гадзіны вечара. Ад Дадышка я шмат што даведаўся пра падзеі ў Югаславії, дзе ён быў перад прыездам у Беларусь, аб ягоных сымпатыях да Беларусаў, аб задаваленіні Немцаў у Баранавічах з супрацоўніцтва зь Беларусамі, ды аб тым, што «Фюрэр» спадзяеца на «ное ваффэ»¹⁵ - ядраную зброю - ды іншае.

¹⁵ Новую зброю

НА СТАРОЖЫ ЗДАРОЎЯ ЖЫХАРСТВА

Гітляроўцы ў сваім паходзе на ўсход вынішчалі падбітых славянскія народы ня толькі зброяй, агнём, голадам, гвалтамі, мукамі, непасільной працай, але таксама й эпідэміямі, якія стараліся прыглушаць натолькі толькі, каб яны не пакасілі й німецкага войска. Яны съведама не змагаліся з пошасыцямі, якія покатам клалі ваеннапалонных ды часткова й мясцове жыхарства. А каб перашкодзіць рабіць гэта й мясцовым лекарскім сілам, Немцы ў вельмі малой колькасці адпускалі на патрэбы жыхарства лекі ды сырваткі, і абмяжоўвалі ўсякую мэдычную дапамогу наагул.

Беларусь у часе вайны ў галіне лекарска-мэдыцынскай знайшлася ў асабліва цяжкім палажэнні. Бальшавіцкая систэма, як вельмі адсталая, на працягу свайго існавання ніколі ня была здольная выпрадукаваць для патрэбаў жыхарства лекаў у дастатковай колькасці, не гаворачы ўжо пра нейкае масавае змаганье з пошасыцямі, пра загварантаваныне мінімуму рацыяналнага адхыўлення ды пра іншыя прафіляктычныя мерапрыемствы.

Немцы-ж на самым пачатку свае ўлады найперш аграбілі ўсе захопленыя мэдычныя й прафіляктычныя склады існуючых перад гэтым рэжымаў. Пазней з гэтых запасаў для жыхарства яны выдзялялі мінімальную толькі колькасць лекаў, з выразным разьлікам на тое, каб жыхарства як найболыш вымірала. Дадаць да гэтага яшчэ трэба, што шмат алтэкаў ды мэдычных складоў у часе вайны было зьнішчана, прадукцыя-ж лекаў была амаль цалком спыненая.

Усюды нехапала антыбіётыкаў, шчапёнак, дэзінфэкцыйных матарыялаў, хляраформу, камфоры, кафэіны і г.д. На тэрыторыі Галоўнага Камісарыяту Беларусі было дзейных толькі 43 алтэкі, ды й яны былі ў стане жалю годным. Нічагусенікі, ніякіх лекаў не давала й Масква сваім партызанам, якія знаходзіліся ў больш жудасным палажэнні за жыхарства.

Баранавіцкі Гарадзкі Шпіталь Немцы выкінулі з свайго будынку ды аграбілі з усіх амаль інструментай і матарыялаў. Мясыціўся ён цяпер у памешканні былое жыдоўскае гімназіі. Інфэкцыйны аддзел шпітalu займаў асобны дом. Плошчу шпітalu мы паширылі прыдзелам суседніх жылых дамоў. Недахоп інструмантаў, лекаў, бандажоў быў страшны. Асабліва нехапала наркозы ды гіпсу для пераломаў. Німецкі акруговы камісар на просьбу дапамогі даў адмоўны адказ: вайна ды ўсё. Менск з Чырвонага Крыжа прыслалі нам толькі тры літры хляраформу. Сыпірту для рук і для стэрэлізацыі

інструмэнтаў таксама нехапала. Шпіталі ў Слоніме ды Нясьвіжы змушаныя былі карыстацца самагонкай.

Трэба было шукаць нейкага выхаду самым, самым здабываць патрэбныя лекі й мэдыкамэнты, каб нейк ратаваць нашых хворых, каб ахаваць жыжарства ад эпідэміяў. Сыцежку ў гэтым кірунку нам паказалі спэкулянты, якія пакрысе дастаўлялі розныя лекі амаль з усёй Эўропы. Вось дачуліся мы, што ў жыдоўскім геце ў Вільні за сала й грошы можна дастаць марлі. Пасылаем туды др. Науміка. Знайшоў ён прадаўца, але марлю цяжка вынесыці з гетта. Нашаму прадаўцу прыйшлося накручваць вакол свайго цела магутны бандаж марлі ды выходзіць разам зь іншымі Жыдамі «на працу». Ён пасъля адлучаўся ад свае группы, прыходзіў на кватэру др. Науміка ды там «танчэў». Адна гэткая «ноша» давала здабычу марлі на соткі мэтраў. Так др. Наумік за колькі дзён здолеў сабраць да 5000 мэтраў гэтага каштоўнага нам матарыялу, чаго нашаму шпіталю хапіла на даўжэйшы час.

Наркозу, марфіну, гіпс і сыраваткі мы здабывалі ад Немцаў «чорным» способам. За 1 кг сала, прыкладам, хворы мог дастаць зь нямецкага вайсковага шпіталю даволі гіпсу на зламаную канцавіну. Сваякі хворага хадзілі туды з салам ды прыносілі гіпс. Выпісвалі мы таксама рэцепты на лекі, якіх нідзе ня можна было дастаць, а толькі ў нямецкіх ваенных шпіталях. Доўгі час, за тое-ж сала, іх даставалі сваякі хворых. Аж і ў Немцаў, відаць, зь лекамі ды мэдыкамэнтамі стала крута, бо ў 1943 годзе мы дасталі ад нямецкіх уладаў востры ліст, каб не пасыпалі больш у нямецкія шпіталі па мэдыкамэнтам «айнгаймішэ» - мясцовых людзей.

Што было рабіць? На нарадзе лекараў было пастаноўлена высласць да Варшавы, з большай сумай грошаў, мяне для закупу мэдыкамэнтаў. Даставаў я фікцыйныя дакументы для падарожжа й 40 тысячачаў нямецкіх акупацыйных марак у пяцідзясятках, прывязаў іх да ног пад шкарпэцкі ды паехаў.

Падарожжа, аказалася, было ня гэткім простым і лёгкім. Наш цятнік спыніўся ў Ваўкавыску, дзе, пасъля далучэння Беласточчыны й Горадзеншчыны да Прусаў, праходзіла мяжа Райху. Нас усіх высадзілі ды пагналі ў дэзінфэкцыйную камору. Я быў проста ня свой ад страху, што магу згубіць грамадзкія грошы ды яшчэ лучыць, як спэкулянт, у кацэц.

Пра ўцёкі ня можна было й думаць, бо нас гналі пад паліцыйнай старожай. У дэзінфектары- «вашабойцы» - я неяк захінуўся ў куток, жмут марак скруціў у хустачку ды паклаў, разам з дакумэнтамі, у торбачку, якую мне на гэта далі. Торбачку моцна завязаў ды падаў у

вакенца, зь «вяёлай» мінай, Немцу, інваліду, з вуснай анататыяй: «Прашу ня згубіць, тут мае важныя асабістыя дакумэнты».

- Гут!¹⁶ - сказаў Немец і даў мне зялёны нумарок, мой-жа мяшочак даволі падазрону супачыў на паліцы.

Нашая вопратка на возіках паехала ў парнікі, а мы сунуліся пад прышніцы. Быў тады красавік, - даволі холадна й у гэтай нямецкай лазыні, а тут яшчэ й халодная вада! Людзі зрабіліся бела-сінімі ды не маглі паўстрымаць дрыготак і лясканья зубамі. А тут і новая проблема: да двух гадзінаў давялося нам голым чакаць у чарзе, каб дастаць сваю здэзінфэкаваную вопратку.

Ды ўрэшце ўсё-ж дастаў я й вопратку, і сваю найболышую турботу - гэны «падазроны» мяшэчак. Аказалася ўсё ў парадку. Дарма я нэрваваўся. Тады ў мяне мільганула думка: а Немцы ўсе-ж здысцыплінаваны народ! Мой «скарб», ведама, ізноў пайшоў на сваё месца - пад шкарпэткі. Ды тут перад намі яшчэ мытная рэвізія. Пры сабе можна было мець толькі 250 марак. Але й там усё прайшло гладка.

У ВАРШАВЕ

Варшава, якую я добра ведаў зь перадваенных часоў, кінулася мне цяпер у очы як абяднелая, абдёртая, аднак-жа рухлівая, спэкулянцкая. Усе ўсюды нешта прадавалі. Мне суліі навет медзь і цынку для спайкі катлоў.

Спыніўся я ў гатэлі, на вуліцы Кашыковай, непадалёк ад цэнтральнай станцыі. Чароды рыкшаў стаялі на скрыжаваньнях вуліцаў. Немцы, як авечкі, хадзілі малымі стадамі. Гатэль не абаграваны, цемната ўвечары, і трэба было съвекі, каб не разьбіць лобу ў сваім пакоі. За добрая грошы аднак-жа можна было дастаць сыцілую ежу. На калідоры вечарам былі чутныя крыкі жанчын, якіх атакавалі нейкія напасынкі. Паза будынкам грымелі выстралы.

Я звязаўся з знаёмымі й яны мне парадзілі, каб нямецкія маркі зьмяніў на польскія злотыя, бо тады будзе лягчэй купіць лекі. У гэным якраз часе быў пагром французскіх спэкулянтаў у Варшаве й мае 50-ткі моцна падупалі. Я пайшоў на пляц Напалеона, дзе адбывалася падпольная спэкуляцыя ў вострых нямецка-шпіёнскіх умовах. Вось там я, адзеты не падазрону, чую слова тыпа:

¹⁶ Добра!

- Купуен, купуен...¹⁷
- Купуеце немецке маркі? - кажу.
- Купуен! - пачуўся адказ.
- Спшэдаен!¹⁸ - мой адказ.
- Ходзь, пан! - кажа да мяне мой бяседнік.

Мы адыйшліся ў суседні завулак ды коратка абмяняліся думкамі: хто прадае, хто купляе. Я сказаў, што я варшавяк, але цяпер прыехаў з Усходу і не для нейкай там спэкуляцыі, а каб за выменененія грошы купіць вельмі патрэбныя лекі.

Тады спэкулянт сказаў мне ісьці ў другі перавулак. Там ён зынік на хвіліну, а пасля да мяне падыйшоў нейкі Паляк, відаць з падполья прасіў ісьці за ім. Спініўся ён пад сходамі нейкай сталоўкі, дзе круціліся два тыпы, сачылі транзакцыю. Паляк сказаў, што заплаціць за марку па 3,2 злотых. Я перадаў яму 40000 марак, а ён мне 128000 злотых. Падзякаваўшы адзін аднаму, мы разыйшліся.

Цяпер я прыступіў да рэалізацыі маіх мэдычных заказаў. Найперш купіў пінцеты, скальпэлі, шоўк, кэтгут, ды іншыя мэдычныя рэчы. Да мяне ў гатэль увесь час званілі тэлефоны з рознымі прапановамі. Добрым дараднікам быў для мяне мой сябра, Беларус, Ч.Ханяўка, які тады жыў у Варшаве ды стараўся мне дапамагчы. Між сваімі здабычамі я меў вельмі для нас каштоўныя лекі: 300 гр. кокайны, 300 гр. марфіны й хініны, 100 бутэлек этэру й 100 бутэлек хляраформу- на пару сотняў апэрацыяў - тысячы таблетак сульфанаамідаў, 10 кг. гіпсу.

Найцяжэй было дастаць дыфтэрыйную сыраватку, бо яе трэба было або даставаць ад Немцаў, якія кантролівалі Варшаўскі Інстытут Сыраватаў, або ад іх выкрадаць. Я ўжо дамовіўся з Палякамі, што дастану 50 міліёнаў адзінак гэтай сыраваткі, і паехаў яе забіраць, але яе перахапіў нехта іншы і я мог купіць толькі 2 міліёны адзінак.

Не зважаючы на розныя няўдачы, пры выезьдзе з Варшавы ў мяне сабралася б цяжкіх пачак, якія я ледзь мог падняць. Польскі рыкша адвёз мяне на станцыю ды памог пакласці ў вагон. У руках трymаў добра апакаваны этар і хлёрэтыль, бо каб часам гэтыя бутэлкі разъబіліся, выбух ад аднае іскры мог бы забіць і папаліць шмат людзей.

Каля Лукава ў цягніку паслабаднела. Але мае думкі былі ўжо ў Берасьці - кантрольнай станцыі на Ўсход. Прыйхалі мы на гэтую гранічную станцыю каля 2-й гадзіны ночы, і, аказалася, ніхто не

¹⁷ Купляю, купляю..

¹⁸ Прадаю!

адважкыўся памагчы мне перанесыці мае рэчы, хоць я абяцаў заплаціць цыгарэтамі. Так і застаўся на плятформе бездапаможны. Аж тут ідуць два чыгуначнікі. Я ім перадаў па пачты папяросаў і порцыю хлеба з просьбай памагчы ў пераносе майго багажу, і яны мне дапамаглі.

Мытнікі, пабачкыўшы маю цяжкую ношу, аж засмыяліся. Я аднак-жа тыщнуў ім пад нос мае нямецкія дакумэнты, якія съцвярджалі патрэбу пропуску «дэзінфектараў» і «мэдыкамэнтаў» у акругу Беларусь. Мытнікі кожную рэч пераглядалі, нюхалі, бурчэлі «фэрботэн»¹⁹, а ў душы ў мяне тымчасам бушавала бура. Я ня вытрываў, ды сказаў:

- Майнэ гэрэн!²⁰ Вязу гэта ўсё я не для сябе, але для Акруговага Шпіталя ў Баранавічах! Там шалее эпідэмія тыфу, якая пагражае нямецкаму войску, і нямецкія ўлады загадалі нам змагацца зь ёю. И вось я тут і вязу, што можна, для барацьбы з гэтай эпідэміяй. Калі вы хочаце сканфіскаваць гэтыя лекі, дык прашу на кожны лек выставіць мне адпаведны цэргтыфікат, што яго вы не праpusыцілі.

Немцы былі заскочаныя як бараны. Яны маўчалі, махалі толькі рукамі, ды адыйшлі з лаянкай. Я, пабачкыўшы гэта, пачаў укладаць свае рэчы ў пачкі. Гэтак лекі ўдалося ўратаваць і я іх усе даставіў у баранавіцкі шпіталь.

Аднак сыраваткі супраць тыфу хапіла ледзь на колькі тыдняў. Ізноў бяда, ізноў нарада. У выніку яе др. Наумік едзе аж да Пазнаня, дзе на фікцыйныя дакумэнты дастае ды прывозіць да Баранавіч аж 6 міліёнаў адзінак сыраваткі. Гэтак эпідэмію ў Баранавіцкай акрузе мы прыглушилі.

Пасьля 7 месяцаў, шукаючы патрэбных лекаў, я ізноў наведаў Варшаву. Цяпер мы схітравалі: 50000 нямецкіх марак перавёз нам Немец Франц, купец з Гамбургу. Пасьля ізноў былі камбінацыі зь Немцамі: рэдкія ды важныя лекі, як сыраваткі, наркотыкі й падобнае, перавезылі нямецкія купцы зь фірмы «Фон Апэн», я-ж гэтым разам вёз толькі наркозу, дык «знаёмыя» мытнікі на граніцы, пазнаўшы мяне, толькі съмяяліся.

Будучы ў Варшаве, я адведаў др. Шчорса, які тады быў старшынём Беларускага Камітэту ў Варшаве ды адначасна асыстэнтам на хірургічным аддзеле нямецкага вайсковага шпіталю. Ад яго я даведаўся, што лік сяброў у Камітэце, не зважаючы на выезд шмат якіх на працу ў Беларусь, увесе час павялічваецца, і ў 1943

¹⁹ Забаронена.

²⁰ Спадары!

годзе даходзіў да 5000. У мяне тады паўстала думка: Скуль гэта ў Варшаве гэткі беларускі зрух? Перад вайной там у Беларускім Камітэце было толькі 150 сяброў. Ці не налазяць у Камітэце правакатары й шпіёны, каб пад беларускай шыльдай гробіць Беларусаў? Я др. Шчорсу не казаў, што сътуацыя ў ягоным Камітэце выглядае мне вельмі падазронна ды што ў Баранавічах да маіх вушэй даходзілі чуткі пра выпадкі, калі з дакумэнтамі гэтага Камітэту ў Беларускую акругу прыяжджалі розныя правакатары тыпу Рымшы.

У Варшаве быў і кс. П.Татарыновіч, які ўцёк зь Беларусі. Ён пробаў у Варшаве адпраўляць каталіцкія службы для Беларусаў каталікоў, але польскае падпольле загразіла яму карай съмерці за беларускія казаныні. І гэта ў часе цяжкой трагедыі самога польскага народу, калі, пры падпольнай уладзе генэрала Бор-Камароўскага, ён Палякаў пхаў у трагэдыю паўстання.

Дык Палякі і ў часе вайны стараліся шкодзіць Беларусам як маглі: на нашых землях праз сваіх розных «фольксдойчай», пры дапамозе сваіх перакладчыкаў пры Немцах, праз сваіх стаўленікаў у О.Т., ды праз сваё падпольле. Навет і ў сваей сталіцы, дзе Беларусы нічым ім не маглі быць грознымі, яны ўсё-ж пагражалі съмерцій беларускаму съятару за самую ягоную родную мову ў съятыні!

Ды ня ўсе перапужаліся. Марыянін, кс. В.Хамёнак, не спалохаўся пагрозаў і адпраўляў далей набажэнствы ў Варшаве для сваіх беларускіх суродзічаў, побач літургічнай мовы лацінскай, і ў мове беларускай.

Калі я ехаў назад да Баранавіч, ад Седлыцаў да Берасьця ў адкосе ляжаў толькі адзін цягнік і адзін паравоз з прычэпкай. Ад Бугу-ж да Баранавіч налічыў я толькі па правым боку 12 паравозаў з колькімі вагонамі. Гэта значыла, што Палякі няшмат перашкаджалі Немцам перакідаць свае арміі ды зброю пад Сталінград, Москву, Калінін. Дык балышавіцкая партызанка ў Беларусі куды актыўней дэзарганізавала нямецкі транспарт, хоць тут што трэы кіляметры стаяў пры зялезніцы абвалаваны бункер, а ў ім сядзела 35 чалавек нямецкай аховы. Быў гэта трэйці, Гітлерам зусім непрадбачаны фронт.

У БАРАНАВІЦКІМ ШПІТАЛІ

Марозны вечар каstryчніка 1942 году. Я, як старшы дыжурны, раблю вячорны абход. Раўтам чую грукат грузавой машыны ды енкі людзей. Пад дзъверы шпіталя пад'ехаў нямецкі грузавік і Немцы сталі

ўводзіць ды ўносіць хворых праста ў залю: усе былі параненныя і ўсе Жыды. Прывёз іх кіраунік нямецкай рабочай кампаніі ТОД. Ехалі яны вечарам з працы ваганеткай, на якой ляжала й рознае злязьзе, наехалі на міну ды паляцелі ў вадкос.

У аднаго паламаная нага, у другога рука, у трэйцяга рэбры, у чацьвертага толькі палец, тры-ж апошняя толькі пакантужаныя. Усе былі брудныя, абдзёртыя, галодныя ды перамерзлыя. Прывёз іх Немец ды прасіў лячыць на кошт ТОД. Я што мог, тое даў хворым: іх абмылі, накармілі, зрабілі перавязкі, цяжка пашкоджаным далі ўколы ад болю. Нехта даў ім навет закурыць. Ляжаць яны й цешацца.

- Ну і скуль пан прыехаў? I гаворыце вы ня гэтак, як у нас. А я баранавіцкі бляхар. Уй, як у вас тут добра!.. - хоць, дзеля недахопу ложкаў, палавіна іх ляжала на падлозе. Назаўтра раніцай хірургі ўзялі хворых у сваю апеку.

Але вось, каля гадзіны 11-й, урываеща на залю афіцэр СС ды грозна накідаеца на мяне:

- Чаму вы прынялі Жыдоў у шпіталь і далі ім дапамогу? Вы павінны ведаць, што Фюрэр забараняе даваць Жыдом якую-колечы дапамогу!

- Прыняў я іх на просьбу Немца з ТОД, бо яны патрабавалі лекарскай дапамогі, а ў нямецкіх шпіталёх ім ня было месца.

Немец дзіка зірнуў на мяне ды гаркнуў:

- Колькі іх тут?

- Сем, - адказваю.

- Я хачу бачыць, як яны параненныя...

Я павёў афіцэра ў залю, дзе ляжалі Жыды. Ад'ютант афіцэра загадаў Жыдом стаць на зважай. Усе паўскаквалі на ногі, толькі той, што меў паламаную нагу, змог толькі падняцца й сесыці ў ложку.

- Я хачу ведаць, як яны пашкоджаныя ды колькі часу трэба на лячэныне, - запатрабаваў Немец.

- Вось гэты мае пераламаную нагу, няздолъны да працы тры месяцы, - інфармаваў я, а ад'ютант запісваў. - Гэты з рукой - два з палавінай месяцы, гэты - два месяцы, а той з пальцам - шэсьць тыдняў.

- Генуг!²¹ - закрыгчай Немец, ды яшчэ раз прыгразіў мне пальцам, каб я больш ніколі не асьмеліўся пераходзіць у шпіталі Жыдоў. Гадзіну пазыней прыехалі нямецкія аўтамашыны ды Жыдоў пазабіralі. Назаўтра мы даведаліся, што трох цяжкапакалечаных СС замардавала, чатырох-жа іншых паслалі назад у рабочыя каманды.

²¹ Даволі!

У першыя дні лістапада ў шпіталь прыбылі два пацыенты з пастрэльнымі ранамі: адзін старэйшы меў пераламаную куляй руку, другі-ж, хлапец гадоў 14, прастрэленую нагу. Гэтая пакалечаныя зацікавілі ня толькі шпітальны пэрсанал, але й шырокія колы грамадзтва, бо параненых яны былі ў той перастрэлцы нямецкіх «паляўнічых» з партызанамі, у якой загінуў заступнік Генэральнаага Камісара Беларусі, а трох нямецкіх гасцей з Остміністэрства ў Берліне было ладна напалаханых.

Ранены селянін, відаць напалаханы таксама, не сказаў мне ні слова, а з хлапчуком я разгаварыўся й ён мне расказаў:

- Нас раніцай узялі ў падводы. Было нас 9 падводаў.

- А колькі-ж было Немцаў? - пытаюся.

- Немцаў было чатыры й трыццаць паліцыянтаў. Паехалі мы ў лес за Сіняўку.

- А што тады?

- Немцы трубілі, палявалі, стралялі, прыносілі зайцоў, барсукоў, забілі навет адну лісіцу, а мы з паліцыянтамі ўвесь дзень з заду за імі ездзілі з аднаго месца ў другое.

- А дзе-ж была перастрэлка?

- Як ехалі дамоў, на зымярканыні. Адзін з нашых заўважыў партызанаў, як яны здалёку перабягалі, і кажа Немцу: «Там перабягаюць партызаны, глядзі пан!» Немец нешта гаркнуў і мы ехалі далей. Калі ўехалі паміж двух гарбкоў, раптам партызаны закрычалі «Руки ўверх!» - ды пачалі па нас страліць. Коні спудзіліся, сталі кідацца ў бакі ды падаць. Паліцыя адкрыла агонь, аж вушы лопалі. Мы-ж паўскаквалі ў равы й хаваліся, як толькі мага. Мне нешта так моцна ўдарыла па назе, што я ня мог зварухнуцца ад болю.

- А што рабілі Немцы? - пытаюся.

- Павыскаквалі ў равы й стралялі. Толькі той, што быў ранены, зваліўся на дарогу ды равеў, як бык, аж пакуль не памёр. Коні паразъбягаліся, або біліся не дабітая й хрыпелі... Я ад болю больш нічога ня мог съязміць... Казалі толькі, што нашая паліцыя пайшла ў атаку й партызаны паўцякали.

Вось гэтым адзінам сымяротна раненым Немцам і быў заступнік генэральнаага камісара Кубэ. Дык Немцы ня ведалі, што ў лесе за Сіняўкай сядзяць ня толькі зайцы й барсуки, але й яшчэ нехта. А навет калі Беларус ім пальцам тыркаў, што вось там партызаны, яны не зважалі, хоць на іх палявалі, як на кабаноў.

Гэтым здарэннем нямецкая ўлада была моцна скампрамітаваная. Цела забітага забралі цішком, бязь ніякіх гонараў, у Нямеччыну. Ніякіх рэпрэсіяў жыхарства ня было. Людзі адзін

аднаму шапталі: - «Так яму й трэба. Няхай пілнуе сваёй справы!»

У палове лютага 1943 году, пасъля доўтага роздуму, ды дыскусіяў пра ход ваеных падзеяў, у партызаны пайшла масквічанка др. Гарбулёва, а за ёй яшчэ адна лекарка-рэнтгеналёг.

У далейшым выявілася, што Баранавіцкі шпіタル быў адным з камуністычных асяродкаў. Сталася гэта таму, што ў імя лекарскай салідарнасці й апалітычнасці на працу папрыймалі, бязынікай праверкі, шмат Расейцаў. Вось колькі прыкладаў:

Зрусыфікаваны Армянін Ібрагім, хоць меў жонку ў Саветах, закахаўся ў маладую Армянку, што працавала ў нас памочніцай сястры, ды хацеў зь ёй жаніща. Ён быў нахабным у дачыненьні да сваёй зямлячкі й нагаварываў яе да ўцёкаў у лес. Др. Наумік зволніў нядачнага аманта з працы, бо той пачаў гразіць дзяўчыне навет нажом.

Пасъля гэтага наш Ібрагім прарапаў на два дні. Калі вярнуўся, дык пачаў рупна скупліваць гадзіннікі, купіў іх зь пяць, а пасъля пачаў таргаваць у Італьянца й браўнінг. Яго ўжо сачылі. Вечарам, калі Ібрагім уцякаў у лес, яго паліцыя нагнала й арыштавала. Ён прызнаўся, што супрацоўнічаў з партызанамі, і яго, беднага, расстрялялі.

Калі быў на дыжурах у шпіталі, я сцьвердзіў, што старэйшая акушэрка вечарамі самавольна сходзе з дыжураў, пакідае хворых без апекі. Аднойчы я звярнуў ёй на гэта ўвагу. Яна нейк непрапарцыянальна да выпадку, «страшэнна» абурылася, і наагул уцякла з працы. Справа гэтая разглядалася пазней у Аддзеле Здароўя, але бурмістр Сабалеўскі знайшоў патрэбным пусыціць гэтую справу ў няпамяць. Так акушэркі Р. і ня прыгналі да працы. Яна спачатку адпачыла сабе добра ў хаце, пасъля-ж пару тыдняў сабрала свае лахі ды пaeхала ў лес да партызанаў, скуль прысымала мне няпрыстойныя слоўцы, спадару-ж Сабалеўскому мілья прывітаныні.

Аднойчы ў красавіку прывозе паліцыя ў шпіタル дужэznага Расейца, гадоў пад 30, з параненай левай нагой. Пасъля нарадаў, др. Наумік ампутаваў нагу ніжэй калена. Быў гэта савецкі партызан Сымірноў, які быццам знаходзіўся ў нямецкай разьведцы. Вёў ён сябе вельмі акуратна, і калі нага загаілася, ды дастаў пратэзу, дык выказаў ахвоту працаваць у шпіталі прыдзверным. Ягоную просьбу мы споўнілі.

Гэтым-жа часам мы заўважылі, што на хірургічным аддзеле пачалі гінуць розныя лекі, перш за ўсё марфіна й какаіна. Падазрэніне пала на малодшую сястру, саветку С. Узялі яе на абсэрвацыю, ці яна часам не какаіністка. Раз, калі ўшоў я на дыжур,

заўважыў, як Сымірноў выносіў у посылцы вязку адзежы. Мне здавалася, што ён адсылае бялізуны пральню. А чаму чорным ходам, гэтym янейк не зацікаўся. Пасыль на змроку сястра С. плакала перада мной і рассказала аб сваей горкай долі. Я даваў ёй парады, падбадзёраваў на духу. У часе нашае гутаркі, яна, папрасіўшы мяне пачакаць, выйшла нібы да хворых.

Вярнуўшыся, ізноў плакала нясунімна, прасіла ў мяне нейкай апекі для маткі й сястры малодшай, ды ўканцы запыталася:

- А што Немцы зрабілі-б з маёй маткай і сястрой, калі-б я была ў партызанах?

Я быў зьдзіўлены гэткім пытаньнем, але адказаў спакойна:

- Немцы не бальшавікі, яны сям'і за збеглага не чапаюць. Але скучу у вас гэткае недарэчнае пытаньне: вы былі камсамолкай, працавалі ў акупаванай Немцамі зоне. У выпадку чаго камуністы й так вам не даруюць. Нам усім дарога толькі на заход.

Сястра С. залілася съязьмі.

- Ах, як трудна мне! Дайце мне вады!

Я падаў вады. Сястра С. усталала, абцёrla сълёзы, і кажа:

- Дасьвіданіе, доктар!... Я буду на хірургіческім... - і хутка выйшла.

Я падумаў, што нешчасльную дзяўчыну нагаварываюць ісьці ў партызаны. Хутка пачало цямнечыць. Тры жанчыны, што наведвалі хворых, не маглі знайсці сваіх хутраў. Прыйдзвернага-ж Сымірнова ня было й повіду: уцёк, падчюга, зъ сястрой С. у партызаны, захапіўшы трох хутры ды скрутак бруднае шпітальнае бялізны. Тады мы толькі зъмяркавалі, хто й чаму выкрадаў нашыя лекі.

У гэты самы вечар другая сястра, родам зь Ленінграду проста мяне спыталася:

- Вы, дорогой доктор, прыслали мене сюда. Теперь посоветуйте, что делать: наговарывают в партизаны, а ў мене двое маленьких детей?

Яна засталася ў шпіталі да канца, таксама як і наш канюх Валодзя, які яшчэ ў 1942 годзе ўцёк з партызанаў.

У Мэдычнай Школе быў загадчык гаспадаркай Б. Вось у красавіку ён раптам зьнік аж на два тыдні. У гэтым-ж часе прапала з канцылярыі пішучая машынка. У школе пачаліся непаладкі: дровы ня прывезеныя, клязэты не ачышчаныя, панадворак засмечаны, а яго няма. Урэшце прыходзіць, абсіверыўшы.

- Дзе быў? - пытаюся.

- У гасыццёх, спадар доктар, ды крыху прастудзіўся, кашляў...

- Каб гэта было апошні раз, што без дазволу пакідаецце працу! -

сказаў я станоўка.

- Добра, спадар доктар, але й жонка мая хворая, ляжыць у ложку. Можа будзеце ласкаў наведаць яе?

- Добра, толькі хутка бярэцца за працу.

Вечарам наведаў жонку. Была лёгка хворая, і магла-б прыйсьці на агледзіны й у шпіталь. Я яшчэ ня скончыў пісаць рацэпту, як на стале зьявілася выпіўка й закуска. Я прынцыпова ніколі не сядам за стол у хворых, ды гэты тып пачаў мяне цікавіць, бо й вучні мне даносілі, што ён лішне цікавіцца ўсім, што дзеіцца ў школе на лекцыях. На вечарынках-жа й акадэміях дык ён заўсёды першы.

- Сядайце, сядайце, спадар доктар! Вось вып'ем ды закусім квашанінкай. Мы селі, пасліліся.

- Ведаецце, спадар доктар, вас усе людзі любяць. Вы інакшы, як Русак і Сабалеўскі, вы так бароніце моладзь перад Немцамі. Байдзей і Русак адаслалі сваіх жонак у Польшчу, але вы сваей не адаслалі. Вам няма чаго баяцца, і адступаць ня трэба. Мы вас абаронім.

Я зірнуў на яго з усьмешкай ды кажу:

- Ніхто мяне не ўтавора заставацца ды гібнучы у бальшавікоў. Калі прыйдзецца адступаць, дык вы, застаўшыся, не абароніце й самі сябе.

- О, не, мы ўсе будзем трymаць адзін за аднаго.

- Перастань ты, Раман, - адазвалася жонка, - хто там будзе адступаць!

- Усяк бывае... Бывайце здаровыя!

- Бывайце й не наракайце, спадар доктар, што вас турбавалі.

Я лёгка мог пацягнуць гэтага наўнага палітагента за язык, ды запытацца, куды ён хадзіў, як прапала наша пішучая машынка, чаму запаліўся склад дроваў у яго суседстве, і г.д. Ды на што было мне яго чапаць: хай будзе, якім ёсьць, а яго й так «ашчадзяць» самі маскоўскія камуністы. Пару тыдняў пазней мой субяєднік, ды й яшчэ колькі, пайшлі ў партызаны.

У Слоніме Немцы з самага пачатку вялі сябе вельмі напышліва, горда, яны азьвярэла кідаліся як супроць партызанаў, так і супроць нашых сялянаў ды інтэлігенцыі. Таму паслья нямецкай апарэзы пад Сталінградам, на Украіне й на Крыме, там 75% беларускай інтэлігенцыі пайшло зь сем'ямі ў партызансскую зону.

Мелі мы таксама й ахвяры. Паслья калядніх канікулаў 17-ци гадовы малец Р. не вярнуўся ў школу. Нас паведамілі, што яго сілком забралі ў партызаны. За пару тыдняў ён аднак-жа зьявіўся. Усе ўсыцешыліся, бо быў прыкладным вучнем ды бойкім на сцэне танцорам. На Вялікдзень ён паехаў да хаты. Там бандыты яго ізноў

злавілі ды на сваім панадворку, перад бацькамі, расстралялі. Усе дзецы плакалі, калі мы ў яго чэсыць зладзілі жалобную акадэмію. Пухам хай будзе родная зямля для гэтай няяннай ахвяры азъярэльых катай.

А БЕЛАРУСКАЯ ПРАЦА ІДЗЕ

Сяньня мо гэта й выглядае на парадокс: Немцам ня служыць шчасьце на ўсіх франтох, на землях Беларусі нарастает, Немцамі выкліканая, а бальшавікамі сарганізаваная й кіраваная партызанка, а гэтым самым часам беларуская нацыянальная праца разъвіаецца. Калі хто, дык якраз беларускія патрыёты добра выкарысталі цяжкое палажэнне Нямеччыны не каб біць па нямецкіх тылох, што рабіла савецкая дывэрсія, але каб мацаваць свае рады, каб выхапіць ад Немцаў большыя нацыянальна-культурныя, адміністрацыйныя, вайсковыя, палітычныя, а навет і дзяржаўныя канцэсіі.

Мы тады добра разумелі, што ў дадзеных гістарычных аbstавінах адкрыты супраціў новаму акупанту не прынясе ніякіх здабыткаў, але яшчэ большыя для народу страты, давядзе да вынішчэння й тae нацыянальнае інтэлігенцыі, што яшчэ засталася пасля масавых бальшавіцкіх арыштаў, дэпартызацый, расстрэлаў. Толькі праз нашае ўмацаваныне можна было спадзявацца, што будзе магчымасць змусіць да тых ці іншых уступак нашых старых ворагаў, бальшавікоў ды Палякаў і тады, калі Нямеччына падзе. Мы лічылі, што й Алянты могуць нас падтрымаць толькі тады, калі мы самі будзем лепш падрыхтаваныя да самастойнага жыцця.

І вось, у цяжкім для Немцаў 1943 годзе зь няяннай Беларускай Самааховы выраслі моцныя парасткі дзяржаўніцкай пабудовы. Паўсталі паліцыйныя й вайсковыя афіцэрскія й падафіцэрскія школы, заснаваліся баталёны Беларускай Самааховы - пачаткі беларускай нацыянальнай армii. Адміністрацыя, школьніцтва й судаўніцтва, як правіла, было ў беларускіх руках. Пры нямецкіх кантрольных ворганах пастаўленыя былі беларускія «мужы даверу». Добра разъвіваўся Саюз Беларускае Моладзі (СБМ), у радох якога былі тысячы юнакоў і юначак зь інструктарскай школай у Алльбэртыне. Была апавешчаная аўтакефалія Беларускай Праваслаўнай Царквы, а Каталіцкі Касцёл быў змушаны да беларусызацыі. Немцы спынілі хапанкі моладзі ды вываз яе зь Беларусі, былі змушаныя даць магчымасці для разъвіцця беларускай культуры й асьветы ў масавых Дамох Культуры, у арганізацыі прафэсійных тэатраў, хораў, аркестраў. Дзейным было ўжо Беларускае Навуковае Таварыства,

праводзілася аграрная рэформа, мацавалася Ахова Здароўя.

У гэтай нацыянальнай працы Баранавіцкая акруга была бадай у першых радох. Таму тут і былі найменшыя й гаспадарчыя, і людзкія страты. Навет пасъля канчатковай апараты Нямеччыны бальшавікі ў сваіх дутых лікаўых паказыніках матарыяльных і людзкіх стратаў Беларусі, у Баранавіцкай акрузе не знайшлі нічога годнага ўвагі для свае прапаганды.

Тут, у месце Баранавічах, як і ўва ўсёй акрузе, пасъпахова праводзілася нацыянальная праца ўва ўсіх дзялянках грамадзкага жыцця, не зважаючи на нясупынныя атакі варожага падполья ды розныя перашкоды з боку Немцаў. І гэтае падпольле ў шаху трымалі найперш беларускія збройныя сілы: паліцыя, самаахова, аддзелы СС, служба бяспекі.

Калі ў часе акцыі супроць партызанскіх bandaў у раёне Налібоцкае пушчы нямецкія самалёты збамбардавалі некаторыя вёскі калія Ляхавіч ды Луніца, дзе ішла баявая апэрацыя, нашыя прадстаўнікі пры нямецкіх урадах СД, гэбітскамісарыяту, зондэрфюрэраў ды Абвэру моцна запратэставалі супроць нішчэння тых вёсак, што былі ў партызанскіх раёнах. Яны выяснялі, што беларускае жыхарства гэтых вёсак было толькі ахвярай бальшавіцкай, Масквой арганізаванай, дывэрсіі, і што падобныя неразважныя дзеяніні Немцаў служаць толькі бальшавіком, якія таго толькі ў чакаюць, каб жорсткімі несправядлівымі масавымі рэпрэсіямі Немцы заганялі Беларусаў у іхную партызаншчыну. Інтэрвэнцыя мела свой вынік: Немцы ў далейшым у баёвых акцыях з партызанамі мірнага жыхарства не чапалі за тое толькі, што яно апынулася ў партызанскай зоне. Дык тут спальваныне вёсак і мардаваныне людзей спынілася.

Баранавічы наведалі з канцэртамі слáўныя салістыя зь Менску ды іншых мясцоў, як М.Забэйда-Суміцкі, съпевакі Лыскавец, Вастокаў, ды іншыя. Прыйжджаў сюды на гастролі й Менскі Тэатр. Прыкрама ды небяспечная сітуацыя паўстала, калі менскія артысты, пасъля выступаў у Баранавічах, падаліся ў Слонім, ды там некаторыя захісталіся пад насокам савецкае падпольшчыны. Нямецкі вывед выніохаў гэтыя контакты ды арыштаваў съпявачку Лыскавец ды некаторых іншых. На інтэрвэнцыю беларускіх актыўістаў у СД Лыскавец была выпушчаная, але некаторыя савецкія агенты, што працавалі ў Немцаў у Слоніме пры гэгай нагодзе былі раскрытыя ды арыштаваныя. Сярод іх быў і паэта Сяргей Пяюн. Захадамі Русака ды Папуцэвіча з арышту быў тады звольнены і С.Зіняк, або С.Хмара, які цяпер на эміграцыі выдае пашквіль на Беларусаў, газэціну «Беларускі

голос».

З галіны посыпехаў сярэдняга школьніцтва ў Баранавічах апішу тут першы выпуск, у канцы студзеня 1943 году, абсалвэнтаў Мэдычнае Школы, на 31 вучаніцу да экзамінаў было дапушчана 30, з чаго 29 атрымала заслужаныя дыплёмы. Экзаміны адбываліся гэткім спосабам: кожная кандыдатка выцягвала картку з трымя аснаўтымі пытаннямі. Пасьля прачытаныя іх ды хвіlnы раздуму, на гэтыя пытаныні яна адказвала перад экзамінацыйнай камісіяй, у якую ўходзілі 2 лекары, адна мэдсястра й нямецкая «обэршвэстэр»²². Экзамін адбываўся ў беларускай мове.

На ўрачыстасць уручаныня дыплёмаў прыбыў навет др. Крайноў зь Менску. Выпускны баль у школе быў вялікай падзеяй места, на яго прыйшло шмат старэйшай і малодшай беларускай інтэлігенцыі. Падобныя выпускі абсалвэнтаў адбываліся й у Гандлёвой ды Адміністрацыйнай школах Баранавіч, на Матуральных Курсах, а таксама ў сярэдніх школах Нясьвіжа, Наваградку, Стоўпцаў.

ПАКЛІКАНЬНЕ ЦЭНТРАЛЬНАЕ РАДЫ

У 1943 годзе з Бранска да Баранавіч прыехаў Радаслаў Астроўскі ды затрымаўся ў свайго зяця др. М.Мінькевіча, які пасъля ўпадку др. Лукашэні стаўся акруговым лекарам на Баранавіцкую акругу. Я даволі часта сустракаўся тады з Астроўскім ці ў Баўдзея, ці ў др. Вэнжыка, ці ў А.Русака, які гэтым часам падмяніў Юрага Сабалеўскага на становішчы бурмістра Баранавіч. Пад чарку ціраз мы абмяркоўвалі нашую беларускую сітуацыю, разважалі, што рабіць. Усім было ясна, што Немцы не разумеюць славянскага псыхалёгіі, што да славянаў усіх яны падыходзяць з сваей нямецкай меркай «ібермэншаў».

У міжчасе ў Менску савецкім падпольлем быў забіты генэральны камісар Беларусі Вільгельм Кубэ. Спачатку пасъля забойства Кубэ Немцы спробовалі ізноў свой германскі мэтад, абаснаваны на веры, што самым тэрорам ды страхам можна супакоіць іншыя народы. За съмерць Кубэ яны загадалі павесіць у Менску ды іншых местах на менш 200 чалавек, падазроных у сувязі з партызанамі. Менск быў завешаны скопленымі, віннымі й нявіннымі, ахвярамі, кожны з таблічкай пра вялікія быццам яго злачынствы. У Баранавічах была таксама праведзеная вялікая акцыя арыштуй. Каля 150 чалавек тады

²² Старшая мэдшынскская сястра.

загналі ў Калдъчаўскі лягер без аніякое іх сувязі з забойствам Кубэ. Нашым прадстаўніком у СД удалося вырваць адтуль 50 чалавек. Іншыя былі высланыя ў канцэнтрацыйныя лягеры Нямеччыны.

Пасля съмерці Кубэ на галоўнага камісара Беларусі Гітлер паставіў генэрала СД у Менску фон Готбэрга. Усе чакалі, што цяпер настане жудасная пара нямецкага тэрору, у чым, як ведама, нямецкая гестапаўцы й СД не адставалі ад бальшавіцкага Чэка, ГПУ, НКВД. Ды да гэтага не дайшло, Гітлер вызначыў фон Готбэрга камісарам Беларусі відавочна таму, што ён, як галава СД у Беларусі, найлепш знаў мясцове палажэнне, усьведамляў увесь сплёт дзеянасьці розных, варожых Немцам, сілаў. Гэтым часам Гітлер, ходам ваеных падзеяў, быў змушаны ўжо зрачыся свайго народагубнага пляну зь 17 ліпеня 1941 году, паводле якога Беларусь, разам з Прыбалтыкай, мела стацца «жыцьцёвой прасторай» Немцаў, а мясцовае жыжарства мела быць пераселенае нейдзе аж за Москву.

Беларускую прастору цяпер Гітлер трактаваў толькі як памост на Ўсход ды месца, дзе меў быць дадзены «ўзорны» паказ нямецкай «новай нацыянальнай палітыкі». У гэтым часе Гітлер выдаў загад усім штабам усіх армій на ўсходзе ў ніякім выпадку не адступаць з тэрыторыі Беларусі, бараніць яе гэтак, як і тэрыторию Райху. Мела, пэўне-ж, тут сваё значанье й тое, што непадалёк, у Балтыйскім моры, знаходзіліся нямецкія базы падводных лодак, ды што ў нямецкай Прыбалтыцы дзень і нач працавалі засакрэчаныя хвабрыкі ракетнага ядровага аружжа.

Вось галоўныя прычыны таго, што Готбэрг, як генэральны камісар Беларусі, быў больш уступлівым беларускім нацыянальным патрэбам. Ды й цяпер Немцы сваей антыславянскай псыхалёгіі зъмяніць не маглі. Яны навет ня верылі ў антыбальшавіцкасць беларускага вызвольнага руху, усюды падазравалі змову супроць іхных інтарэсаў. Не зважаючи на цяжкія апаразы, усыяж заставаліся ў засыяпленыні свае расавае «вышэйшасці».

У палове сінегданія 1943 году, у будынку гэбітскамісарыяту ў Баранавічах, адбыўся сход беларускіх дзеячоў у ліку 45 чалавек. Сярод іх быў і Радаслаў Астроўскі. На гэтым сходзе быў і я, ды меў магчымасць назіраць пропаганду нямецкае палітыкі «пратэкцыі» Беларусаў. Акруговы камісар Вэрнэр заклікаў Беларусаў да супрацоўніцтва зь Немцамі, якія вызвалілі Беларусь ды ўсімі сіламі яе цяпер бароніць на фронце ад варожых атакаў. Ён асьветчыў, што Фюрэр цэніц наш народ ды гатовы даць і дзяржаўныя канцэсіі, калі толькі Беларусы будуць дапамагаць у змаганыні з бальшавізмам.

Хоць ужо кс. В.Гадлеўскі станоўка адмовіўся ад

беззасыцярэжнага супрацоўніцтва зь Немцамі, прысутныя прапагандыстыя з табару Акінчыца - Гарбуноў, Бядрыцкі, Шпак, ды іншыя - выступалі цяпер з рабскімі прамовамі, заклікалі Беларусаў стаяць цвёрда пры Немцах, быць ім паслухмянымі, бо накш мы загубім свой народ. Ужо на эміграцыі, з бальшавіцкіх публікацыяў, я даведаўся, што Бядрыцкі з сваей хэўрай, у мэмарыяле на нямецкі заказ, дамагаўся крывавай расправы зь беларускімі патрыётамі, якія, будучы безнадзейнымі «дэмакратамі» ды тайнімі супрацоўнікамі Аліянтаў, служаць не справе нямецкай перамогі, але працуць для нямецкае загубы.

Выглядае, што Немцы ацэнівалі тады палажэнне ўсё-ж больш рэалістычна, бо ня далі послуху рабскім салаўіным трэлям Акінчыцавых вучняў. З прамовай выступіў Р.Астроўскі. Ён не пагаджаўся з прапагандыстамі Акінчыца. У сваім выступленыні Астроўскі даводзіў, што беларускі народ ня верыць Немцам, хоць і ўскладаў на іх вялікія надзеі, бо Немцы й дасюль не далі згоды на адміністрацыйна-дзяржаўныя формы самакіравання. Цяпер, у пару вельмі крэтычную, калі й Москва, і Аліянты намагаюцца зламаць Нямеччыну, час урэшце даць беларускаму народу канцэсіі ў галіне яго дзяржаўнага самакіраўніцтва.

Пасъля Астроўскага выступалі й іншыя прамоўцы. Усе яны падмацоўвалі пагляд Астроўскага. Я асабіста быў супроць бліжэйшага супрацоўніцтва зь Немцамі.

Дзён колькі пазней сустрэў я свайго сябру В.П., які мне перадаў, што СД па ўсіх сваіх установах у Беларусі зьбірае апінію пра Р.Астроўскага.

- А ці ты ведаеш пра сход Беларусаў у акруговага камісара? - спытаўся я.

- Ведаю, але ня ў дэталях. Што-ж там было?

- Былі там цікавыя гутаркі. Немцы загаманілі аб канечнасці палітычнага супрацоўніцтва Беларусаў зь Немцамі.

- Дык можа яны хочаць абаперціся на Астроўскага?

- Цяжка сказаць. Астроўскі якраз крытыкаваў Немцаў. А што ты напісаў?

- Я таксама быў збянятэжаны, думаў, што Немцы хочаць яго пакрыўдзіць ды абаперціся на бядрыцкіх. Таму схарактарызаваў яго як здольнага, з багатым мінульым, чалавека.

Тыдзень пазней, 21 сінегання, на выклік галоўнага камісара фон Готберга, да Менску зъехалася каля 200 беларускіх дзеячоў зь Беларускае Акругі. Фон Готберг увайшоў у залю ў асысьце Ю.Сабалеўскага ды Р.Астроўскага. Зайграла аркестра Беларускага

Тэатру ў Менску пад кіраўніцтвам М.Шчаглова, усе ўсталі, паднялі правыя руکі. На трывалую ўзыходную фон Готбэрг. Ён коратка гаварыў аб цяжкім змаганні нямецкага жаўнера на фронты, паслья ўспомніў пра жудаснае палажэнне беларускага народу пад камуністычнай тыраніяй, і ўрэшце заяўлі, што Немцы хochaць палепшиць долю беларускага народу. Як падала 25 сінегая 1943 году «Баранавіцкая газета», фон Готбэрг паслья гэтага заяўлі: «Я наважыўся даць Радзе Даверу жывую форму, перакантытуаваць яе ў Беларускую Цэнтральную Раду. Яна згуртуе ў сабе найдастайнейшых, найзаслужнейшых і найздальнейшых прадстаўнікоў беларускага народу. Як ейнага презыдэнта я вызначыў на прапанову прадстаўнікоў Беларусаў сп. дырэктара Р.Астроўскага. Маю цяпер гонар, мае спадары, прадстаўнікі беларускага народу, абвесціць вам мною ўстаноўлены статут Беларускай Цэнтральнай Рады:

1. БЦР зьяўляецца прадстаўніцтвам беларускага народу, пакліканым у межах нададзенага яму самаўраду.

2. БЦР мае заданыне мабілізаваць усе сілы беларускага народу для зынішчэння бальшавізму й прычыніцца гэтым да канчальнага вызвалення беларускага народу з-пад ярма крыдавага балышавіцкага панавання.

3. БЦР мае права ў абавязак складаць дзеля гэтага нямецкаму кіраўніцтву усе неабходныя й адпаведныя прапановы. У межах пастаўленых ёй заданняў яна будзе самастойна вырашаць і праводзіць усе неабходныя мерапрыемствы ў галінах сацыяльнага, культурнага й школьнага жыцця. Беларускім арганізацыям і згуртаванням яна мае права даваць дырэктывы.

4. На чале БЦР стаіць презыдэнт, які вызначаецца ў адклікаеца Генэральным Камісарам. Іншых сяброў вызначае Галоўны Камісар на прапанову Презыдэнта.

5. Статут БЦР набірае моцы адразу.

Генэрал СС фон Готбэрг

З заместу статуту БЦР ня вынікала, што былі прызнаныя ўжо нейкія формы беларускага дзяржаўства, бо канчатковая ўставадаўчая й выканадаўчая ўлада заставалася й далей у нямецкіх руках. Ды некаторыя элемэнты аўтаноміі дзяржаўнага характару былі ўсё-ж статутам ужо прызнаныя.

Галоўнае заданыне - мабілізаванне жыхарства на барацьбу за вызваленіе беларускага народу, тэарытычна давала магчымасць стварэння беларускай збройнай сілы. Пры дапамозе-ж яе лягчэй, пры ўсякіх умовах, бараніць ды разбудоўваць сваю дзяржаўнасць. Вось чаму Беларусы дружна тады падтрымалі БЦР і Астроўскага, бо

бачылі, што ў дадзеных гістарычных абставінах гэткае становішча з гледзішча палітычна-нацыянальнага правільнае.

На загад Прэзыдэнта БЦР зь 10 сакавіка 1944 году адбылася мабілізацыя колькіх гадавікоў у рады Беларускае Краёвае Абароны (БКА), у выніку якое было сабрана да 100 тысячай жаўнерай і афіцэраў. Зь іх было створана 80 баталіён па 1200 чалавек у сярэднім. Быў адначасна створаны Беларускі Нацыянальны Камітэт Абароны, як галоўны ворган для каардынацыі справаў беларускага войска. Паводле дамоўленасыці зь Немцамі, умундараваныне, узбраеныне й харчаваныне войска мела быць забясьпечанае імі, паколькі яны ў ваенным часе кантралявалі ўсю эканоміку краю.

Як хутка выявілася, наступерак дамоўленасыці, нямецкія ўлады выдзялялі для змабілізаванага беларускага войска адно некаторы кантынгент харчоў ды выдалі па колькі сотняў на баталіён устарэлых савецкіх стрэльбаў з амежанай колькасцю амуніцыі для самаабароны ў выпадку партызанскага нападу. А пасля пачалася валакіта ў Бэрліне ў нямецкім галоўным штабе, што ім рабіць, - даць ці ня даць зброю Беларусам? Гэта-ж 100 тысячальная армія, добра ўзброеная, у гэтым важным стратэгічна краі, дамовіўшыся з Алянтанамі, можа лёгка перарэзаць Немцам дарогу на фронт і з фронту. А ў гэтым якраз часе, пасля Тэгэранскае дамовы Алянтаў з Саветамі, мантаваліся ўжо англа-амэрыканскія высадкі ў Францыі й Італіі.

У гэткіх абставінах Немцы пастанавілі пакульшто не рзыкаваць, але чакаць што будзе. І так, за чатыры месяцы часу, аж да свайго адыходу з тэрыторыі Беларусі, Немцы не далі нашаму войску ні зброй, ні вайсковага выснашчэння. Беларускія баталіёны, бяз зброя няздолныя да нейкае баявое дзейнасці, губілі сваю маральнную баяздольнасць і пачалі «таяць» - жаўнеры сталі паціку разыходзіцца да сваіх сем'яў, дзе часта апыналіся ў вялікай небяспечы ад нарастаючай бальшавіцкай партызаншчыны. Масавую «адлучку» з баталіёнай БКА ў гэткіх абставінах даводзілася талераваць, за дэзэрцыю нікога не каралі, хіба меў сувязь з партызанскімі бандамі.

Не зважаючы на свае амежаваныя магчымасыці, БЦР усё-такі разглядалася Немцамі, як «дзяржаўнае» прадстаўніцтва беларускага народу. Нямецкі тэрор, які ў 1943 годзе дасягнуў вялікіх памераў, цяпер відавочна памалей, Беларусам было навет дзіўна, што Жамойцам і Латышам, якія спадзяваліся таксама здабыць прызнаныне асноваў дзяржаўнасці, Немцы нічога ня далі, сарганізаваныя-ж бязь іх ведама ўстановы яны развязалі. Падобна

было й у дачыненыні да Ўкраінцаў: хоць бандэраўцам дазволі стварыць дывізію СС, ды самога Бандэру арыштавалі й трымалі ў канцэнтрацыйным лягеры.

На сваю сядзібу БЦР у Менску заняла будынак былое Ленінскае бібліятэкі, што стаяў побач генэральнага камісар'яту. Гэта быў прасторны мадэрны будынак, у якім увесь час стаяла беларуская ахова, якая аглядала з ног да галавы кожнага наведвальніка, каб гэтак забясьпечыцца ад спробаў варожае дывэрсіі. Навет нямецкія супрацоўнікі й самыя Немцы мусілі аддаваць ахове сваю зброю пры ўваходзе ў будынак.

Калі вясною 1944 году прэзыдэнт БЦР Астроўскі наведваў Баранавічы, яго сустракала беларуска-нямецкая калёна з танкамі, ганаровымі самаходамі, шпалерамі народу ўздоўж трасы праезду з нацыянальнымі сцягамі ды музыкой, як запраўднага прэзыдэнта сувэрэннай дзяржавы.

Ясная реч, што й бальшавікі, якія ўжо насыкідалі з Москвы свой камуністычны падпольны апарат ды арганізатораў баявое сілы, таксама ня спалі. Гэтак яны схапілі з акраінаў Баранавіча заступніка бурмістра Баранавіча В.Русака, там-сям падкладалі міны, каб даць знаць аб сваім падпольі, арганізавалі дзе толькі маглі дывэрсію.

Агенты Москвы пачалі тарнаваць над народам зьверскі тэрор. Жанчыну пад Дзятлавам, якой муж працаваў у Немцаў кладаўшчыком, яны прыбілі накрыж гваздамі да сцяны. Вешалі солтысаў, якіх Немцы змушалі зьбіраць па вёсках яйкі. Пастушкам адразалі языкі, калі яны, пасьвячы статак, убачылі ды раскрылі партызанскае логава. Гвалці жанчынаў, мужчынаў прымусова забіrali ў лес.

Змаганье народу з партызанскімі бандамі было ўсюды герайчнае. Дабравольна нікто з маскоўскімі агентамі не супрацоўнічаў, а толькі з страху ці пад прымусам, часта-ж бараніліся да адчаю. Прыйкладам, на хутары пад Гарадышчам, у хату селяніна дабіваліся партызаны. Гаспадар дзівераў не адкрываў. Яны тады вырвалі акно, але як толькі першы засунуў руку за вушак, селянін адным махам сякеры руку яму адсек. За адчайную абарону свайго дому ён пасъля загінуў герайчнай съмерцяй.

НАЗНАЧАНЫ НАМ ЕСЬNIKAM

Быў зімовы вечар у канцы студзеня 1944 году, мароз трашчэй пад нагамі, калі да мяне ў шпіталь, дзе я быў на дыжурцы, прыйшлі з

СД Дадышэк і ягоны перакладчык Езэф, абодва ведамыя мне з сустрэчы ў Баўдзея. Дадышэк паказаў мне тэлеграму з подпісам Астроўскага. У тэлеграме загадвалася зараз-жা ехаць да Менску ды мэльдаваца ў БЦР. Дадышэк ад сябе сказаў, што заўтра, а гадзіне 9 раніцы, аўта з эскортай будзе чакаць на мяне пры вайсковых казармах. Я крыху зъянтэжыўся гэткім нечаканым выклікам. У галаве замітусіліся розныя думкі, але Дадышэк, відаць, зразумеў мой непакой і дадаў, што прэзыдэнт БЦР мантую свой адміністрацыйны аппарат акруговых намесынікаў.

Назаўтра, у вызначаных гадзіне й месцы, пры самаходзе я сустрэў прапагандыстага з акруговага камісарыяту Бядрышкага й трох партыйных Немцаў з аўтаматамі. Хутка самаход паймчаў у кірунку на Ляхавічы.

Бядрышкі сядзеў побач мяне ды разьвёў гутарку аб важнасці БЦР. Ведаочы яго як служку Немцаў, я адно патаціваў. Каля поўдня мы былі ўжо ў Слуцку. Тут, ля рынку, нашае аўта спынілася. Немцы адлучыліся, каб знайсьці ўзброеную калёну дзеля далейшай небяспечнай дарогі на Менск ды да яе далучыцца.

Глянуўшы на рынак, перапоўнены людзьмі й сялянскімі конямі, у мяне прамільгнула думка: Вось гэта, мабыць, на гэтым слуцкім рынку ў 1920 годзе кіпела пры выбуху слайнага паўстаньня за Беларускую Народную Рэспубліку! Яны, гэтыя дзяцюкі й мужчыны, рослыя, съветлага выгляду, стройныя. Толькі давай ім стрэльбы й аўтаматы - не дапусьцяць паганай нечысьці!

Мы далучыліся да канвою зь 15 самаходаў і грузавікоў зь сілаю ўзброеных 60 чалавек, ды падаліся на поўнач, на Менск. Хутка сустрэў нас лес, што цягнуўся нейкіх 80 км, з прасекаю ўздоўж шашы шырынёй да 1 км. На палавіне дарогі праз лес стаяў агромністы нямецкі бункер, дзе знайходзілася ахова. Тут нам далі інструкцыю, як захоўвацца ў бойцы з партызанамі, прыдзелены быў адзін танк з колькімі нямецкімі жаўнерамі, і мы паволі пасунуліся ізноў наперад.

У дарозе мы даведаліся, што якраз учора тут была вялікая перастрэлка, былі забітыя й раненыя, дзіве аўтамашыны былі спаленыя. Толькі пад заход сонца мы выбраліся з лесу. Цяпер ужо хутка прыехалі да Менску. Мяне і Бядрышкага высадзілі перад будынкам БЦР. Ахова БЦР, ведама, абмацала нас дакладна, ці хто ня зброяй ці іншымі небяспечнымі матарыяламі.

Позным вечарам я правёў гутарку з прэзыдэнтам БЦР Р.Астроўскім. Я даводзіў, што Немцы вайну на Ўсходзе ўжо прайгралі й таму пытаныне ці патрэбнае й карыснае нам зь імі супрацоўніцтва, Астроўскі не пагаджаўся, ды высоўваў гэткія аргументы: вайна яшчэ

ня скончаная й Беларусы ў гэтым, Немцам ня выгадным, палажэнъні маюць магчымасць мацней стаць на ногі й нацыянальна й дзяржаўна, ды, сама важнае, могуць стварыць сваю збройную сілу. Можа-ж бывшы нейкі сэпаратны мір Немцаў з Захадам, або можа дайсьці ў Рasei да перавароту, або Немцы мо здабудуцца на ядравую зброю ды палепшаць сваё палажэнъне. Я ўсё-ж упорыста трymаўся сваіх аргумэнтаў. Тады Астроўскі мне проста сказаў:

- Дык што, доктар Малецкі, усе хадэкі (сябры Беларускае Хрысьціянскае Дэмакратыі) гэтак думаюць? Др. С.Грынкевіч ад супрацоўніцтва адмовіўся, кс. Адам Станкевіч апусціў руکі, вы таксама ўпіраецца. Што-ж нам рабіць? Калі гутаркі не памагаюць, шукаць будзем іншых сродкаў!..

Я тады спыніў гутарку, ведаючы, што могуць значыць «іншыя сродкі». Сказаў яму, што гэтая нашая дыскусія пра цяперашнія вельмі складаныя міжнародныя абставіны зусім не абазначае майго асабістага супраціву. Калі презыдэнт БЦР наважана кліча мяне да нацыянальнага абавязку, дык я готовы яго выкананць.

Назаўтра ізноў адбываліся бяседы з прыехаўшымі людзьмі. Бядрыцкі, між іншым, катэгарычна адмовіўся ад становішча камандзіра падафіцэрскай школы ў Менску. Іншыя таксама выкручваліся як маглі ад прапанаваных ім становішчаў, аднак не перагібаючы палкі. Астроўскі біў патрыятычным аргумэнтам: нам трэба браць у свае рукі зброю, арганізаваць за ўсякую цену сваё войска, заняць ключавыя становішчы, важныя для свае дзяржаўнасці. І на гэта ня было контрапротакола.

На трэйці дзень вечарам, па тымсамым шляху, вярнуўся я да Баранавіч. Ізноў у сваёй школе, у шпіталі, сярод грамадзкіх абавязкаў свайго места. Ды нутро ў мяне ня было спакойнае. З аднаго боку мне не хацелася звязвацца з Астроўскім, а з другога - ягоныя аргумэнты ўсё-ж мелі сваю сілу: сэпаратны мір ці іншыя перамены, могуць нас заскочыць непадрыхтаванымі. Ня можам-жа заставацца вечна рабамі! Ведама, - былі й гэткія думкі, - шукаючы вызвалення можна луčыць у яшчэ страшнейшае рабства! Ды няма нічога бяз рызыкі, без змаганьня! То-ж мы, нашчадкі нашых слáўных літоўскіх пращчураў, ня можам цярпець вечна ў маскоўскай няволі! А можа Бог нам дапаможа! - думалася.

Тымчасам і Астроўскі не драмаў. Хутка, ізноў праз СД, мне было пераказанае назначэнне на намесніка БЦР Вялейскае акругі ды дадзены загад выехаць на становішча. Пад канец лютага я ўжо быў готовы да выезду. Вучні Мэдэгчнае Школы на зборцы 1 сакавіка чула са мной развязваліся. Я іх заклікаў да працы над сабой, да вернасці

свайму народу й сваёй бацькаўшчыне й да гатовасьці стаць усюды, куды яна будзе клікаць. Шмат якія плакалі, плакаў і я зь імі. Нейкі вучань коратка ад імя іншых прамаўляў шчыра й чула, нехта нешта гаварыў ад настаўнікаў. Я быў расчулены й ня памятаю ані прозывішчаў прамоўцаў, ані ходу іх прамоваў. У маёй памяці замацаваліся толькі слова: «бацькаўшчына кліча», «нацыянальны абавязак».

Развітальная зборка ў школе закончылася нашымі патрыятычнымі песьнямі: «Пагоняй», «Слуцкімі ткачыхамі» і гімнам «Мы выйдзем шчыльнымі радамі».

У ДАРОЗЕ

Ехаў я да Менску спачатку вагонам другой клясы, сярод Немцаў. Поўна ў ім было адміністрацыйных, гаспадарчых і партыйных прадстаўнікоў. Від іх сумны, прыгноблены. Яны амаль маўчалі, толькі рэдка перакідваліся словамі. Чуваць былі сярод іх і гэткія: Капыль, Клімкавічы, Асіповічы, Бранск, ды іншыя. Але й пры вымаўлянні гэтых назоваў беларускіх местаў, дзе ішлі якраз бai з балышавікамі, відавочная ў іх была прыбітасць. Гэта ня былі ўжо тыя самыя Немцы, што рваліся на ўсход, і калі хто азвайся да сваіх у роднай мове, становіліся дыбка: «Дойч шпрэхэн!»²³ - крычалі з пагрозамі выкінуць вас з вагону. Цяпер яны, як кураняты адарваныя ад свайго гнязда, бядуюць за сваю Нямеччыну.

Я ня ўмешваўся ў іхныя гутаркі, а толькі назіраў праз акно за краявідам. Надічыў пад адкосам пяць паравозаў, бачыў соткі зрэзаных тэлеграфных стаўпоў. Што 3-4 км стаяў, абведзены калючым дротам, абаронны бункер са старожай. Уздоўж чыгункі хадзілі патрулі, а лес усюды быў працярэблены да аднаго кіляметра.

За Стоўпцамі я на некаторы час перасеў у таварны вагон, каб паглядзець, што дзеіцца там. Вагон тут быў набіты безадказу Беларусамі. Людзі сядзелі на сваіх клумках, мяшкох, скрутках. Беларуская мова мяшалася з расейскімі, для жарту, устаўкамі, настрой-жа быў даволі вясёлы. У канцы некаторыя пасажыры выцягнулі з сваіх сковаў самагонку, сталі папіваць, пачалі пяць, нехта іграў на балалайцы. Сяляне не зазналі радасці ў балышавікоў, не спадзяваліся дачакацца яе й у Немцаў. Вагон набіты ў спэкуляцыйных мэтах, свайго-ж вырабу напітак, самагонка, вяселіць

²³ Гаварыць панямецку!

іх гора.

Перад выхадам з вагону я бачыў гэткую сцэну: на нейкай малой станцыі з'явіўся ў «беларускі» вагон нямецкі кандуктар для праверкі бялетаў. Адны мелі бялеты, ці там нейкія цэлікі ад Немцаў, іншыя тыкалі яму яйкі ў кішэнь, давалі грошы, а ізноў іншыя - добрую чарку самагонкі. Нікога ён не турбаваў, а на чароднай станцыі выходзіў добра падпіты.

Была ўжо гадзіна першая ўночы, калі я апынуўся ў Менску. Уся станцыя была занятая нямецкім войскам. Настрой быў ваенны, але безь ніякое трывогі. У вадным купце таўкліся пасажыры не нямецкага паходжання. Чуваць гэта было па іхнай мове. Я падаўся туды. Сустрэў тут двух інжынераў Украінцаў і аднаго Славака. Яны ехалі зь Немцамі на ўсход. Прадставіўся я ім як Беларус і нашыя гутаркі былі сяброўскія. Кожны гаварыў пасвойму, а іншыя дзівіліся, што адні аднаго добра разумеюць. Ведама, мы не краналі вострых актуальных пытаньняў.

Калі 6-й гадзіны раніцы знайшоў мяне тут ад'ютант прэзыдэнта Астроўскага, перадаў мне апошнія інструкцыі на маё намесыніцтва ў Вялейку. Я хутка сеў у цягнік на Маладэчна. Ізноў прымасыціўся пры акне ды сачыў відовішча. А яно ані ня цешыла. Мільгалі поўразваленныя будынкі, людзі на станцыях поўабдзёртыя, у лапцёх. Дзеці выглядалі без маладосьці. Жывёла, калі там-сям бачылася, дык была адно скора ды косыці. Скуль тут мог быць ваяўнічы настрой?

У Маладэчне я спыніўся ў бурмістра Бурачэўскага, які мне выдаўся альлаголікам. Зъ ім мне было трудна знайсьці супольную мову. Дык я адгукнуўся да свайго сябры з університету Б.Кіта. Гэты прыняў мяне вельмі цёпла ды даў каштоўныя інфармацыі аб мясцовых дачыненіях. Тут выявіліся й мае іншыя знаёмыя з університету ў Вільні - Часлаў Ханяўка, Мікола Кунцэвіч, Я.Даніловіч, ды іншыя.

НАМЕСЫНІКАМ У ВЯЛЕЙЦЫ

Да Вялейкі з Маладэчна я прыехаў прынагодным вайсковым цягніком ды спыніўся насамперш у бурмістра места Чалоўскага, якога знаю зь Вільні. Гэты малады й энэргічны юрыст уключыўся ў нашую нацыянальную працу ды спраўляўся тут няблага. У ягоным доме пражыў я два тыдні ды дазнаў ад яго шмат помачы ў асваеніі справаў акругі. Перш за ўсё зъ ім я пайшоў да Вялейскага гэбітскамісара, палкоўніка СС Манна, з афіцыйнай візитай. Быў гэта

чалавек з вышэйшай незакончанай асьветай, да Беларусаў ставіўся прыхільна. Ужо зь першай візыты мы быццам сталіся прыяцелямі.

Гэбітскамісар абяцаў мне ўсякую дапамогу, згаджаўся перадаць Беларусам адміністрацыю школьніцтва, сацыяльны апекі, арганізацыю моладзі, судаўніцтва, справу арганізацыі войска - ці бо ўсё згодна з статутам БЦР. Я зразумеў, што перашкодаў тут ня будзе, бо ёсьць гэткі загад нямецкіх цэнтральных уладаў. І таму ня дзіва, што калі ў хуткім часе Чалоўскі запрасіў да сябе акруговага камісара й мяне, дык у часе бяседы гэны камісар, добра выпіўшы, стаў з намі цалавацца, ды казаць:

- З майго толькі загаду ты бурмістр места, а ты намеснік БЦР, і вы будзеце адзначаныя найвышэйшымі для мясцовых жыхароў Усходу ўзнагародамі!

У мяне ўськіпей бунт супроць гэткае панскае пратэкцыйнасыці Немца, і каб яе зь месца нэутралізаваць, я кінуўся на беларускую хітрасць.

- Я, як намеснік БЦР на Вялейскую акругу, хачу вас спадар гэбітскамісар др. Манн запэўніць, што беларускі народ ня мае ніякіх варожых намераў да прыязнага нам нямецкага народу, ды з свайго боку, на знак нашае ўдзячнасыці, хачу ўдэкараваць вас нашым нацыянальным знакам ПАГОНЯЙ!

- Зусім справядліва! - падхапіў бурмістр Чалоўскі, і я прышпіліў на грудзі камісару Манну значок Пагоні. Ён стаў на выцяжку, пасъляж сказаў:

- Гэтай урачыстай хвіліны я ніколі не забуду! Пагоня - гэта вялікі дарагі для мяне знак, які для мяне паблісквае й на вашых грудзёх. Я яе калісці бачыў на съценах Марбургу.

Мы бачылі, што зь Немцам завязваюцца людзкія дачыненіні. Ды гэны Немец хутка выехаў, з съязьмі, на ўсходні фронт.

Сустрэча з камісарам нямецкай акруговай паліцыі, капітанам Вэнцэлем, была сухая, датычыла адно справы барацьбы з партызанамі. У майм першым выступе ў ролі намесніка БЦР на Вялейскую акругу я заклікаў, каб нямецкая сілы й беларуская акруговая паліцыя, разам з БКА, разъбіваючы бальшавіцкія банды, стараліся ахоўваць ды бараніць нашыя вёскі й мястэчкі, якія, з прычыны паслаблення нямецкае аховы апынуліся ў партызанскіх зонах. Я казаў, што нямецкая спробы запалохаць жыхарства нішчэннем нявінных ахвяраў савецкай правакацыі не дадуць ніякіх пазытыўных вынікаў для нашай і нямецкай бяспекі.

Нямецкі начальнік паліцыі прырок, што гэта больш не паўторыцца. Абмяркоўваліся далей справы мабілізацыі беларускага

войска, вышканення адпаведных кадраў, вайсковага забяспечання. Капітан Вэнцэль выявіўся перад намі як чалавек абазнаны з вайсковымі справамі ды спрыяльны нашым беларускім патрэбам.

Іншым прыхільным нам Немцам, якога я пазнаў у гэтым часе, быў акруговы кіраўнік нямецкай нацыскай партыі на Вялейскую акругу. Быў гэта чалавек гадоў 30-ці, па прозвішчы Мантольд. Ён зырка сачыў усю беларускую дзейнасць. Мяне ён толькі раз наведаў у майм акруговым намесніцкім урадзе. Мне не выпадала хадзіць да яго на нарады, я высылаў заўсёды свайго заступніка Бабіча.

Пасьля нейкага часу склаў я візыту акруговому шэфу СД, обэрштурмфюрэру Гравэ, якога я знаю з ранейшых падзеяў. Пасьля афіцыйных «гучных» словаў, я задаў простае пытаныне пра лёс П.Родзевіча ды А.Калодкі. Гравэ замоўк, пачыранеў, съсінеў, неапанавана стукнуў кулаком у стол ды закрычаў:

- Паследній раз прашчаю таму, кто вznімаєт этот вопрос!

На стук кулака ў канцылярыю ўскочыў ягоны заступнік Дуклявэ.

- Это дело давно акончено! - прадаўжаў ён.

- Простіте, сударъ, - сказаў я, - я хацеў спытацца, што сталася зь імі? - Гаварыў я ўжо пабеларуску.

- Падучылі что нада! - крыху паніжаным голасам казаў Гравэ. - А что, вам Белорусам не было ізвестно, что Родзевіч был польскім агентом?

- Нет, нам не было ізвестно.

- Вредны польскі тіп. Он не хотел подчініцца нямецкім властям. Он нашел свое место...

- А Калодка? - пытаюся.

- Калодко самопраізвольно арганізіровал паліцію і руководілся незавісімай беларускай політікай. Я ему простіл это, но он здесь ненужен...

Я ўстаў і сказаў спакойна, хоць у душы кіпела:

- Ізвініте... До свіданія...

- Да свіданія. Мы ешчо встретімся, - коса гледзячы на мяне, адказаў Гравэ.

Пасьля гутаркі з Гравэ ў мяне засталося перакананье, што ў арышце Родзевіча й Калодкі мачалі свае брудныя руکі «пакравітелі праваславія»: перамыкіны, касякі ды іншыя нямецкія агенты, якія ў Беларусах-каталікох усюды бачылі скрытых «Палякаў», ды ў часе, калі польскае падпольле разъвівалася ў Віленшчыне. А грубая гутарка са мной начальніка СД паказвала, што гэты Немец не давярае й мне, паколькі ведае, што й я каталік.

У хуткім часе мы дасталі дом пад намесыніцтва БЦР. Вывесілі шыльду з Пагоняй ды напісам лацініцай: НАМЕСЬНІК БЕЛАРУСКАЙ ЦЭНТРАЛЬНАЙ РАДЫ НА ВЯЛЕЙСКУЮ АКРУГУ. Ведама, беларуская лацінка таксама калола вочы чорнай сотні, але мусілі маўчаць, бо лацінку ўвялі ў беларускія школы Немцы. Перад фронтам намесыніцтва на высокай машце лунаў беларускі съязг. Тут было бюро намесыніцтва ды ахова ў сіле 8 чалавек.

Працы ў арганізаваныі намесыніцтва было шмат. Перш трэба было зарыентавацца ў людзях. Тут у запраўднасці існавалі дэльне беларускія групы. Першая лучыла старэйшых дзеячоў, якія, супрацоўнічаючы зь Немцамі, стараліся адначасна ўсімі сіламі стварыць у акрузе асновы для беларускае нацыянальна-дзяржаўнае працы. Да яе, у ролі вядучай, належалі Родзевіч, Скабей, Калодка, Кунцэвіч, Найдзюк, Бабіч, Кажан. Да другой - апазыцыянеры, пераважна тыя праваслаўныя, што ненавідзілі каталікоў, адкідалі ўсю вялікую гісторыю нашага народу ў выглядзе Вялікага Княства Літоўскага, як нашай дзяржавы, рух беларускі бачылі адно ў дзейнасці праваслаўя й праваслаўных. Галоўнымі прадстаўнікамі гэтая группы былі Касякі й Саўчыц.

Аднойчы прыпадкова сустрэў я К.Касяка. Быў гэта дзяцюк гадоў 26, вёрткі ў гутарцы, але бясхрыбетны ў справах нацыянальных. Рабіў уражаныне поўнітэлігента, які пры дапамозе інтрыганства пнеща здабыць давер у Немцаў ды выплыць на шырэйшыя воды. Сваім супрацоўнікам я сказаў ігнараваць гэтага чалавека ды рабіць сваю нацыянальную справу.

Другі прадстаўнік «апазыцыі», Саўчыц, як быццам абмінаў мяне ў намесыніцтва. Уёждакі аднойчы зьявіўся да мяне. Гляджу, што гэта за «лідар» - хлапец гадоў 19, ачытаны й яшчэ глыбей не сапсаваны. Думаю, адкідаць яго нельга. Хай у працы гартуе ўца. Дык назначыў яго кіраўніком Самапомачы.

Каб зар'ентавацца, што дзеіцца ў крымінальнай паліцыі, адведаў я Перамыкіна, раней ужо згаданага чорнасоценца, што кіраваў крымінальнай паліцыяй ды шпіёніў для СД усіх Беларусаў. Перамыкін, белагвардзейскі палкоўнік, Расеец па паходжаныні, гутарыў са мной «заігрываочы» на беларускім патрыятызме. Хваліўся, што гэта ён сарганізаваў беларускую крымінальную паліцыю на Вялейскую акругу ды што мае пры сабе добрых Беларусаў, як Кажана, Бабіча, Качана. Асабліва хваліў Кажана, як слauнага й адважнага вайскавіка. У Саўчыца ён падкрэсліваў палітычную гібкасць ды адданасць нямецкаму «новаму парадку».

Колькі дзён пасля Перамыкін рэвізытаваў мяне. У бяседзе на

розныя тэмы я зыйшоў на справу арышту Родзевіча й Калодкі. Перамыкін бажыўся, што ён хацеў ратаваць Родзевіча й Калодку, але ня мог нічога зрабіць, бо яны самі былі вінаватыя. Пасля ад Беларусаў, што працавалі ў крымінальнай паліцыі ў Перамыкіна, я даведаўся, што ніхто іншы як ён з Саўчышам фабрыковалі на Родзевіча й Калодку даносы ў СД.

Па нейкім часе Перамыкін запрасіў мяне да сябе, гэтym разам на дзень сваіх нарадзінаў. У доме Перамыкіна было шмат гасцей. Там я пабачыў, што Саўчыц - правая рука гаспадара. Я тады яшчэ больш пераканаўся, што інфармацыі іншых супрацоўнікаў тайной паліцыі праўдзівія, што супалка Перамыкін-Саўчыц згулялі брудную ролю ў справе арышту Родзевіча, Калодкі ды іншых. Брэты Касякі - Іван у Менску, а Константын у Вялейшчыне, бесспрэчна сваім «рапартамі» ў СД памагалі, перадавалі туды цэльяя сыпскі Беларусаў-каталикоў з апатацыямі, што гэта быццам скрытыя «Палякі». На Перамыкінавай пагулянцы сустрэў я й колькі сваіх супрацоўнікаў, зъ якімі трymаўся. Зь ніякімі прамовамі ня выступаў.

Далейшымі людзьмі зь нямецкага боку былі школьнны інспектар Шульц, ды заступнік акруговага камісара Руткоўскі, сын Беларуса - палоннага зь Першай Сусветнай вайны, які застаўся ў Нямеччыне. Руткоўскі навет крыху гаварыў пабеларуску, быў партыйнікам і праз нацыянал-сацыялістычную партыю выбіўся на паверхню, хоць быў мала адукаваным. Прывял Беларусам, памагаў чым мог, асабліва за атрыманую гарэлку - любіў выпіваць.

Шульц спачатку пробаваў ездзіць са мной у паветы на інспекцыю беларускіх школаў. Ды гэткая асystsа была мне нявыгадная, бо ня можна было шчыра гутарыць з настаўнікамі й мясцовай адміністрацыяй. Таму я ўгаварыў яго, каб ён ня ездзіў, бо небясьпечны час з прычыны партызаншчыны. Немец згадзіўся, адно прасіў пасля павароту пісаць справа здачы ў школьнны аддзел гэйтскамісарыяту.

З Руткоўскім было лягчэй. Пры нагодзе нейкай просьбы я пасылаў яму бутэльку гарэлкі й справа была заладжаная прыхільна. Час-ад-часу заглядаў ён да мяне ў намесыніцства, дзе я жыў, тады ў гурце маіх супрацоўнікаў, падтіўшы, любіў апавяданць, што ён з кораня Беларус, бо навет памятае як бацька, выпіўшы таксама, любіў успамінаць сваю Беларусь, у якой ён нарадзіўся, як пасьвіў валоў, як у вялізных лясох паляваў на звярыну. Цяпер-жа ён, ягоны сын, на свае вочы бачыць гэты прыгожы край, гасцінных і шляхотных Беларусаў. І таму ён Беларусь любіць таксама як Нямеччыну, любіць і Гітлера ды ягоную партыю, бо дзякуючы ім ён стаўся чалавекам...

Зъ беларускага асяродзьдзя назаву двух, якія пры маёй бытнасыці ў Вялейцы не хацелі поўнасыцю ўлучыцца ў беларускую нацыянальную працу пад шыльдай БЦР. Усе іншыя, найменш вонкава, стараліся ісъці ў нагу, хоць той ці іншы прыкульгваў.

Першым быў акруговы школьнны інспектар Сыраквас, які тармазіў распаўсюджваныне беларускай школьнай і настаўніцай літаратуры. Ягоны сын быў арыштаваны ворганамі СД за контакты з партызанамі. Я бацьку дапамог вырваць яго з турмы, аднак людзі бурчэлі, што гэта бальшавіцкі падгалосак.

Другім быў краінік СБМ на Вялейскую акругу - Сенінік. Гэты малады дзяцюк, як і шмат якія праваднікі з гэтай арганізацыі, хутка навучыліся нізка кланяцца Немцам, а ня слухацца радаў беларускіх правадыроў. Зъ імі даводзілася мне мець цімала клопатаў.

Цікавы быў зъезд беларускіх актывістых Вялейшчыны ў красавіку 1944 году. Присутных было каля 50 чалавек, веку сярэдняга. Шмат якіх я знаю з часоў універсітэцкіх. Іншых я проста пытаяўся, якое іх прозывішча, якой прафесіі, дзе працуюць. Вось прыклады:

- Як вашае прозывішча, спадарыня? - пытаюся.
- Куляшанка.
- Прафесія?
- Студэнтка трэйцяга курсу філялёгіі, загадчыца пачатковай школы...

- А як вашае прозывішча? - пытаюся ў іншага.
- Дубяга, зубны тэхнік...
- А вашае?
- Інжынер Курыла...

І гэтак я хутка зар'ентаваўся, што ня гэткія мы ўжо й бедныя на сваю інтэлігенцыю ў гэту трывожную ваеннную пару, што ёсьць усёжтакі сілы для працы над нацыянальнай разбудовай.

Я горача прамовіў да прысутных, заклікаў іх да ахвярнасыці, вытрываласыці, стойкасыці ў працы на зіманых становішчах. У часе дыскусіі выявілася, што нацыянальны ўздым вялікі, што моладзь зь вялікім захапленнем наведвае родныя школы, любіць родную мову, хутка пераймае патрыятычнае настаўленне ды ахвотна ўступае ў рады Саюзу Беларускага Моладзі. Аднак адчуваецца вялізны недахоп школьніх прыладаў, падручнікаў, літаратуры. Некаторыя наракалі, што ѹ настаўнікі ня маюць навет і тae дапаможнае літаратуры, якая выдаецца ў Менску, бо акруговы школьнны інспектар чамусыці ў паветы не дасылае гэтых інструкцый ды часапісаў.

Пад уражанынем гэтага зъезду я таго самага тыдня наведаў

акруговага школьнага інспектара Сыракваса ў ягоным урадзе. Прыняў ён мяне з усімі гонарамі ды паказаў сваё бюро. У вадным з пакояў я заўважыў вялікую сыціру-звал настаўніцкай літаратуры, што была выдадзеная ў Менску галоўным школьнім інспектаратам.

- Што гэта значыць, спадар Сыраквас? - спытаўся я.

- Гэта... гэта, спадар намеснік, не разыходзіцца, бо людзі ня ўмеець чытаць лацінкай.

- Што? - кажу. - За тры гады настаўнікі забыліся чытаць лацінкай? А калі ня ўмелі, дык не навучыліся? Гэта сабатаж беларускіх і нямецкіх установаў, спадар Сыраквас! Німа ніякіх тлумачэнняў! Літаратура мусіць быць, яшчэ ў гэтым тыдні, дастаўленая ўва ўсе куткі акругі. Вы разумеецце?

- Разумею, але хто за яе заплаціць?

- Хто заплаціць, вы пытаеццае? А хто будзе плаціць, калі вы хочаце згнаць яе ў гэтым складзе?

- Выйбачайце, я вінаваты. Аднак-жа хто ўсёжтакі мае плаціць за яе? - бараніўся Сыраквас.

- Раённыя начальнікі. За тры дні вось адбудзецца зъезд старшыняў усіх раёнаў. Я ім дам распараджэнне.

На зборцы раённых старшыняў я загадаў, каб едуchy дамоў яны ўзялі з сабой і школьнную літаратуру ды каб даставілі яе ўва ўсе школы. Старшыні шмат якіх паветаў згары аплацілі й наміналны кошт узятае літаратуры.

Мае чародныя наведзіны былі ў настаўніцкай сэмінаріі ў Вялейцы. Паводле вестак, туды быццам пранікала бальшавіцкая пропаганда. Сабраўшы настаўнікаў і сэмінарыстых, я ім казаў:

- Прывемна мне, спадары прафэсары й сэмінарысты, сустрэцца тут з вамі, з тымі інжынерамі душ, што маюць моладзь, будучыню нашага народу, узняць на ўзвышшы нацыянальнае ахвярнасці да працы. Я веру, што вы, як выхадцы з нашага слáунага народу, які ў сваёй гісторыі ўмёў паўстрымаць ня толькі маскоўскую навалу, але й абараніцца ад розных агрэсараў з заходу, зможаце быць ня менш слáунымі пасълядоўнікамі сваіх слáуных прашчураў, тымбольш, што Масква цяпер падстрэленая. Помніце, што казаў Кастусь Каліноўскі, наш правадыр сярэдзіны XIX стагодзьдзя:

«Як дзень з ночай ня ходзяць разам, так і праўдзівая навука ня ідзе разам зь няволяй маскоўскай... А пакуль яна будзе, нічога ня будзе. Ня будзе праўды, ня будзе дабрабыту, ды ніякай навукі, адно вамі як скацінай варочаць будуць не для добра, але на пагібель нашую...»

Уражаныне было аграмаднае. Нехта прамовіў у патрыятычным

духу ад сэмінарыстаў. Прысутнаму Цемцу Шульцу быў перададзены коратка панямецку зъмест прамоваў. Гімнам «Мы выйдзэм шчыльнымі радамі» закончылася ўрачыстасць. Пазыней я меў нагоду візытаваць яшчэ беларускую гімназію й народны дом у Маладэчне. І там было падобнае: моладзь гарэла беларускім патрыятызмам, усюды зьвінела беларуская песня, грымела беларуская вызвольная думка-лёзунг: Жыве Беларусь!

БЕЛАРУСКАЯ МАБІЛІЗАЦЫЯ

Напачатку сакавіка 1944 году я дастаў з БЦР загад падрыхтаваць у акружэ памешканыні-казармы на прыблізна 20000 жаўнераў, што хутка будуць змабілізаваныя. Мы агледзілі школы, народныя дамы ды іншыя будынкі ў самой Вялейцы й у паветах. Аж тут на табе! - Немцы на другі ўжо дзень занялі некаторыя нашы будынкі для Казакоў, якіх нейдзе ля Себежа ўзялі ў палон. Былі яны ў лягеры палонных у Латвії, цяпер-жа выявілі ахвоту змагацца з бальшавізмам.

Вось і яны, Казакі з-над Дону! Іхны табар падобны быў да цыганскага: мужчыны рознага веку, жанчыны, дзеці. Страйовых жаўнераў коньнікаў было каля 120, а ўсіх - да 200 чалавек. Падначаленых яны былі нейкай асобнай нямецкай камандзе.

Мясцовыя Немцы сустрэлі гэтых новых расейскіх калібараўтаў няпрыхільна. Яны добра помнілі нядаўна ліквідаванага ў Вялейшчыне Радыёнава зь ягоным расейскім «вызвольным корпусам» з палонных, што з «саюзнікаў» Немцаў сталі іх зраднікамі, перайшлі да савецкіх партызанай, ды ў Глыбоцчыне, Каралеўшчыне й іншых раёнах нападалі й на Немцаў, і на беларускае жыхарства. Толькі Перамыкін цешыўся з казацкай ватагі. Мы, Беларусы, трymаліся на ўсякі выпадак напагатове. І чакаць доўга ня прыйшлося. Пасьля двух тыдняў ватага ноччу села на вазы й коні ды па даўгінаўскім гасцінцы накіравалася ў лясы. Немцы спачатку ня съязмілі ў чым тут справа. Казалі, што Казакі выйшлі на ваенныя заняткі. Тыя-ж далучыліся тымчачам да партызанскіх bandaў.

8-га сакавіка 1944 году мы разарвалі лісты з БЦР з загадам аб мабілізацыі вызначаных гадавікоў у Беларускую Краёвую Абарону (БКА). Праца закіпела. Трэба было змабілізаваць аж 14 гадавікоў ды ў сьпешным парадку. Усюды па мястэчках мы вызначылі прызыўныя пункты з камісіямі. Сама мабілізацыя пачалася 10 сакавіка. На зборных пунктах камісіі пераглядалі змабілізаваных. Няздолных і

шматдзетных звальнялі ад абавязку ваеннай службы.

Немцы былі заскочаныя масавай яўкай змабілізаваных. Былі й балышавіцкія правакацыі. Так, з адной вёскі ў партызанскім валоданыні зъявіўся толькі гарбаценкі чалавек, пасланы відавочна з насымешкай на нашу вайсковую акцыю й для шпіянажу. З суседніх вёсак камісіі данясылі, што «гарбаценкі» - агент партызанскіх бандай. Яго затрымалі ды выслалі ў Нямеччыну на працу.

Мабілізацыя трывала тры дні й набрала ў Вялейскай акрузе каля 15 000 чалавек, а па ўсёй Галоўнай Акрузе Беларусі каля 100 000. У самой Вялейцы было згрупавана каля 6 000. Усе падрыхтаваныя будынкі былі перапоўненыя. Бурмістр Чалоўскі біўся як рыба аб лёд, каб даць жаўнерам харч, пасыцель, абутик. На ўзбраенныне Немцы далі толькі 7 кулямётаву, 1 200 старых італьянскіх, аўстрыйскіх і савецкіх стрэльбаў, ды колкі аўтаматаў. Амуніцыя выдзялялася дзясяткамі на чалавека; далі й колкі гранатаў. Ня было, зразумела, ніякіх танкаў, панцырнікаў, артылерыі, самалётаў.

Што ў гэткіх умовах маглі рабіць змабілізаваныя жаўнеры? Немцы назіралі змабілізаваных ды маўчалі. Ды з аружжам і ём самым было ўжо крута. Аж да свайго адыходу Немцы не адважыліся даць беларускаму войску поўнага ўзбраення, вайсковага аснашчэння, ды навет і не скарыстоўвалі яго ў шырэйшым маштабе. Тармазіла іх відавочна ўсё яшчэ нацыская ідэя, што Немцы не павінны дзяліцца з падбітymі народамі ні аружжам, ні перамогай. Трэба думаць, што яны таксама не давяралі, падазравалі, што мы хінёмся ў бок Алянтаў.

Войска змабілізаванае, няма зброі, ваеннага рыштунку, умундураваныня, абутку, толькі харчы. А тут яшчэ цімала розных асаблівых выпадкаў. Вось, прыкладам, змабілізаваны брат, а ў сям'і сястра псыхічна хворая, ня мае апекі. У гэткіх выпадках Немцы псыхічна хворых стралялі. Што рабіць? Загадаў прывесыці гэну сястру на мэдыцынскі агляд. Тры дні пазней зъявіўся да мяне той дзяцюк зь недаразвітай сястрой і солтысам. Паглядзеў я на дзячыну, пагутарыў зь ёю. Аказалася, што яна толькі прыдурнаватая, ня здольная кіраваць гаспадаркай. Прыйшлося брата адпусціць з БКА.

Мелі мы клопаты й з чужаземцамі. Змабілізаваны быў адзін афіцэр Украінец, які паводле закону ня меў абавязку вайсковага службы. Ды ён сам хацеў быць у нашых збройных сілах, дык цімагчыма было яму адмовіць? Іншы, афіцэр Маёўскі, аказаўся Палякам, яго, згодна зь інструкцыяй, я звольніў. БКА ня мела права прыймаць у свае рады грамадзян іншых нацыянальнасьцяў. Змабілізаваныя радавыя Палякі адсыпаліся ў існуючыя ўжо пад нямецкім кірауніцтвам польскія аддзелы. Гэтак польскі аддзел, што

быў пад камандай фон Розэна, з 35 чалавек узрос да 60-ці. Каля Крывічоў стаяла таксама летувіская рота. Дацыненыні з гэтymі й нашымі аддзеламі, за выняткам Жодзішак, былі прывязныя.

Зъявіліся да мяне й два савецкія афіцэры, Расейцы, маёр Юшын ды паручнік Махеймов. Справа выглядала гэтак: Перамыкін, кіраунік крымінальнай паліцыі, прадставіў нам двух савецкіх вайскавікоў. Адзін, малодшы, выглядаў на эўрапэйца, другі-ж - на азіата-Кіргіза. Зъ ягонай паходкі й выгляду адчувалася энкауздыская выпраўка. Перамыкін, які прывёў да мяне гэтых тыпаў, казаў:

- Наместнік, это вам рыба! Я прівел вам большіх асобых военных специялістов с саветскай арміі...

Саветчыкі павайсковаму засалютавалі ды прадставіліся. Падаўшы ім руку, я папрасіў іх сесыцы. Гутарка ішла вёртка, мы жартавалі на ўсе лады. Выявілася, што гэта былі людзі адукаваныя, культурныя. Развітваючыся зь імі я абяцаў даць адказ за два-тры дні.

У міжчасе была нарада зь беларускімі прадстаўнікамі, якія паступаць з савецкімі вайскавікамі, якія могуць быць і добрымі, і агентамі. На нарадзе былі галасы, што гэта радыёнаўскія шпіёны, хоць яны й адракаюцца ад бальшавізму.

Калі пра гэта пазыней даведаўся Перамыкін, ён гарлапаніў:

- Віш, как Белорусы преследуют нашіх православных рускіх, даже специялістов не берут к себе!

Мабілізацыю мы правялі адно ў 6 раёнах. У трох іншых, дзеялі розных прычынаў, не праводзілі. Раён Жодзішкі намінальна належыў да Галоўнага Камісарыяту Беларусі. Аднак пасля нападу на Жодзішкі польскіх збройных аддзелаў ды расправы над мясцовай адміністрацыяй і паліцыяй. Немцы паставілі там летувіскую роту ды далучылі гэты раён, разам з раёнамі Ашмяна ды Сьвір, да Камісарыяту Летувы.

У раёне Мядзела мы не праводзілі мабілізацыі, бо гэты раён, багаты ў лясы й балоты, меў засільле савецкіх bandaў, і гэта тварыла небяспеку для сем'ёў змабілізаваных. Само Мядзела было абведзенае, як цвярдыня, баявымі бункярамі. Ахоўвала яго 200 Немцаў і 250 чалавек беларускай самааховы.

У Валожыне таксама не праводзілася мабілізацыя на просьбу Ю.Мурашкі, які быў там раённым начальнікам. Справа прадстаўлялася гэтак, што пад канец мабілізацыі да мяне ў намесынцства зъявіўся Мурашкі да казаў:

- Я не праводзіў у сябе мабілізацыі, і думаю, што няма патрэбы. У мяне ад паўтара году пад аружжам 250 чалавек Самааховы. Няма

афіцэраў, зброі й адзежы. - З гэтym я згадзіўся ды выслаў рапарт у вайсковы аддзел БЦР у Менск.

Агулам у Вялейскай акрузе было змабілізавана каля 15 000 жаўнераў. Аднак Немцы далі зброю толькі на тры тысячы чалавек. Таму рэшту давялося зволніць да часу новых загадаў.

Не зважаючы на недахоп зброі, вайсковага выснашчэння, памешканняў, настрой у беларускім войску быў бадзёры, патрыятычны. Была вера, што калі народ будзе мець сваё войска, дык здабудзе й сваю дзяржаву. Вось таму падрыхтова да складання прысягі 25 Сакавіка йшла асабліва напружана.

ПРЫСЯГА БКА

Надыходзіў дзень 25 сакавіка 1944 году, 26-я ўгодкі абвешчання незалежнасці Беларусі. На гэты тэрмін БКА мела скласы і жаўнерскую прысягу на вернасць свайму народу. У аддзеле БКА кіпела падрыхтоўчая праца, рыхтавалася й адміністрацыя, школа, моладзь. Гэта-ж першы раз у гісторыі 25 Сакавік, ўгодкі Беларускае Народнае Рэспублікі, мае быць адсвяткованы ў дзяржаўным размаху па ўсёй Беларусі, з нацыянальнымі сцягамі, аркестрамі, дэмантрацыямі, масавымі мітынгамі, дэфілядамі. А тут яшчэ ўдзел беларускага войска, БКА, ды яго ўрачыстая прысяга.

У гэты дзень Вялейка прыбралася як красуня ў беларускія сцягі. Натоўпы народу абляглі беларускія святыні. У абедзівлюх праваслаўных цэрквах адпраўляецца святая літургія за беларускі народ. Стаяць рады жаўнераў, моладзі СБМ, школьнай моладзі, ціснуцца людзі. Гучаць беларускія казані, настрой узвышаны, патрыятычны, як ніколі. Поўны народам і каталіцкі касьцёл, і там адпраўляецца ўрачыстая імша за Беларусь.

А 12 гадзіне ў мясцовы парку пачынаецца другі пункт праграмы. Тут мае быць ПРЫСЯГА БКА. Па адным баку парку стаяць калёны БКА, па другім - школьнай моладзі усіх мясцовых школаў, чало парку замыкае СБМ - дружыны юнакоў і юначак пад камандай акруговага кіраўніка Сеньніка. Пасярэдзіне - аркестра, навокала - масы народу.

І вось на сярэдзіну чатыракутніка выходзяць прадстаўнікі ўладаў: гэбітскамісар і я, як намеснік БЦР, за намі Гравэ й мой заступнік Бабіч, і гэтак далей парамі - адзін Немец, адзін Беларус, разам 15 параў. Аркестра іграе марш. Калі прадстаўнікі ўладаў сталі на фронце, камандуючы капітан Шмацін даў загад:

- Зважай!

I, пады́шоўшы да мяне, рапартаваў:

- Спадару намесніку! Тры тысячы жаўнераш Беларускай Краёвай Абароны гатовыя да прысягі!

- Дзякую! - адказаў я ды прыклаў руку да шапкі. Немцы таксама засалютавалі. Аркестра грымнула «Пагоню». Я ўзы́шоў на трываліцу. Да съмерці не забуду гэтага відовішча ды майго ўсхваляваньня. Перада мной тысячы народу, моладзі, нашага войска. Народ доўга на прывітанье пляскаў у далоні. Тады я ў мікрофон мясцовай радыясеткі сказаў гэткую прамову:

Дарагія Браты й Сёстры!

Прайшло 150 гадоў ад часу, калі нашыя дзяцюкі паступаючы ў рады сваіх збройных сілаў складалі прысягу на вернасьць свайму народу, на гатовасць абароны свае Бацькаўшчыны. Масква тады, як і сяньня, наступала на наш край і на нашу дзяржаву, Вялікае Княства Літоўскае, мардавала, паланіла народ, рабавала ўсе багацьці. Масква тады, як і сяньня, мела сваіх саюзнікаў. Наш народ, тады разам з польскім, пад правадырствам слайнага Тадэвуша Касцюшкі, які апрача шляхты вёў за сабой і прости народ, ня здолеў тады абараніцца ад гордаў ворага. Мы тады згубілі сваю дзяржаву й сваю незалежнасць. Масква запанавала над намі й як ненасытны дзікі зывер, губіла наш народ, нашу культуру, нашу веру, нашу мову, нашыя багацьці. Нашыя людзі сваімі косьцьмі пакрылі Сібір ды іншыя далёкія прасторы Маскоўскай імперыі.

Але народ ніколі не заламаўся, не скарыўся драпежнаму ворагу. Ён шукаў падтрыманыня й надзеі ў нарошу Захаду, падпольна каваў зброю, у паўстанынях і рэвалюцыях пробаваў ськінуць маскоўскую ярмо. Усё мінулае стагодзьдзе было нясупынным цягам паўстаныняў, бунтаў, змоваў супроты ненавіснае Масквы.

Вялікі правадыр паўстаныня 1863-64 году, Кастусь Каліноўскі, гэтак заклікаў да збройнага чыну свой народ:

«Ваюй, народзе, за сваё прыроднае й боскае народнае права, за сваю веру, за сваю зямлю съятую... Бо толькі тады ты зажывеш шчасліва, калі над табой больш Маскала ня будзе!»

І хоць паўстаныне 1863 году не прынесьло нам перамогі, хоць разам зь іншымі героямі зыгнуў тады й Кастусь Калікоўскі, ды народ усё-ж разбудзіўся да съведамасці й сілы.

Ужо ў 1905 годзе, калі маскоўская імперыя захісталася ў вайне зь Японіяй, жыхары нашых местаў, мястэчак і сёлаў, пад правадырствам пасльядоўнікаў Каліноўскага начальнікі вялізную ахвярную працу для падрыхтовы адваёвы свае самастойнасці й свае

сувэрэннасыці. Калі-ж пазыней, у Першую Сусветную вайну, маскоўская турма народаў лопнула, і беларускі народ узыняўся да адбудовы свае дзяржаўнасыці.

У сьнежані 1917 году да Менску зъехалася больш 1 800 народных прадстаўнікоў, што былі выбраныя па сёлах, паветах, мястэчках, местах, губэрнях, па беларускіх вайсковых злучэніях ды нацыянальных арганізацыях, як правамоцныя дэлегаты на ЎСЕБЕЛАРУСКІ КАНГРЭС, які воляю ўсяго народу ўстанавіў вехі нашае дзяржаўнае самастойнасыці ды заклаў асновы канстытуцыі дэмакратычнага ладу ў Беларусі.

Усебеларускі Кангрэс ня прызнаў улады над беларускім народам чырвоных маскоўскіх узурпатораў, Леніна й Сталіна, ды іхнай бандыцкай шайкі. Чырвоныя агрэсары тады загадалі сваёй акупацыйнай арміі разагнаць Кангрэс зброяю, правадыроў яго арыштаваць.

І толькі паход нямецкае арміі ў лютым 1918 году на ўсход дапамог нашаму народу весьці далей працу над мацаваныем свае самастойнасыці ды разбудоваю свае дзяржаўнае сувэрэннасыці. У выніку, 25 Сакавіка 1918 году ў Менску, аднагалоснаю пастановай Рады Беларускай Народнай Рэспублікі была апавешчаная сувэрэннасьць Беларусі як незалежнае, вольнае дзяржавы беларускага народу.

Дарагія Браты й Сёстры!

Сяньня вось мінула 26 гадоў ад гэтае вялікае падзеі. Сяньня нямецкія арміі, адкінуўшы чырвоную Москву зь беларускае зямлі, даюць нам ізноў магчымасць адбудовы свае бацькаўшчыны, свае дзяржаўнасыці. Ды вайна не закончаная, Нямеччына цяпер у цяжкіх баёх з Москвой на ўсходзе ды з ейнай саюзніцай Антантай на Захадзе. Што значыць паварот старой няволі для нас - нам ня трэба гаварыць. І таму мы ў гэты мамэнт ня можам сядзець бязьдзеяна, бо згубім тады ўсё, разъдзяўбуць нас тады нашыя ворагі.

Наш абавязак узяцца за зброю ды перш за ўсё ачысьціць нашую зямлю з усякае погані, што бадзяе ўса па кустох ды перашкаджае нам выпрастацца зь нядаўнай няволі на ўвесь рост. Падайма сяброўскую руку нямецкай арміі ў яе змаганыні з нашым найбольшым ворагам Москвою, каб яна больш нас не палаціла!

Вы-ж, дарагія жаўнеры й афіцэры Беларускай Краёвай Абароны, памятайце - прысягаете ў вялікі Дзень 25 Сакавіка на нашыя святыя нацыянальныя ідэалы, на вернасць свайму народу, як першыя штурмовыя кадры ў нашай барацьбе за волю, самастойнасьць і незалежнасьць! Хай Бог вас успамагае й

благаславіць!

Гучыць каманда:

- Да прысягі!

Жаўнеры падыймаюць правую руку. Урачыста чытаю тэкст прысягі, усе за мной паўтараюць. Людзі пазды малі шапкі. Немцы й нашыя ўмундараваныя адзінкі, паліцыя, СБМ салютуюць:

«Я, жаўнер Беларускай Краёвой Абароны, прысягаю на Ўсемагутнага Бога й на жаўнерскі гонар, што буду верна служыць свайму Беларускаму Народу, сумленнай прыкладна выконваць усе загады сваіх камандзіраў і начальнікаў.

Я прысягаю, што ня выпушчу з рук сваіх зброі да тых пор, пакуль ня будзе ўстаноўлены поўны супакой і бяспека ў нашых сёлах і гарадох, пакуль ня будзе зынішчаны на нашай зямлі апошні вораг Беларускага Народу. Так мне памажы, Божа!»

Падае каманда:

- Па прысязе!

Усё заварушылася, хоць яшчэ была цішыня. Аркестра грымнула нацыянальны гімн «Мы выйдзэм шчыльнымі радамі». За аркестрай загудзеў увесь народ - жаўнеры, юнакі, школьнікі, усе прысутныя... Здавалася й расстаўленыя навокала беларускія съязгі таксама шумяць пад съпей тысячных грудзей...

Калі я вярнуўся на сваё месца, маленькая вучаніца перадала мне букет кветак, кажачы:

- Спадару Намесыніку, гэта ад нас усіх!

Я падзякаваў і пацалаваў дзячынку.

Пасьля прамаўляў гэбітскамісар. Ён коратка гаварыў аб ідэі «Фюрэра» вызваліць усе народы «з жыда-камуністычнай няволі», аб нямецкіх змаганнях, аб дабразычлівасці Немцаў да беларускага народа, ды заклікаў Беларусаў да супольнага змагання. Пасьля, пад гукі аркестры, перад прадстаўнікамі ўлады прыйшла дэфіляда аддзелаў БКА, паліцыі, СБМ і школьнікаў.

Вечарам у Народным Доме адбылася апошняя частка сакавіковай урачыстасці - канцэрт з удзелам менскіх артыстычных. Выступалі съевакі-салісты, дэкламаторы, танцоры, хор і танцавальныя группы. Вяліка гудзела ў дэнь нацыянальнага съвята да познае ночы.

БАІ З БАНДАМІ

На другі дзень пасьля прысягі да Даўгінава былі съпешна

высланыя тры роты БКА ў сіле 500 чалавек пад камандай кап. Касацкага. Там былі вылазкі савецкіх бандаў ды паўстала пагроза нападу на само мястэчка. Жаўнеры занялі добра ўладжаныя былья вайсковыя казармы.

Хутка 200 чалавек пад камандай Лашука было выслана да Ільі, 120 чалавек да Маладэчна, 250 да Жаўткоў, 300 да Гарадзішча ля Маладэчна. Рэшта БКА ў сіле 1 600 чалавек засталася ў Вялейцы. З гэтага ліку 85 вучылася ў падафіцэрскай школе, 50 было выслана да Менску ў школу афіцэрскую, каля 75 у Беларускі Штурмовы Батальён пры войсках СС.

Як ужо ўспаміналася, з самага пачатку былі розныя цяжкасці, асабліва з умундураваньнем і абуткам, бо прадукцыйная гаспадарка ў акрузе ніколі ня была разывітая, а яе астаткі былі цяпер пад кантролем нямецкіх зондэрфюрэраў.

Ды, не зважаючы на ўсё, праца кіпела, вайсковыя заняткі йшли па праграме. Вывучалася тактыка змаганьня партызанскага тыпу. Вылазкі партызанаў на некаторы час прыпыніліся. Яны сталі групавацца ў большыя банды пад камандай съкінутых на парашутах інструктараў і камандзіраў.

Нядоўга аднак-жа давялося чакаць на ворага. Вялікая вёска Жаўткі, куды мы паслалі 250 чалавек БКА, знаходзілася ля вялікага лесу 4 км на ўсход ад Вялейкі. Яна была першым аб'ектам нападу. На пяты дзень пасля прыбыцця туды жаўнеру БКА, ноччу, ціха, з трох бакоў да вёскі началі падыходзіць партызаны. Нашыя вартайунікі паднялі алярм. За пяць хвілінай наш батальён заняў абаронныя пазыцыі. Перастрэлка з бандамі трывала паўтары гадзіны. Быў заалярмаваны й гарнізон Вялейкі. Але пакуль надышла стуль дапамога, жаўнеры Жаўткоў пайшлі самі ў атаку на ворага. Савецкія бандыты ўцякалі як зайцы, пакідаючы забітых і параненых. Нашыя страты - адзін жаўнер цяжка ранены, адзін лёгка. Спаленае адно гумно.

У часе самаабароны ў Жаўткох ды прагнаныя бандаў, прыбыў туды з успамагальнym аддзелам мой намесьнік Бабіч, які пахваліў жаўнераў і камандзіраў за ўдачны першы баявы хрост, ды перадаў запасы амуніцы.

Не прайшло двух тыдняў, як у намесьніцтве ізноў трывога - партызаны атакуюць Даўгінава. Мы паднялі ў нашым гарнізоне алярм. Тымчасам балышавіцкія банды, у сіле прыблізна 500 чалавек, заатакавалі Даўгінава з паўдня й захаду. Камандант тамашняга гарнізона, кап. Касацкі, адну роту выслаў паціху на тылы ворага. Перастрэлка тады ўзынялася амаль пры самых казармах БКА. Хутка

аднак-жа бандыты зразумелі, што яны ў мяшку, дык ірванулі ходу. На полі бою пакінулі трох, раненых панясымі з сабой. Нашыя жаўнеры здабылі ручны аўтамат і 20 стрэльбаў. На нашым баку было двух параненых.

Трэйці напад балышавіцкіх bandaў быў накіраваны на вёску Палачаны за Маладэчнам. У гэтай, паложанай у лясах, вёсцы, знаходзілася 100 нямецкіх ахоўнікаў і 300 чалавек беларускай Самааховы. Напад быў цяжкі дзеля магутнага злучэння партызанаў. Але хуткі налёт жаўнераў БКА з Маладэчна спрычыніўся да таго, што балышавіцкі наступ заламаўся ды вораг быў змушаны ўцякаць у лясы, пакідаючы шмат забітых і раненых.

Чарговая атака балышавіцкае партызаншчыны была накіраваная на Гарадок мя Маладэчна. На алярм мы выслалі роту жаўнераў БКА зь вёскі Жаўткі пад камандай пар. Максімовіча. Напад быў адбіты й Гарадок заставаўся ў супакоі аж да нашага й нямецкага адыходу.

У дыскусіі на нарадзе нашых вайскоўцаў выявілася, што партызаны ня здольныя ісьці ў атаку супроць нашых вайсковых адзінак. Яны займаліся толькі нападамі на мірнае жыхарства. Найлепшая супроць іх тактыка - абставіць узброенымі адзінкамі лясныя масывы ды палюдзку прыймаць іхных уцекачоў, бо Москва не давала ім еміны, адзежы, лекаў, загадвала ўсё грабіць у сялян ды займацца сабатажамі. Пагоня за партызанамі ў лясы не аплачувалася, бо першымі заўсёды ўцякалі добра адкормленыя камуністы ды іхныя каханкі, у палон-жа даставалася пераважна зыняволенae імі мясцовае жыхарства. Самі партызаны пазыней пацьвердзілі, што гэткая тактыка была для іх найболыш дэструкцыйнай.

КРЫВАВЫЯ ПАРАЗІТЫ НА НАШЫМ ЦЕЛЕ

Калі Немцы 22 чырвеня 1941 году рынулі на Ўсход - чаго не спадзяваўся Сталін, а аб чым даўно ведала ўся Эўропа, - дык мелі яны свой вельмі прости «плян». Як Гітлер высказаўся ў сваім «Майн Кампф» - «нямецкія калёніі ляжаць на ўсходзе». Гітлер спадзяваўся, што ў хуткім часе скрышыць балышавіцкую аружную сілу, забярэ Москву, Ленінград і Украіну, і тады падыктует камуністам умовы міру.

Прыбалтыйскія дзяржайкі, як невялікія жыхарствам ды зь гістарычнай традыцыяй нямецкае экспансіі, мелі быць цалком зъянданыя з Райхам. Жыхары мелі стацца Немцамі ці павандраваць на ўсход. Украінцы, дзеля таго, што іх зямля вельмі ўраджайная, ды

там калісці, больш тысячы гадоў таму, праходзілі Готы, мелі стацца працоўным рэзэрвуарам для Немцаў. Толькі малы працэnt мог-бы быць прыняты ў «фольксдойчы». Беларусам, дзеля іхнай менш ураджайнай зямлі ды цішэйшага характару, меўся быць пакінуты супакой на гадоў 50. Немцы тады яшчэ ня ведалі, што і ў зямельных нетрах Беларусі ёсьць нафта, магутныя слай солі, ды іншыя багацьці.

Хутка пасъля пачатку вайны на ўсходзе, у Беларусі й Украіне, зьявіліся генэральныя камісары, пад імі былі гэбітскамісары. У прыбалтыскіх дзяржавах былі ўжо толькі гарадзкія ды акружныя камісары. У рамах гэтага схемы Украіна, Летувіа, Латвія й Эстонія былі зусім пазбаўленыя адміністрацыінае завязі свае дзяржаўнасці. Толькі Беларусам былі зробленыя некаторыя ўступкі ў адміністрацыі, школьніцтве, самапомачы й навет у вайсковай галіне арганізацыі Самааховы.

Варта тут успомніць, што, паводле расказаў учаснікаў, у Харкаве й Кіеве генэральны камісар Кох палкай набіў тых украінскіх прадстаўнікоў, якія прасілі дазволу на арганізаванье народнага школьніцтва.

Тымчасам, хоць балышавікі й мелі вялікія страты, ды ўсё-ж не распаліся. Яны адбілі ад Масквы нямецкія атакі ды прымусілі Немцаў залегчы ў снягі балоты ад Балтыйскага да Чорнага мораў. Характар і ход вайны змяніўся на некарысць Немцаў. У іх паўсталі аграмаднае неспакойнае заплечча, якое трэба было нейк арганізаваць ды экспляатацыі ў зацяжной вайне.

На ўсіх франтах Гітлер траціў міліён людзей у год. Таму ён раптоўна стаў шукаць сабе «саюзынікаў» для забясьпечанья тылоў, ды асабліва гэткіх «саюзынікаў», якія не маглі вязаць Немцаў ніякім палітычнымі ўмовамі.

Першымі з гэткіх нямецкіх «саюзынікаў» зьявіліся ў Беларусі аддзелы Латышоў і Летувісаў. Латышы пераважна пілнавалі Жыдоў па геттах ды памагалі Немцам праводзіць крывавыя пацыфікацыі мясцовага жыхарства. Летувісы, у сіле пару батальёнаў атаўбаваліся ў Менску, Горадні, пад Слонімам, а пасъля ў Жодзішках. Летувісы на нашых землях вялі сябе прыкладна ды супрацоўнічалі зь беларускімі вайсковымі адзінкамі, за выніткам Вільні ды ўспомненай ужо крывавай акцыі ў Новых Свяціцянах.

Другімі памацнікамі Немцаў на нашых землях былі польскія вайсковыя адзінкі, польская паліцыя ды рознага тыпу ўрадаўцы. Хоць польскі ўрад у Лёндане ды польскае падполье ў Генэральнай Губэрні вялі вайну зь Немцамі, ды на землях Заходняе Беларусі яны пастанавілі зь Немцамі супрацоўнічаць. Маніліся гэтак апанаваць

адміністрацыю ды пад пратэкцыйяй Немцаў тварыць свае вайсковыя адзінкі, як гэта ў Першую Сусьеветную вайну рабіў Я.Пілсудзкі.

Польская ўзброеная сілы на тэрыторыі Беларусі прыблізна лічылі: у Горадзеншчыне 200 чалавек, у Лідчыне 250-300 чалавек з «штабам» у Варанове, у Налібоках - 250, у Стоўбцах 150, у Рубяжэвічах - 100, у Гарадзішчы Баранавіцкай акругі 150, у Вялейшчыне 150 і ў Віленшчыне - 350. Усяго 1 600-2 000 чалавек. Да вясны 1944 году Немцы давалі ім харч, узбраеніе, рыштунак, транспарт і інструкцыі дзеяньня, ды іх не чапалі, калі яны, насупроць дамоўленасыці, нападалі не на камуністычных партызанаў, а на беларускіх культурных і грамадзкіх дзеячоў, якіх стралялі пераважна з-за вугла.

Толькі вясной 1944 году, калі Мікалайчык дагаварываўся з Сталінам, а чырвоная армія з пракамуністычнымі аддзеламі польской дывізіі «Косыцюшко», заняўшы ўсю Украіну, стаяла на паўдні ўжо на польскім пагранічы, генэрал Бор-Камароўскі, як правадыр польскае кансьпірацыі, даў загад усім сваім аддзелам у Заходній Беларусі слухаць загадаў штабу Арміі Краёвай (АК), павялічыць свае баёвыя сілы ды наносіць удары на тылох нямецкае арміі.

Тады Немцы, разам зь Беларусамі, паразыбівалі апорныя пункты польской дывэрсіі. Пасля гэтага толькі малая частка Палякаў засталася на службе ў Немцаў. Іншыя пайшлі ў партызаншчыну ды стараліся лучыцца з камуністычнымі бандамі.

Ды савецкая партызанская кіраўніцтва мела загад ад штабу Панамарэнкі вынішчаць жаўнероў АК, як нямецкіх калябарантаў, што, супроць дамоўленасыці зь Мікалайчыкам, не прызнаюць за Саветамі Заходній Беларусі.

Лёс гэтих аддзелаў быў трагічны. Летам 1944 году, пасля заняцця Заходній Беларусі бальшавікамі, вялікая частка польскіх вайсковых, на чале зь іх камандзірам палкоўнікам Філіповічам, подступам была скопленая ды ліквідаваная чэкістамі. Рэшта далучылася да беларускай антысавецкай партызанкі, выкліканай жорсткімі бальшавіцкімі рэпресіямі супроць усіх тых, хто меў нейкую сутычнасыць зь Немцамі. Вось толькі ў гэтай новай партызанцы, якая трывала да дзесяці гадоў, ды стварыла бальшавіком немалія клопаты, вырасла ваяцкае братэрства Палякаў і Беларусаў.

Трэцій з чаргі чужой вайсковай фармацыяй на нашых землях быў аддзел разбойніка Камінскага ў сіле 1 500-2 000 чалавек. У васнавым складаўся ён з былых савецкіх ваеннаапалонных, ды было там цімала й прайдзісветаў розных нацыянальнасцяў. Яны ня мелі ніякай палітычнай платформы ды вялі сябе як найгоршыя дзікары-

разбойнікі: палілі вёскі, грабілі, гвалтавалі жанчынаў, і ня столікі ганяліся за партызанамі, колькі за хатняй жывёлай і птушыной, за гусямі ды курамі.

Калі ўся аколіца была ўжо агалочаная ды ўсё спустошана, тады гэтая банда была пэўная, што партызаны там ужо не завядуцца, бо там няма чаго ўжо грабіць, і яна перасоўвалася ў другое месца. Акружайся Камінскі гэткім сільным штабам, што Немцы не маглі яго арыштаваць, калі ён ня выконваў іхныя загады. Вясной 1944 году ён перакінуўся пад Берасьце, а летам перайшоў на левы бераг Віслы. Тут Немцы выклікалі Камінскага з штабам на канфэрэнцыю ў Лодзь, дзе яго арыштавалі, судзілі ды расстралаляі, а ягоная banda была расфармаваная.

Чацьвёртай вайсковай пранямецкай фармацыяй была Першая Расейская Нацыянальная Брыгада СС у сіле 2 500 чалавек ды пад кірауніцтвам палкоўніка Радыёнава й маёра Блажэвіча. Абодва гэтых савецкія вайскоўцы трапілі ў палон у канцы 1941 году й сядзелі ў абозе съмерці каля вёскі Крывулькі ў Сувальшчыне, скуль, як я ўжо ўспамінаў, Беларускі Нацыянальны Камітэт у Горадні выцягнуў пару сот нашых суродзічаў.

Гэтая група мела ўжо сваё нацыянальнае аблічча з туманнай праграмай, што пасъля разгрому бальшавізму Расея мае жыць шчаслыў пад пратэктаратам Гітлера. Ужо летам 1942 году Немцы кінулі іх пад Слуцак, дзе яны спачатку крыху лепш біліся з партызанамі чым аддзел Камінскага й ня так зьдзекваліся над жыхарствам. Хутка аднак Расейцы пачалі ўцякаць да сваіх, у партызаны, Радыёнаву, за недагляд, прыйшлося расстралаць маёра Краўчанку й больш ста падазроных у пракамуністычных сымптыях адаслаць у абоз съмерці.

У траўні-чырвені брыгада Радыёнава брала ўдзел у ліквідацыі партызанскае гнязда напоўненай ад Менску. Партизанская вярхушка вырвалася з акружэння якраз на адрезку, дзе даводзіў Радыёнаў. Злавілі толькі пару тысячай сялянаў з сем'ямі, якіх бальшавікі сілаю загналі ў лес. Гэта кінула цень на Радыёнава, яго перакінулі на тыллы, у ваколіцу Каралеўшчына-Даўгінава. Тут гэтых «ваякі» хадзілі ў лес пастроляць у пустую ды варочаліся абвешаныя сырамі, курамі й самагонкай. Радыёнаў у гэтым часе дагаварыўся з галоўнай кватэрай партызана Жалязняка.

Нашыя сяляне ведалі загадзя й данасілі, што Расейцы пойдуць у партызаны, бо яны расстрэльвалі тых сялян, якія паказвалі съцежкі да партызанскіх логаваў, або данасілі, дзе партызаны падкладалі міны. Немцы, без загаду зьверху, ня верылі нашым сялянам, але

беларускія паліцыйныя адзінкі стаялі ўвесь час напагатове.

На раніцы 16 жнівня 1943 году Першая Расейская Нацыянальная Брыгада СС ударыла зынячэйку на Немцаў і то дзе? у Даўгінаве! Яны забілі 32 Немцаў, сярод якіх колькі высокай рангі афіцэрэй, подступам схапілі былога кіраўніка Самааховы палкоўніка князя Мірскага ды бурмістра Даўгінава Парфяновіча, і спалілі ўвесь цэнтар Даўгінава. Пасъля спалілі станцыю Смалевічы, нападалі на станцыю Каралеўшчыну, дзе таксама спрычынілі страты, але ня ўзялі яе.

Страты ў людзях тады былі-б шмат большыя, каб нашая паліцыя не дала адпору радыёнаўцам, пакуль не ачукаліся ад варожага наскоку й Немцы. Да беларускай паліцыі далучылася й пару сот Расейцаў ды колькі іхных афіцэрэй.

Пару дзён пасъля, па загаду партызанаў, Радыёнаў атакаваў, але бяз рэзультату, Куранец і Вялейку, панёс вялікія страты, і тады адыйшоў на поўнач у лясы. Немцы выслалі за ім пару сваіх брыгадаў акружылі ў бальшыні вынішчылі ягоную баявую сілу. Сам Радыёнаў быў ранены ды памёр на месцы.

З выпадку з Радыёнаўым можна зрабіць выснавы аб тым, што Немцы пад восень 1942 году развязалі ды аbezаружылі нашую Самаахову, за якой стаяў ўвесь народ, нашая паліцыя і адміністрацыя, з страху. За мілітарнае супрацоўніцтва беларускі народ усюды дамагаўся адміністрацыяна-дзяржаўных правоў. Калі пасъля зрады Немцам Камінскага, Радыёнава й Палякаў тылы нямецкія сталіся трэйцім непрадбачаным фронтам, у кастрычніку-лістападзе Немцы ізноў звязратающа да Беларусаў з прапановай шырэйшага вайсковага супрацоўніцтва.

Было гэта аднак пасъля Сталінграду, Курску й Украінскай кампаніі, дзе Немцы панясылі мілённыя страты. Аліяনты-ж гэтым часам выбілі з строю Італію, спалілі 90% нямецкіх большых местаў і зынішчылі румынскую нафту ў Плоэсці. Немцы ўжо не моглі ставіць гэткага супраціву, як 1-2 гады таму назад і не моглі таксама даваць эфектуўнай дапамогі сваім саюзнікам. Чакалі на палітычныя зъмены ў Саветах, але іх там ня было. Сталін ужо вылез з свайго сковішча ды забыўся аб вялікім «драпе» з Масквы 10-19 лістапада 1941 году, ды ізноў трубіў аб камунізме.

Калі Немцы аж да ўпадку не зъмянілі свайго нацыстоўскага пляну на Ўсходзе ды ня прызналі незалежнасці ні Беларусі, ні Украіны, дык бальшавікі, разумеючы важнасць гэтага для пропаганды, ішлі шмат далей. Іхны ўзурпацыйны ўрад падпісаў ад імя Беларусі й Украіны хартью Задзіночаных Нацыяў. Гэткім спосабам Беларусь, разам з 25 іншымі дзяржавамі, сталася сябром-

засноўнікам гэтае міжнароднае арганізацыі.

У каstryчніку 1943 году ў Маскве чатыры наймагутнейшыя дзяржавы - Кітай, ЗША, Англія й Савецкі Саюз - фармулююць праграму Задзіночаных Нацыяў гэткім словамі:

«Трэба канечна стварыць хутка, як толькі магчыма, агульную міжнародную арганізацыю, абапертую на прынцыпе сувэрэннай роўнасці міралюбных дзяржаваў ды даць доступ да яе ўсім іншым дзяржавам для ўтрыманья супакою й бясыпекі».

Гэтак Беларусь, як дзяржава, юрыдычна была быццам прызнаная ўсім съветам. Калі аднак-жа ў 1945 годзе Савет БССР у Менску вынес пастанову, што забраная ад Немцаў ды суседняя да беларускіх земляў Усходняя Прусія павінна быць далучаная да беларускай рэспублікі, каб гэтак быў доступ да мора праз Карапеўц, гэта пастанова была адкінутая Вярхоўным Саветам СССР (чытай Маскоўскім) ды Усходняя Прусія была далучаная да Расейскай ССР, гісторычны-ж назоў Карапеўц быў заменены на Калінінград.

НА МАНЭЎРАХ

Прынята ўважаць, што вайсковыя манэўры, гэта ўкаранаваныне ваеннае падрыхтовы кожнага войска. І вось, на пачатку чырвеня 1944 году, я прысутнічаў на манэўрах БКА маёй акругі. Тут я сустрэўся з галоўным інспектарам БКА маёрам М. Якуцэвічам. Зь ім я знаўся з 1941 году, з часоў мае бытнасці ў Горадні, дзе пры Беларускім Нацыянальным Камітэце ён арганізаваў беларускую паліцыю. Пазней ён коратка быў у Баранавічах, стуль пастаўлены быў камандзірам Беларускай Самааховы ў Наваградку. Цяпер я пабачыў яго ў сваёй акрузе. У манэўрах брала ўдзел і паліцыя ды адзінкі АК з польскага «падпольля», што былі на нямецкім утрыманыні ды кляліся ў вернасці справе супольнага змагання з камунізмам. Якуцэвіч на гэтых манэўрах выявіў вялікі вайсковы й стратэгічны талент.

Вось мы едзем аўтам у паўночна-заходнім кірунку, дзе нашыя й польскія звязы атакуюць «непрыяцельскія» пункты. Хутка мы далучаемся да нашага сярэднягага аддзела, што меў праводзіць стратэгічную атаку. Праз лярнэтку я бачыў як па лініі фронту перабягаюць паадзіночныя жаўнеры.

- Вось цяпер у запраўдным баі мы былі-б пад артылерыйным агнём непрыяцеля, - сказаў Якуцэвіч. - Яго нам трэба было-б прыцішыць нашай артылерый ды пасъля штурмаваць танкамі!..

Пасъля мы пераяжджалі з адной пазыці на другую, згодна з загадамі маёра Якуцэвіча й капитана Шмаціна. Мы студыявалі ход «баёўай» акцыі, наколькі нам, «цывільным», гэта было, гледзячы праз лярнэтку, зразумела. «Нашыя» войскі стравялі съляпымі патронамі, ды час-ад-часу выстрэльвалі ўгару каляровыя ракеты. «Варожы» лятер урэшце быў здабыты.

Познай ноччу мы вярнуліся ў свае сядзібы. Назаўтра мы сустрэліся ў будынку намесыніка БЦР. Наш галоўны камандзір казаў, што ў манэўрах былі некаторыя добрыя паказынікі, аднак нехапае нам для запраўдання бітвы мадэрнага аружжа, самалётаў і панцырнай зброй!

Пасъля нашага адыходу на Захад, сустрэў я маёра Якуцэвіча ў Лодзі. Ён там, адарваны ад бацькаўшчыны, раптам павярнуў у новую нямецкую акцыю - у расейскую Ўласаўшчыну. Як гэта, паважны здавалася-б, чалавек можа мяняць свае съязті ў залежнасці ад павеву ветру? Якуцэвіч не хацей слухаць голасу нацыянальнага абавязку й гонару ды пайшоў на абяцанкі зманлівых, у дадзеным ваенным палажэнні нерэальных прапановаў. Маскалі яго зараз-жа ўзысці на падпалкоўніка РОА.

Пазней я даведаўся пра далейшы лёс гэтага нашага каньюнктурыста. Увесені 1945 году ў Лінцы, Аўстрыі, Аліянты перадалі яго, разам з тысячамі іншых уласаўцаў, бальшавіком.

Важнай праявай майі дзейнасці як намесыніка БЦР было сарганізаваныне ў Вялейцы падафіцэрскай школы. Падбор інструктараў ды матарыяльнае забясьпечаныне былі вельмі цяжкімі проблемамі. Аднак, пры дапамозе капитана нямецкай паліцыі Вэнцэля ды нашых людзей, як Шмаціна й Бабіча, усе цяжкасці мы перамаглі ды школу заснавалі. Быў знайдзены адпаведны будынак на 85 чалавек, забясьпечаны харч і адзежа, раздабытая зброя. Школу ачоліў прафэсійны вайсковы інструктар К., выкладчыкамі былі афіцэры й старэйшыя падафіцэрэы. Хутка Вялейка загудзела бойкім жыццём нашай кадравай школы. Усе зь яе цешыліся, бо гэта была нашая надзея.

У гэтым таксама часе назначыў я В.Місюля акруговым асьветным афіцэрам. Ён у сваю чаргу падбіраў сабе батальённых і ротных асьветных афіцэрэаў.

Ды вернемся да храналягічных падзеяў. Яшчэ ўсё ня было крута з фронтам у Беларусі. Быў гэта траўень 1944 году. Наведаў я мясцовы шпіталь. Прыйгожы, перапоўнены хворымі, будынак. Недахоп лекаў і перавязачных матарыялаў - вось паўсюдная бяда. Дырэкторам шпітала быў Карайм, вельмі добры й агульна паважаны чалавек, але

страшэнна прыгнечаны. Немцы расстрялялі ягоную жонку за тое, што была Жыдоўкай. Не знайшоў тут я ніводнага лекара Беларуса - усе былі Расейцы. Канцылярыя таксама вялася паразайскому.

Ну, думаю сабе, а як-жа-ж тут з промыслам? І вось я ў хвабрыцы мэблі, дзе працавала каля 60 чалавек. Намінальным кіраўніком хвабрыкі Немец, майстры й работнікі - нашыя людзі.

- Што вырабляеце тут? - пытаюся.

- Робім крэслы, сталы, шафы, бюровае абсталяваныне, ды ўсё, што заказваюць.

- А дзе ўсё гэта расходзіцца?

- Немцы забіраюць на ваенныя патрэбы.

- А для людзей тутэйшых што пападае?

- Часам той-сёй дастае сабе нешта за дазволам зондэрфюрэра.

Агледзеў я склады сыравіны. Поўна першакляснае, як звон, драўніны. Тут дуб, ясенъ, клён, сасна, бяроза, Я падумаў: вечнае кола на нашай зямлі, зъмяняюцца толькі акупанты, каб рабаваць нашае добро.

Не прайшло двух дзён, як у намесыніцтва ўваходзіць пажылы чалавек з стройным крэслам-фатэлем з рэзанымі ўпрыгожанынямі.

- Прымеце, спадар намесынік, гэтае крэсла, як дар ад нашай хвабрыкі. Я там майстрам мэблі, а, паза хвабрыкай, прапаведнік збору баптыстаў.

- Шчыра дзякую, - кажу яму. - Гэта довад, што хоць ваенны час, ды вы будуеце наш супольны Беларускі Дом. І вы гэта прыгожа задэманстравалі. Малецца ў сваёй съвятыні за беларускі народ, але не на чужай мове, але сваёй роднай, якую нам Бог даў, каб мы яго ад штырага сэрца славілі не як нейкія чужнікі, але як ягония божыя дзеци!

- Будзем сгарацца, толькі скуль дастаць Біблію ў роднай мове? - адказаў ён.

ВІЗЫТАРЫ-ГОСЬЦІ

Пад лета 1944 году з'явіліся ў Вялейцы наведвалынікі зь Менску. Першым быў В.Чабатарэвіч, які належыў да галоўнай вайсковай камісіі БЦР.

Прыняў я яго з усімі гонарамі. Селі мы ды сталі абмяркоўваць палажэныне. Нашыя пагляды разыходзіліся. Ён стаў мяне вучыць, як я маю падыходзіць да Немцаў, як маю вучыць жаўнеру БКА, як трэба ўздымаць беларускі патрыятызм...

Я ўважаў, што ў гэтых справах асновы маю грунтаўнейшыя, дык ягоныя настаўленыні, з пазыцыяў менскага верхаводзства мяне не пераконвалі. Я яму адказаў:

- Дарагі сябра, я дастаткова знаёмы з палажэннем ды ведаю добра, што маю казаць Немцам, што гаварыць жаўнерам БКА. Там камандзірам кап. Шмацін з сваім штабам і няма падставаў вучыць яго чагосыці новага.

У канцовай гутарцы я сказаў:

- Будзьце ласкавы перадаць палк. Кушалю, што да гэтага часу дастаў я зь Менску ня больш 12 000 оstmaraak, а патрэбна ня менш 32 000. Ня маю чым аплаціць найболыш важныя выдаткі. Далей, у нас вельмі недастатковое ўзбраенне ў аддзелах БКА, дзеля чаго ня можам належна адбіваць партызанаў, а тымболыш прасъледаваць іх у нашых лясох.

Нашыя дыскусіі спыніліся. Было ясна, што, не зважаючы на прапаганду, Беларусы ня могуць пастанаўляць у сваіх нацыянальных справах паводзя сваіх нацыянальных патрэбай!

Чародным візытатарам у Вялейцы быў сам прэзыдэнт БЦР Р.Астроўскі. Ягонае прыбыццё было пададзенае нам да ведама загадзя й мы яго чакалі на лётнішчы.

Сустракалі яго гэйтскамісар акругі, кіраўнік німецкай пропаганды, прадстаўнік СД. З нашага боку я, як намеснік БЦР, камандзір БКА кап. Шмацін, старшыня места Вялейкі Чалоўскі ды бурмістр акругі Скабей.

Прэзыдэнт Астроўскі прывітаўся з усімі й мы паехалі ў намесніцтва. Там я пачаставаў дастойных гасцей вельмі сыціпла, бо ў мяне самога запасы былі невялікія.

На галоўным пляцы места выстраілася тымчасам войска БКА для агляду. Туды мы й падаліся з прэзыдэнтам. Немцы-ж пайшлі дамоў, абяцаць на праектаванай канфэрэнцыі. Прэзыдэнт Астроўскі коратка, але горача, прамовіў да жаўнеру, пахваліў іхнью спраўнасць, абяцаў усё магчымае, каб аблягчыць ім жыццё й каб нашая справа перамагла.

Пасля перагляду войска, усе прадстаўнікі ўлады, разам з прэзыдэнтам, узяўшы вайсковы канвой, паехалі да Жаўткоў. Прэзыдэнт хацеў паглядзець тамашні батальён БКА ды падзякаваць жаўнерам за іхнью баёвую стойкасць. Пагода была паганая: была шляць, падаў, пры сільнім ветры, снег з дажджом. У Жаўткоў, перад будынкамі кватэрамі БКА, ужо чакалі жаўнеры. Прэзыдэнт узыўшоў на трывуну, гаварыў ад сэрца, прыгожа й палка, але даўгавата, і пры гэткім надвор'і жаўнеры сталі мерзнуть. Закончылася ўсё агульной

інспэкцыяй жаўткоўскага гарнізону, і пад вечар вярнуліся мы, з сваёй аховай пад камандай кап. Вэнцэля, да Вялейкі.

Калі мы ўвайшлі ў намесыніцтва, я ня верыў сваім вачам: на састаўленых двух вялікіх сталох ляжала мяса, сала, сыры, рыба, селядцы, сырная капуста ды іншая еміна, і стаялі бутэлькі з каньяком. Гэта Гравэ, у дамове з гэбітскамісарам, падрыхтавалі так канфэрэнцыю з прэзыдэнтам БЦР. Найшло гасьцей, што цяжка было іх і пасадзіць. Ад Немцаў былі гэбітскамісар, кіраўнік СД Гравэ, ягоны заступнік Дуклявэ, заступнік гэбітскамісара Руткоўскі, кіраўнік пропаганды Мантольд. З нашага боку - прэзыдэнт Астроўскі, я, Бабіч, Шмацін, Місюль, Чалоўскі, Скабей. З крымінальнай паліцыі - Перамыкін і Кажан.

Я, як намесынік БЦР, ці бо прадстаўнік мясцовае беларускае ўлады ў акрузе, прывітаў прэзыдэнта й усіх прысутных. Пасъля гэтага пачаліся застольныя гутаркі. Былі й прамовы, і з боку Немцаў, і нашага. Кіраўнік СД Гравэ абяцаў успамагаць усімі сіламі справу тварэння беларускага войска, паліцыі, ды іншых рэсортай для змагання з бандамі. Пры гэтым прызнаваўся ён і да свае віны ў некаторых «памылках» у дачыненіні да Беларусаў, называючы прозывішчы Калодкі ды Родзевіча. Скончыўшы прамову, ён перапрасіў усіх за тое, што мусіць развязацца, паклікаўся на свае ававязкі.

Гэбітскамісар расхвальваў мяне перад прэзыдэнтам гэтак, што аж мне было няпрыемна. На заканчэнье прамовіў прэзыдэнт Астроўскі. Ён падзякаваў Немцам за супрацоўніцтва, прасіў далей дапамагаць ды належна забясьпечыць нашае войска ў зброю, умундараваньне, выснашчэнне. Беларусаў заклікаў да ўпорыстых натугай пры будаўніцтве свае дзяржаўнае адміністрацыі, бяспекі ды палепшання народнага дабрабыту. Перад заходам сонца канфэрэнцыя скончылася ў прэзыдэнт адляцеў да Менску.

7 чырвеня 1944 году Вялейку адведаў галоўнакамандуючы БКА палк. Ф.Кушаль. Я даў яму кароткі агляд стану нашых сілаў у акрузе, пасъля гэтага камандзір Шмацін з заступнікам Бабічам абвялі яго па ўсіх ротах БКА ў Вялейцы ды паказалі падафіцэрскую школу. Наведаў ён і батальён у Жаўткох. Вярнуўся вечарам у намесыніцтва вельмі стомлены. Я наварыў бульбы, знайшліся скваркі ды іншае. Мы сядзім, талкуем.

Палкоўнік Кушаль апавяддаў, як праходзіла жудасная нямецкая аперацыя «Котбус», як Немцы, з аддзеламі Жамойцаў, Латышоў, Украінцаў, палілі ўёскі, вынішчалі беларускае жыхарства, ды ў сваіх «бэрыхтах» падавалі гэта як «перамогу» над партызанамі. Партизаны-

ж, тымчасам, мала дзе пацярпелі. Цяпер, калі паўстала БЦР ды БКА, нямецкія дачыненныі да народу патправіліся. Ды гэта ўжо запозна, бо яны пазаганялі людзей у партызаны. А ў Нармандыі ўжо высадзіліся Аліянты ды адкрылі другі фронт.

Я з свайго боку апавядалаў «анэкдоты», як «пазыгчыў» у зондэрфюрэра 20 000 тонаў бульбы для БКА, і як нашыя жаўнеры ўкралі зь нямецкага складу палявую мадэрную кухню, ды рознае іншае.

Назаўтра раніцай сънеданыне ізноў «бульбянае». Гэтым разам высокаму госьцю я падаў да бульбы кіслае малако. Госьць спробаваў і кажа:

- Ведаецце, спадар намеснік, вы далі мне съмятану!
- Не, не, спадар палкоўнік! - кажу, - гэта ў нас такое малако!

- Вы будзеце пашкадаваныя, бо гэта сапраўдная съмятана. Ды я ўжо больш не магу... А дзе вашая жонка? - пытаецца ён мяне. - Гаспадыні лепш разъбираюцца ў кулінарных справах!

- Жонка пасехала да сваіх, - кажу, і паглядзеў у шафку, а там збанок зь кіслым малаком някрануты! Дык я пераблытаў збанкі ды выхваляў вялейскае кіслае малако!

- А што! Я-ж вам казаў, што гэта была съмятана! - съмяяўся палкоўнік Кушаль, рагаталі мы абодва.

Ад'яжджаючы да Менску, палк. Кушаль хваліў мяне за добры парадак у БКА, за дысцыпліну й патрыятычны настрой у аддзелах. Пад шум гэткіх наведзінаў патрыятычны ўздым бяспрэчна мацнёў.

Але быў і кашмар. Стайць мне ў вачох апавяданыне настаўніка Русецкага зь вёскі Дораў, які, дзесьці ў канцы 1943 году, вырваўся там з запраўднага пекла, калі Немцы з украінскімі аддзеламі акружылі вёску, што знаходзілася ў лесе, і таму да яе часта заглядалі партызаны, ды сталі зганяць людзей у мясцовы драўляны касыцёл.

Зондэрфюрэр, які калісьці жыў у хаце настаўніка Русецкага, сказаў яму, каб ён зараз-жа ўцякаў з жонкай і дзіцём зь вёскі, бо будзе бяды. Русецкі, скапіўшы дзіцё, бяз духу дабег з жонкай да лесу, і там яны прыляглі, каб аддыхацца. Яны чулі страшныя крыкі, енкі й стрэлы, а пасля бачылі, як касыцёл, пры моцных выбухах гранатаў, ахутаўся дымам і агнём. Шмат людзей бегла ў лес, сярод іх дзеци. Па іх стралялі, гналіся на конях, дабівалі. Русецкі й ягоная жонка зь пярэпалаху дасталі нэрвіцы сэрца.

І ці-ж мала было гэткіх дантэйскіх сцэнаў? І ці яны больш не паўторацца?

ВІЗЫТАЦЫЯ Ў МАЛАДЭЧНЕ

Напачатку красавіка 1944 году паехаў я да Маладэчна, каб у гэтым павеце правесыці школьнью інспекцыю. Ехаў пад аховай беларускай паліцыі ды ў асысьце акруговага школьнага інспектара Сыракваса й школьнага камісара Шульца. Падарожжа адбылося бяз прыгодаў. Усюды нас сустракалі беларускія настаўнікі й мясцовыя патрыёты. Мы ўсюды дадавалі ім бадзёрасыці.

І ў Беларускай Гімназіі ў Маладэчне я прамовіў у падбадзёраўочым тоне, асьцерагаючи адначасна ад палітычных ды нацыянальных адступнікаў. Рэакцыя была вельмі здаровая, моладзь крычала «Брава! Брава!» Відаць было, што яна інстынктам разумее свой нацыянальны абавязак у трывожную пару гісторыі. Б.Кіт, дырэктар гімназіі, падзякаў мне шчыра за гарачыя слова, а за ім дзяякалі вучань і вучаніца.

Пасля перапынку мы пайшли ў народны дом. Там адбывалася якраз зборка мясцовых паэтаў і пісьменнікаў. Прыйсутных было каля троццаці асобаў. Чыталіся празаічныя й вершаваныя творы. Творы некаторых ужо друкаваліся, іншыя ставілі яшчэ толькі першыя крокі ў дарозе на «Парнас». Тэмы - патрыятычныя, любоўныя. Адзін паэт чытаў урыўкі з паэмы пра Вітаўта Вялікага. Ніколі не спадзяваўся, што ў Маладэчне знайду аж гэткі вялікі беларускі літаратурны гуртк. Аказалася праўда што калісьці пісаў Максім Танк: «Паэтаў у нас, як каласоў на нівах!»

Перад ад'ездам гутарыў з прадстаўнікамі беларускай паліцыі. Былі гэта выхадцы зь сялян і работнікаў, гадунцы А.Калодкі. Хоць ён сам пацярпеў ад нашых ворагаў, але здолеў стварыць патрыятычныя палітычныя кадры. Успаміналі яго зь вялікай пашанай і жалем, што сярод іх больш яго няма. Яны заяўлялі, што ня зыйдуць з фронту нацыянальнага змагання з ворагамі за свабоду народу. Было радасна на душы, назіраючы, як хутка й глыбака вызвольнымі сокамі насякае наш маладняк.

Калі пачало сутунець, нашая кавалькада павярнула да Вялейкі, у сталіцу акругі, перасякаючы 20-ці кілямэтравы лес, што цягнецца між Маладэчнам ды Вялейкай. Трымалі мы зброю напагатове, але нікто ня стрывожыў нашага павароту.

Неўзабаве ў Вялейцы я візытаваў міравы суд. Старшынём суду быў магістар права Часлаў Найдзюк, ягоным-жа заступнікам мігр. Мікола Кунцэвіч. Праца праводзілася нармальна, паседжаныні суду адбываліся двойчы ў тыдзень. Уся канцылярыя вялася ў беларускай мове. Настрой - бадзёры.

- Як-жа-ж у вас справы?- пытаюся старшыню суду Ч.Найдзюка.

- Не занадта добра,- адказвае.- Слаба арганізаваная выкананічна ўлада. У судовыя справы часта ўмешваюцца, з пазыцьцяў акупацыі, розныя зондэрфюрэры, ды за подкуп - сала, золата, - параліжуць выкананыне прысуду. У некаторых выпадках справы карэктуюцца ў гэбітскамісарыяце, у іншых - засуджаны ўцякае ў лес...

- Якія-ж справы вы судзіце?

- Судзім толькі справы цывільнага характару ды меншыя справы крымінальныя. Усе палітычныя справы, ды цяжкія крымінальныя, вядзе СД.

- А якім вы карыстаецца кодэкsem?

- Больш за ўсё польскім, зь нямецкім зъменамі ў часе вайны.

- А чаму польскім?

- Бо кодэкс савецкі страшэнна жорсткі, палітычны, тэндэнцыйны, а мы свайго беларускага пакульшто ня маем.

Я падзякаў прадстаўніком беларускага юстыцыі ды цешыўся, што справа справядлівасці ў сваіх надзейных руках.

АПОРНЫ ПУНКТ

Адведаў я таксама наш апорны пункт у Палачанах ля Маладэчна. Ведама, паехаў туды пад аховай узброенай старожы. У Аборніках мы спыніліся ў мясцовага каталіцкага пробашча. Малады ксёндз прыняў нас вельмі ветліва, ды даў, у беларускай мове, інфармацыі аб жыцці мясцовых людзей, аб іх клопатах, аб дакуках савецкіх бандай, што начамі находзяць з суседніх пушчай ды ўсё чыста рабуюць. Я не спадзяваўся, што сустрэну тут беларускага каталіцкага святара, які чытае віленскі «Беларускі голас». Паказаваў мне старанна падшытыя нумары газэты. Сустрэлі мы й старшыню Аборнікаў. Ён нам скардзіўся:

- Бяда ў нас! Грабяць партызаны ды тэратызуюць! Ці няма нейкае рады, каб перад гэтымі бандытамі абараніцца?

У беларускім апорным пункце, дзе 350 чалавек адбівала напады савецкіх бандай на беларускага мірнае жыхарства, мы прабылі калі гадзіны. Там нам паказвалі лікі зынішчаных бальшавіцкіх агрэсараў ды іхных агентаў, якія намагаліся перайсьці з пушчы праз рэчку, але на пераходных пунктах паклалі свае галовы.

Камандант апорнага пункту ведаў загадзя аб нашым прыездзе, дык усю сваю збройную силу выстраіў для агляду. Я пазнаёміўся з жаўнерамі й афіцэрамі. Мне быў прадстаўлены малады жаўнер, што

сам адзін зынішчыў колькі партызанаў, ды прынёс у гарнізон аж сём стрэльбаў.

Аказалася, што гэты хлапец выявіў ня толькі баёвую адвалу, але й вялікі разьведны розум. Ён зар'ентаваўся, што саветчыкі на вывед высылаюць па трох асобы: двух мясцовых ды аднаго ськіненага парашутам палітрука. Ведамымі сабе пераходамі праз раку яны находзілі на беларускае жыхарства. Тады хлапец гэты, пасля заходу сонца, сам адзін хаваўся з аўтаматам у кустах ды чакаў ля пераходу. І калі валацугі пробвалі пераходзіць раку, адкрываў па іх агонь. Ці іх клаў, ці не, цяжка сказаць, але на месцы пераправы знаходзіў стрэльбы. Гэтага героя я прадставіў да ўзнагароды мэдалём. У далейшым мы спыніліся ў маёнтку пана Сенажэцкага. Там быў манументальны палац, у ім можна было-б памясьціць тысячы нашых жаўнераў. Аглядамі мы таксама й палачансскую пачатковую школу. Абодва гэтыя будынкі тыдзень пазней спалілі балышавіцкія дывэрсанты. Пры зъмярканні мы вярнуліся да Вялейкі.

ВЯЛІКДЗЕНЬ У КУРАНЦЫ

Ужо добра зганяла з палёў сынег ды пад подыхам вясны пачынала адживашь рунь. Ды лес усё яшчэ стаяў пануры, калі мы ехалі да Куранца на ўсяночную й Вялікдзень да айца Янеля, які запрасіў нас на гэтае ўрачыстае съвята. Ездзем хурманкай памалу, бо дарога мокрая, гразкая. Сунемся ціха, бо наш воз, плывучы па гразі, навет не ляскатаў. Аж тут мой ад'ютант з хурманом настаражыліся ды кажуць:

- Спадар намесьнік, гляньце! Там на стаўпе вісіць чалавек.

І запраўды вісёу чалавек. Мы стрывожыліся. Абехаць было немагчыма, вярнуцца назад - нязручна, дык едзем далей. Хутка парабяўняліся зь вісельнікам. Галава скрученая ў бок, твар сіні, шыя выцягнутая, рукі звязаныя ззаду. На ім брудная ватоўка ды гэткія-ж нагавіцы. Абутак быў зняты, пасінелыя ступні зывісалі ўніз. На грудзёх вісельніка вісела таблічка з напісам паразейску: «Я взрывал железнью дорогу».

Нам стала ясна, што гэта ахвяра балышавіцкай партызаншчыны з аднаго боку, а нямецкага зь ім змагання з другога. Мы моўчкі паехалі далей, а ў галаве таўкліся цяжкія думкі: Хто гэты вісельнік? Ці ён насланы, ськінены балышавіцкай хэўрай чужынец, ці імі адурманены або загнаны ў лес Немцамі наш суродзіч? Ці так, ці гэтак, пераймаў жах ад дзікога звыраднення сучаснага чалавечства.

У Куранцы, як мы знайшли, палажэнъне было апанаванае. Людзі, не зважаючы на партызанскі й нямецкі тэрор, съяткуюць найболышае хрысціянскае съята, Вялікдзень, Ускрашэнъне Хрыста. Немцы далі дазвол на ўсяночную, пад умовай, што людзі зъбяруцца ў царкве яшчэ зь вечара, да заходу сонца, ды будуть там маліцца да раніцы, што ў часе ўрачыстасе працэсіі ня будуть страляць ракетаў ці сальваў. Куранецкая падіцыя кардонам ахоўвала царкву й вернікаў.

Назаўтра раніцай мы заселі за вялікодны стол багата застаўлены айцом Янелем. Хрыстосваіся, выпівалі, гаманілі, съпявалі, як бывае на Вялікдзень. Каля паўдня мы пайшли зъведаць куранецкія ўстановы. Аказалася, што пра вайну ў гэты дзень нікто ня думаў. Людзі разъясленыя, бадзёрыя, у съяточным вялікодным настроі. Куранец гудзеў, як вулей у вясновым аблёце.

Я наведаў паліцыю. Камандант прадставіў талковы плян абароны перад бандамі, прасіў больш амуніцыі. Пахваліў я яго за добры плян і за парадак у мястэчку, абяцаў выстарацца больш убраенныя й амуніцыі.

Хутка мы вярнуліся да Вялейкі. На Вялікдзень ня можна было пакінуць самую сям'ю, прыяцеляў і супрацоўнікаў. За Куранец мы былі спакойныя.

РОЗНЫЯ ВІЗЫТАРАЫ

Аднойчы раніцай мой ад'ютант паведаміў, што ўцёк на кані ад партызанаў нейкі малады хлапец з-пад Мядзела ды хоча са мной гаварыць. Цікавая, думаю, справа. Я згадзіўся пабачыць яго, адно спачатку распытаўся пра гісторыю ўсяе гэтае падзеі.

Ад'ютант паведаміў, што гэты хлапец і ягоныя два браты былі ў партызанах. Раз ён знайшоў раськіненую лятушку-адозву ад нямецкіх і беларускіх уладаў, каб партызаны пераходзілі з зброяй на наш бок і тады яны ня будуть караныя, будуть вольнымі, ды могуць паступіць на службу свайму народу пад съязгі БКА. Ён тады пастанавіў уцячы ад партызанаў. Калі пазней савецкі партызанскі камандзір выслаў раз гэтага хлапца з канём на навакольную разьведку, дык ён павярнуў на Вялейку, ды праехаўшы кілямэтраў 30 быў затрыманы нашымі патрулямі на акраінах места.

Я сказаў прывесыці яго ў намесніцтва. Гляджу, хлапец гадоў 19, добрага складу ды сымпатычнага выгляду.

- Сядайце, - кажу яму, - крыху пагутарым. Адкуль вы?

- Быў у партызанах, бо Немцы ў суседній вёсцы шмат людзей

пабілі, а я баяўся, што й мяне схопяць, бо мае браты былі забраныя саветчыкамі.

- А як вы надумаліся ўцякаць?

- Пры шасе да Мядзела я знайшоў панашаму пісаную адозву да партызанаў з подпісам Беларускай Рады. У ёй пісалася, што хто пяройдзе да Беларусаў з зброяй, таго ня будуць караць. Аб гэтым я нікому не казаў, але сам надумаўся ўцячы.

- А што гавораць між сабою партызаны? Ці яны таксама хочуць уцякаць?

- Нічога не гавораць, бо адзін аднаго байца, каб ня выдаў саветчуку. Тады застрэляць. Таму й я нічога нікому не гаварыў. Але добра там няма. Ганяюць, як сабак: што дня ідзі, падстаўляй сваю галаву. А ў зямлянках якое там жыццё - вошы, бруд, голад, зьдзек камандзіраў...

- А ты часам ня шпіён сталінскі? - пытаюся.

- Які я шпіён, паночку! Я рады, што вырваўся з гэтага пекла. Каня свайго буланага хачу вам даць, каб ня ўзялі Немцы. Буду добра служыць у беларускім войску...

- Добра, - кажу, - так і трэба, будзеш служыць. Але памятай, што ў нас ня лес. У нас служба для свайго народу, якая патрабуе найлепшых жаўнерай.

Пасъля нарады з старшынамі мы прынялі гэтага хлапца ў БКА. Ведама, у нас заставалася пачуцьцё настарожанацьці, што ён можа быць і добрым хлопцам, і таксама шпіёнам. Дык быў вызначаны за ім нагляд. У гэтым часе ў розных мясцовасцях партызаны цэлымі групамі, з зброяй, пераходзілі да беларускіх, або да нямецкіх уладаў.

У першых днях чырвеня 1944 году зявіўся ў намесніцтва відны рыжы дзяцюк ды пачаў гутарку з выразным усхваляваньнем:

- Спадар намеснік, - кажа, - мы мусім сарганізаваць сваю тайную арганізацыю супроць усякіх нашых ворагаў.

- Якіх? - пытаюся.

- Бальшавікоў і Немцаў, Палякаў ды іншых.

- Чаму? - пытаюся, - ці нам не хапае БЦР?

- Хапае, не хапае, але гэтага ўсяго замала. Вось я сяньня меў гутарку з польскімі правакатарамі.

Аказалася, што гэта быў Уладыслаў Рыжы-Рыскі, які меў лучнасць з гэтак званай Беларускай Незалежніцкай Партияй, якую ў той час успамагалі Немцы з Абвэру, ды сяброў яе ўзбройвалі навет у аўтаматычную зброю. Ён і мне расказаў, як едуны зь Менску да Маладэчна ён меў гарачую спрэчку з Палякамі, што служылі ў нямецкім ОТ і ў якім было гняздо польскай падпольшчыны пад

кіраўніцтвам польскага эміграцыйнага ўраду. Вось гэтыя агенты польскай дывэрсіі не хацелі й слухаць ягоных аргумэнтаў аб беларускім праве на сваю самастойнасць. Тады Рыжы-Рыскі выцягнуў рэвольвер, каб застрашыць польскіх пятухоў. Але яны рэвольвер зь яго рук выхапілі, а яго самога выкінулі ў калідор вагону.

Рыжы-Рыскі шукаў дапамогі ў ОТ-Немцаў, але яны ня ўмешваліся. Тады ён на станцыі павядоміў нямецкую жандармэрыю аб усім выпадку. Яна затрымала чатырох Палякаў. Немцы выслаухалі цярплю ўсіх, звярнулі Рыжаму-Рыскаму пісталет ды перасадзілі яго ў нямецкі вагон, а Палякаў пасадзілі таксама ў ОТ вагон, без пакарання.

Я параіў майму ваяўнічаму юнаку не чапаць усякіх чужынцаў, а калі хто нападзе з пабоем - праста страліць у яго.

Наведаў мяне таксама малады Беларус, адзеты ў скомканы смокінг, выглядаў вельмі перамучана.

- Я Янка Брылеўскі, бурмістр з Жодзішак.

- Вельмі прыемна пазнаёміцца. Я чуў, што на Жодзішкі быў напад, Раскажэце, як там было.

- Было так: Паслья нямецкага съята Немцы, падпіўшы, смачна спалі. Беларуская паліцыя таксама была ў бараках. Толькі ў двух мясцох пры ўяздной браме стаялі вартаўнікі. На досьвітку пад'яджае як быццам нямецкі абоз зь нямецкім афіцэрам наперадзе, а далей, на колькіх вазох, былі ў нямецкай уніформе жаўнеры. У вартаўнікоў ня было падазрэння, што гэта ня Немцы, дык яны паднялі «шлягбаўм» - загародную жэрдзь. Хутка вартаўнікоў разбройлі, а там далей напалі на кватэру зондэрфюрэра ды на баракі беларускай паліцыі. У мястечку грýмела ад перастрэлаў. Я прачнуўся, адзейціся, ды хутка зар'ентаваўся, што адбываецца напад. У гэтым мамэнты загружаталі ў мае дзъверы, дык я выскочыў праз вакно...

- Як вялікі вы мелі абаронны гарнізон?

- Было сем Немцаў і трыццаць пяць нашых паліцыянтаў. Калі я ўцякаў, дык па мне стралілі, чуў сівіст куляў, аднак шчасльіва ўцёк. Аказалася, што нашая паліцыя ўсёжтакі напад адбіла.

- Былі забітыя?

- О, так, былі. Першага забілі нашага кіраўніка Самапомачы Цяўлоўскага. Добры быў чалавек, беларускі дзеяч з часоў кс. Гадлеўскага. Трох з нашай паліцыі паранілі.

- А за што вас Палякі атакавалі?

- Гэта былі польскія банды, якіх Немцы ўзбройлі, амундаравалі ды ўспамагалі, думаючы, што яны будуць ім служыць. Яны падпалі Самапомач, Школьны Інспектарат і іншыя беларускія ўстановы. Дык

выліі сваю польскую злосыць на нас, Беларусах... Мы думаем, што была гэта польская падпольная група, якая дзеіць пад загадамі польскага эміграцыйнага ўраду.

Крыху пазыней да мяне зъяўляеца паручнік СД С.Бобка. Салютуе павайсковаму ды прадстаўляеца. Я саджу яго ды пачынаю гутарку:

- Я шмат чуў пра вас яшчэ ў Баранавічах. Ці вы не схацелі-б перайсыці ў рады БКА? - пытаюся.

- Я вельмі хацеў-бы ды Немцы не пазваляюць, бо належу да СД.

- А як трапілі туды?

- Спадар намеснік, скажу вам усю праўду! Паходжу зь беднай сялянскай сям'і. Скончыў польскую сямігодку, ды ня меў за што вучыцца далей, дык падаўся ў польскую падафіцэрскую школу ды запісаўся на прафэсійнага падафіцэра ў польскім войску. У часе вайны я авансаваў на сяржанта ды лучыў пасъля ў нямецкі палон. Там мяне доўга ня трымалі, але адпусцылі на жаданыне Беларускага Варшаўскага Камітэту. Я тады прыехаў да Варшавы, дзе жыла мая жонка. У Беларускім Камітэце я даведаўся, што бацькаўшчына кліча, што там лютуюць бальшавікі. Таму, калі Немцы ламанулі на ўсход, я вярнуўся дамоў. Ды дома нікога не знайшоў: ня было бацькі, маці, двух малодшых братоў і сястры. Іх бальшавікі арыштавалі ды ў марозны дзень у лютым 1941 году вывезылі на Сібір, дзе па іх усякі сълед прапаў. А за што? За тое толькі, што малады Бобка, ня маючы нікага выхаду, служыў у польскім войску!..

- Ну ў што далей? - пытаюся.

- Што далей, хочаце ведаць? Думаў я, што звар'яцею. Я ня мог съязміць, за што яны зынішчылі маіх бацькоў, сястру й братоў. Гэта-ж яны былі бедныя пралетары. Хіба за тое, што яны былі Беларусы. Я-ж супроць бальшавікоў не вааяваў, а толькі супроць Немцаў. Немцы, калі я адгукнуўся, прынялі мяне ў СД у ступені старшага падафіцэра. З нашымі беларускімі хлопцамі я хутка ачысьціў Баранавіцкі павет ад бальшавіцкай нечысьці. І вось СД Баранавічы выслала цяпер мяне на курсы ў Вялейскае СД, дзе я дастаў ступень лейтэнанта.

- Вельмі добра! - кажу. - Але, як я чуў, вы былі камандантам Калдыгчайскага лягеру.

- Быў не камандантам, але старшым над беларускай ахойнай групай СС у гэтым лягеры.

- Калі гэты лягер заснаваўся?

- Ён быў заснаваны летам 1942 году начальнікам СД у Баранавічах штурмфюрэрам СС Амэлюнгам. Мяне ён там паставіў як падафіцэра й камandanта беларускай групы СС. Начальнікам усяго

лягеру назначыў гефрайтэра Ёрна, Аўстрывяка, з войскаў СС. Нам, Беларусам, было крыўдна, што гэты нямецкі прымітый з адным лыгчкам мае вялікую над намі й цэльм лягерам уладу. Ён часта ўмешваўся ў справы нашага аддзелу ды публічна, перад зъняволенымі, зьбіваў нашых жаўнераў.

- За што?

- Ведаецце, спадар намесынік, сярод нашых былі таксама хваты, якія думалі, што ім усё можна, і часам зъдзекваліся над Жыдамі. Ёрніжа быў службісты, часам зыверскі, але не цярпей самаволі.

- Дык у Калдычаве ня было нейкага зъдзеку?

- Ды не. Гэта быў толькі пераходны лягер. Сядзелі там вязні да часу сканчэння съледзтва. Калі быў прысуд съмерці, дык вязні там расстрэльвалі. Калі съледзтва выявіла нявіннасць, тады выпускалі. Выпускалі шмат якіх, калі ня было паважнейшых довадаў для пакараныня, а нашыя Беларусы заступаліся. Галоўную ролю ў гэтай абароне пры Амэлюнгу ігралі нашыя сябры, што служылі ў палітычным аддзеле СД. Калі съледзтва ўстановіла толькі падазронасць у супрацоўніцтве з антынямецкім падпольлем, дык тады высыпалі зъняволеных у канцэнтрацыйныя лягеры ў Нямеччыне. Іншая рэч, што ўва ўсякай вязніцы парадак мусіць быць...

- А якой нацыянальнасці пераважна зъняволеныя ў Калдычаве?

- Лягер лічыцца каля 300 чалавек. Зь іх 130 гэта Жыды. Гэта ня нейкія праступнікі, а толькі рамесынікі й спэцыялісты, якія працуяць у майстэрнях лягеру. Шмат ёсьць спакуянтаў, што былі злоўленыя нашай крымінальнай паліцыяй. Абсалютную аднак балышыню вязні ўтвораць людзі рознай іншай нацыянальнасці, што былі замешаныя ў балышавіцкае падпольле, або служылі за сувязных з партызанскаімі бандамі. Частка зь іх пад падазрэннем за ўдзел у польскім падпольлі. Усе справы вядзе Баранавіцкае СД, а мы мала што ведаем.

- Як часта адбываліся ў лягеры расстрэлы засуджаных?

- Вельмі рэдка. Да сяньня там было расстрэляна нябогіш 50 чалавек, гэта значыць за гады 1942-1943.

- А якія ў вас заняткі цяпер?

- Я тут у Вялейцы маю колькі гадзінаў інструктажу ў тутэйшай падафіцэрскай школе. Вось гэта здаровы беларускі матар'ял на нашае войска.

- А ведаюць, за што ідуць змагацца?

- Думаю, што так. Нацыянальная стойкасць у іх відавочная.

23 гады пазней гэтага С.Бобку польскія камуністы выкрылі ў Вроцлаве, дзе ён апынуўся, ня маючы змогі ўцячы на Захад.

А вось зусім іншы аброзок. У вялайскаяе намесыніцтва аднойчы зьявіўся рослы мужчына гадоў 34, з-пад Ільі родам, які расказаў мне аб сваёй бядзе.

- Я, спадар намесынік, працую ў кравецкай майстэрні БКА краўцом на сваёй машыне. Шыем для беларускага войска мундуры з палатна. Але ў мяне вялікае гора!..

- Што такое? - пытаюся.

- Бяды! - кажа, - мая жонка прапала!

- Як прапала?

- Раскажу вам усё, як было. Тыдні два таму назад, калі я быў у вёсцы, увалілася да нас у хату двух партызанаў ды крыгчаць: «Хадзі з намі, кулацкі сын!» Я стаў бараніцца, адгаварвацца, што я толькі кравец, а не які кулак. Адзін з іх казаў мне, пад дулам стрэльбы, трываць узынятыя рукі, другі-ж перарыў усё ў хаце, але нічога не знайшоў. Жонкі тады дома ня было, большая дзяўчынка была ў школе, а меншая пры мне. Яна, спуджаная, галасіла. Тады камуністы павялі мяне ў кірунку лесу. Прайшлі мы колькі кіляметраў побач хутароў. Калі-ж міналі вёску, дык адзін з партызанаў пайшоў у вёску, а другі гнаў мяне да лесу. Я наважыў бараніцца за ўсякую цану. У нагрудным кішані ў мяне быў кравецкі нож, якім я спорваў швы. Я пастанавіў заатакаваць бандыта. Вось я звольніў ходу. Партызан таўчэ мяне дулам у плечы, а я ў гэты мамэнт выхапіў свой нож ды дзеўбануў ім бандыту проста ў вока. Ён завішчаў ды пакаціўся. Я тады вырваў зь ягоных рук стрэльбу ды ходу. Вёску я мінуў бокам, каб ня сустрэцца з другім бандытам, ды прыбег дадому. І тут... Божа мой! Ад дачок я даведаўся, што мая жонка, калі прыйшла дамоў, ды пачула, што мяне пагналі бандыты, наказала дзецям сядзець спакойна дома ды чакаць, а сама пабегла шукаць мяне. Ад гэтага часу пра яе й сълед прapaў... Мне ня было іншага выхаду, як з дачушкамі ды машынай на плячох уцякаць да Вялейкі. Ці немагчыма, спадар намесынік, выратаваць маю жонку?

- Вашае гора запраўды вялікае! - сказаў я ды загадаў майму сакратару съпісаць усю справу й перадаць беларускай паліцыі й СД усе падробнасці выпадку з заданнем выведаць аб лёссе жонкі гэтага беларускага патрыёты. Краўцу-ж гэтаму сказаў:

- Цяжкая вашая справа! Ды мы зробім усё, каб дапамагчы вам у вашым горы, каб вашую жонку расшукаць!..

АБАРОННЫЯ ВЁСКІ

Абаронныя вёскі былі арганізаваныя ў 1943 годзе. Гэта была першая нямецкая спроба здабыць дапамогу ад беларускага сялянства ў змаганыні з савецкай партызаншчынай. Для вёскі ў лясным прасторы Немцы давалі пару дзесяткоў старых савецкіх стрэльбаў, зь невялікім запасам амуніцыі, з загадам адбіваць партызанская напады ды вылоўліваць паадзіночных дывэрсантаў.

Напачатку гэта давала некаторыы вынік, але з ростам партызаншчыны, што была кіраваная адмысловым бальшавіцкім штабам пры галоўнай кватэры Сталіна ды пад начальнствам Панамарэнкі, пры вялікіх ськідах парашутыстых ды вайсковага матар'ялу, абаронныя вёскі ня былі ў сілах бараніцца ад лепш узброенага ды вялікага лікам ворага. Цяпер яны сталі адно правакацый для нішчэння бальшавіцкімі бандамі беларускага жыхарства.

У сувязі з гэтым, Р.Астроўскі, як прэзыдэнт БЦР, 25.5.1944 году зъвярнуўся да генэральнага камісара Беларусі з гэткім мэмар'ялам:

«Высокапаважаны Генэральны Камісар Беларусі!

Будучы ў Слуцку, я даведаўся, што тамашнія «Узброеныя вёскі» ня могуць выканаць свайго заданыня, бо іх узбраеныне, колькі віントовак, ня можа даць адпору добра ўзброеным партызанскамі савецкім аддзелам, кіраваным камандзірамі-спэцыялістамі, ськінутымі на парашутах. У выніку, гінучь ня толькі добраахвотнікі, якія пробуюць супроцьстаўляцца, але й іх сем'і. Таму ветліва прашу Вас, сп. Генэрал, стыніць акцыю абаронных вёсак, а я дам загад па лініі БЦР і БКА, каб у загрожаныя партызанамі вёскі Акруговы Камандзір БКА Слуцкае Акругі, у паразуменьні з Гэйтскамісарам, выслалі адпаведна ўзброеныя аддзелы БКА.

Р.Астроўскі».

І гэтак абаронныя вёскі ня толькі ў Случчыне, але й у іншых раёнах былі злыквідаваныя, каб, пры немагчымасці самаабароны, не правакаваць іх на напады партызанскіх bandaў.

Ды былі й абаронныя вёскі-цвярдыні, якія мужна бараніліся ад нападаў бальшавіцкіх bandaў. Вось, нейдзе ў палове траўня 1944 году, камандант нямецкай паліцыі ў Вялейцы Вэнцэль зъвярнуўся да мяне, ці я не хацеў-бы заўтра зраньня наведаць абаронную вёску Касцяневічы, якая ў Вялейскай акрузе была наўзорнаю.

Назаўтрага раніцай нашая матарная калёна ў сіле 30 беларускіх паліцыянтаў рушыла ў намечаную вёску. Спыніліся мы ў хаце бязъздзетных сялянаў. Наш гаспадар з съязьмі ў вачох апавяддаў, як

балшавікі, заняўшы Заходнюю Беларусь, прызналі яго «кулаком», хоць ён цэлае сваё жыццё сам працеваў на сваёй зямлі бязь ніякае наёмнае сілы й нікога не «эксплёатаваў». Пазабіralі яму каровы й коні, а сам ён стаяў на сыпіску ў Сібір.

Зъведалі мы паслья акружаную баёвымі бункерыамі абаронную вёску. Пасярэдзіне быў зроблены аграмадны крыты схой для жывёлы, куды нанац заганялі кароў - каля 150 галоў, - каб банды не маглі іх скапіць. У бункерах была сталая абаронная служба, нанац узмоцненая. Апрача гэтага ўдзень патрулі самааховы кантралявалі прастору вёскі радыюсам у трох кіляметры.

Баявая сіла вёскі выстраілася, на нашае прывітаныне, у рады. Было каля 85 чалавек. Я з гэбітскамісарам і начальнікам паліцыі Вэнцэлем прывіталіся з камандуючымі гэтае цвярдыні, перайшлі перад выстраенымі абаронцамі, зь некаторымі гаварылі. Дух у людзей быў бадзёры, але яны прасілі прысласць больш паліцыі й жаўнераду, а таксама зброі, амуніцыі іншага выснажчэння, ды асабліва цяжкой зброі, бо партызаны такую маюць, - кулямётныя, лятучыя міны, мортывы. Прасілі таксама, каб прыслалі ім у вёску беларускага ксяндза. Школа ў вёсцы працевала, але нехапала настаўнікаў. Моладзь была сарганізаваная ў СБМ ды прэзэнтавалася вельмі добра.

Калі мы вярнуліся з агляду да нашай гасподы дзе мы затрымаліся, дык гаспадар меў ужо засланы, з багатай пачосткай стол. Немцы былі захоплены арганізацыяй абароны ў вёсцы. Гэбітскамісар выступіў з прамовай, хваліў гаспадара ды ўсю вёску за парадак, за антыкамуністычны настрой, за стойкасць у абароне народу. Сваю прамову ён закончыў гэткімі словамі:

- Вы ўсе атрымаецце зямлю на собскасць. Ваш край будзе свабодны. Трымайцесь далей дружна й стойка, а Фюрэр вас не забудзе!..

Ведама гэта была звычайнай нямецкай прапаганда. Ды ў ёй ужо ня было ранейшае нагласы ды застрашваныя народу «нямецкай сілай», ня было старой тупалобасці, якая вяла да вынішчэння жыхарства. Цяпер яны ўжо ня мелі веры, што выйдуць «татальнымі» пераможцамі з вайны. Бачылі цяпер і яны, што трэба шукаць сабе саюзнікаў і сярод славянаў.

У паваротнай дарозе я думаў і аб tym, што Немцы ўсёжтакі зусім ня ведаюць нашага народу ні псыхікі селяніна. У сваёй пропагандзе яны, на падабенства балшавікоў, трывяняць аб tym, быццам Беларус ніколі ня меў свае зямлі, і што быццам гэта яны панявольнікі гэтага народу, гэту зямлю дадуць. Як раней балшавікі ашуквали народ гэткай пропагандай, так цяпер тое самае балбаталі

новыя акупанты.

Яны нейк ніяк не маглі бачыць таго, што Беларус ад веку жыў на сваёй а не на чужой зямлі, і толькі розныя панявольнікі ягоную зямлю ад яго адбіралі. І ўсіх перавысілі бальшавікі, бо адабралі ўсю бяз рэшты зямлю ды сялян загналі ў прыгон, у свае калгасы ці саўгасы пад клічам: «Уся зямля сялянам!» Які жудасны цынізм! Немцы цяпер таксама цешаць селяніна: «Вы дастанеце зямлю!» Чыю зямлю? Зъ якое ласкі? Якім правам? У якім выглядзе? Ці ня будзе гэта новы прыгон? Селянін, слухаючы нямецкую пратаганду «Вас чакае зямля!» прыгаварваў: «Два мэтры на адзін!»

Аднак у Немцаў усё-ж былі большыя намекі на права селяніна на ягоную замлю. Тыдні два пасъля, з загаду галоўнага камісара Беларусі, гэбітскамісары паслалі раздаваць сялянам вялізныя граматы, што з волі Фюрэра беларускія сяляне, якія былі загнаныя бальшавікамі ў калгасы, а таксама ацаleльня адзіночкі й хутаране, і тыя, што ўжо ў часе вайны падзялілі міжсобку калгасную зямлю, становіцца ўласнікамі гэтая зямлі на якой сядзяць ды якую зь дзеда-прадзеда апрацоўваюць. Яны адно ня маюць права зямлю гэтую прадаць, або дзяліць, без дазволу дзяржаўных уладаў Беларусі. Зямельная рэформа, з адпаведнымі прырэзамі зямлі, прадбачвалася толькі пасъля вайны...

Ганарова першыя гэткія граматы атрымалі сяляне абароннай вёскі Касыцяневічы з рук кіраўніка вялейскай акругі Чалоўскага, які выступаў ад імя вялейскага гэбітскамісара.

ЕДЗЕМ ДА ДАЎГІНАВА

Напачатку чырвеня 1944 году гэбітскамісар ізноў выклікаў мяне на паездку да Даўгінава для інспекткцыі тамашняга палажэння. Дзеля нарастаючай актыўнасці савецкай дывэрсіі, мы выехалі пад большай аховай. Перад намі ехала грузавое аўта з 12 добраў ўзброенымі беларускімі паліцыянтамі, ззаду-ж другое, пад камандай начальніка Вэнцэля.

Першых дзесяць кілямэтраў праехалі, па забаранаванай дарозе ды па трох першага грузавіка, даволі хутка. Але калі сталі ўяжджаць у залесеную раёны, баранаваныя там ня было ўжо відаць і мы ехалі паволі. Перад Рэчкамі падбег да нас нейкі хлапец і паведаміў, што ўчора партызаны закладалі вось тут перад рэчкай міны. Нашая паліцыя зараз-жа выслала трох сапёраў з апаратамі для выкryвання мінаў, мы-ж памалу сунуліся ззаду. Вось сапёры махаюць рукамі,

даюць знак спыніцца. Міна знайдзеная, хутка абяшкоджаная, паляцела ў роў.

Пад'ехалі да сьвежа адбудаванага пасъля нядайной партызанскай дывэрсіі маста. Паліцыя съпешылася й, трymаючы зброю напагатове, ішла абапал гуськом, мы-ж памалу ехалі самаходам. Раптам-выстрал! Паляцела каманда: «Партызаны!» Мы таксама выскачылі з самаходу на левы бок дарогі. Ізноў каманда: «Лажыцца!» Я лёг у прыдарожны роў. Засакатлі нашыя аўтаматыкі, але выстралаў працёніка нейк ня было чуваць. Нашыя перадавыя ахойнікі хутка падыйшлі да самага маста.

Я сымялей высунуў галаву з рову й бачу - на мост пабеглі нашыя сапёры-мінашукальнікі. Хутка яны далі знак, што дарога «чыстая», і мы спакойна пераехалі рэчку ды скора ўехалі ў маёнтак Сэрвач. Хто страляў, і нас напалохаў, так мы й не даведаліся. Магчыма стрэліў, пабачыўшы збройную сілу, з пуду партызанскі патруль ды даў цягу, а за ім і савецкія малойцы.

У маёнтку мы аглядалі раскошны палац магнатаў Казэл-Паклеўскіх, прыгожы сад з алеямі, ды на акраіне заглянулі і ў арыгінальную беларускую вяндлінарню. Была гэта круглая будыніна ў выглядзе вежы з маленькімі ў гары ваконцамі. У сярэдзіне тырчэлі зялезнія пруты й крукі. Відаць, тут калісьці была абаронная вежа, пазней замененая на топку-вяндлінарню. На самым нізе было вялікае агнявішча, сыцены зікцелі ад сажы. Паробленыя былі праходы ды дыму ў вышэйшыя паверхі. Дык вось гэта тут штомесяц тысячы кіляграмаў мяса ператвараліся, пад цяплом і дымам спальванага ялаўцу ды елкі, у на ўвесе съвет слаўныя «Літоўскія вяндліны»!

Да Даўгінава мы даехалі спакойна. На краі мястэчка, дзе былі казармы, нас сустрэлі патрулі БКА. Пасъля вымены паролю нас упусцілі ў панадворак казармай. Тут ужо былі выстраенныя аддзелы БКА, а паручнік Касацкі сустрэў нас рапартуючы:

- Спадар намеснік! Ад імя батальёну Беларускай Краёвой Абароны вітаю вас і спадара гэйтскамісара. Батальён у сіле 320 чалавек гатовы да агляду!

- Дзякую! - сказаў я ды падаў Касацкаму руку. Прывіталіся зь ім і Немцы. Мы абыйшлі ўсе, устаўленыя ў квадраце, звязы. Я коратка прамовіў да жаўнераў. Пар. Касацкі адказаў на маю прамову таксама коратка, падкрэсліваючы баёвы дух жаўнераў ды вялікую патрэбу ў зброі, амуніцыі, выснашчэнья ды аўтатранспарту.

Пасъля мы аглядалі няблага наладжаную вайсковую кухню, казармы й арышт батальёну. Там сядзела трох жаўнераў за дробныя дысцыплінарныя правіны.

У бяседзе з камандаю батальёну мы даведаліся, што цяпер у Даўгінаве даволі спакойна. Здараюцца толькі дробныя дывэрсіі. Перад прыходам-жа войска БКА Даўгінава было аб'ектам частых нападаў бальшавіцкіх бандай і мясцовая паліцыя ня была ў сілах справіцца зь імі. Цяпера бандыты хапаюць адно з пасьбішчаў жывёлу, а на 1-га травеня 6 км ад Даўгінава вывесьлі на жэрдзі чырвоную плахту. Пар. Касацкі даў загад штурмовым аддзелам батальёну, з удзелам сапэраў, асьцярожна зьняць чырвоную анучу. Калі баёвы аддзел пайшоў да жэрдзі ды спыніўся, абмяркоўваючы, як зьняць шмату, адзін з жаўнераў, малады хлапец, у патрыятычным парыве ня вытрываў:

- І што тут доўга думаць! - крыкнуў ён. - Бандыты ўтыркнулі жэрдзь ды павесілі анучу! Рванеш за жэрдзь - і ўся музыка!

- Пачакай, пачакай, гарачы хлопча! - крычаў дружыновы. Але ён ужо быў ля жэрдкі ды на вачох усіх ірвануў яе... І сталася трагедыя. Да жэрдкі была прывязаная міна, якая разарвалася. Адважны, але непаслухміны дзяцюк загінуў. Пахавалі яго ў Даўгінаве з усімі вайсковымі гонарамі.

Падаліся мы пасъля ў кірунку гарадзкой управы. Сярод руінаў спаленых дамоў сустрэў нас з хлебам і сольлю Даўгінаўскі бурмістр. Нашыя кароткія прамовы былі шчырыя, патрыятычныя. Навет Немцы дзівіліся зь вялікай цяплыні дачыненіняў, якой звычайна няшмат у афіцыйных сустрэчах. Пасъля было прыняцьцё ў гарадзкой управе, прамовы гаспадароў і гасцей. Гаспадары падкрэслі, што Даўгінава хоць разбуранае, але ніколі не скарылася бальшавіцкім бандам, а цяпер, пад аховай БКА, будзе адной зь цвярдыніяў беларускага народу.

Нам было вельмі прыемна слухаць гарачыя слова прамоўцаў ды бачыць і іншых, стойкіх за сваю нацыянальную справу, Даўгінаўскіх грамадзян. Трэба было ўсё-ж вяртацца дамоў, каб да ночы прыехаць да Вялейкі. Нашая ахова, пакідаючы Даўгінава, гримнула песню: «Ідуць жаўнеры Беларусы празь вёскі, сёлы, гарады...» Начальнік паліцыі круціў галавой, калі бачыў, што шмат якія ахоўнікі пад хмелем. Для асьцярожнасці ізноў правёрылі гэны масток. Ды на ўсёй дарозе мы ня мелі ніякіх перашкодаў. Бандыты мабыць зразумелі, што гарнізон Даўгінава павялічыўся, і нападаць не адважыліся.

КАНЕЦ ГРАВЭ

«Хто мячом ваюе, ад мяча й гіне!» - гаворыцца ў эвангельлі.

Гэтак сталася й з начальнікам СД Вялейкі обэрштурмфюрэрам Гравэ. Ці мала зь ягонай разбойніцкай рукі, ці зь яго загаду, зыгінула Беларусаў?

На другі дзень Сёмухі, мабыць пасъля пагулянкі, ён выехаў у раскошным повазе з кахранкай на праездку. Не праехалі нат кілямэтра, як пад седалам узарвалася падложеная міна. Гравэ быў цяжка ранены ў жывот і крыжавіну, ягонай кахранцы адарвала нагу, хурмана-ж паветрам адкінула далёка ад казла. Конь так спудзіўся, што раненых параськідаў па дарожцы. Першы ачухаўся хурман ды заалярмаваў аб здарэныні. Хутка амбулянс даставаў у шпіталь няпрытомнага шэфа СД і ягоную кахранку. Гравэ на другі дзень памёр, кахранка-ж, пасъля ампутацыі нагі, выжыла.

Хто падклаў міну - Немцы так і не даведаліся. Былі гаворкі, быццам поваз наехаў на міну. Ды ў зямлі ня было лею. Мы былі пэўныя, што міну падклалі быўшыя саветчыкі, якія былі на службе СД і з аднаго боку лашчыліся да Немцаў ды прасльедвалі Беларусаў, а з другога - супрацоўнічалі з партызанамі. Нельга таксама адкінуць магчымасць, што міну падклаў і нехта зь беларускіх патрыётаў у помсьце за Родзевіча ды Калодку.

Цела Гравэ было выстаўленае ў будынку СД для публічных наведзінаў. Мы зразумелі, што гэтым Немцы хочаць праверыць, якое настаўленыне да гэтае падзеі беларускіх дзеячоў. Пасъля кароткай нарады мы пастанавілі пакрыжаваць іхныя пляны ды наведаць нябожчыка, каб ня пала нейкае падазрэнне. Я навет выслалі гэбітскамісару кандаленцыйную тэлеграму. На другі дзень цела Гравэ было адвезенае самалётам да Бэрліну ды пахованае сярод «заслужаных» нацысту.

Ніякіх рэпрэсіяў за съмерць Гравэ ня было. Магчыма Немцы пачалі ўрэшце ўсьведамляць свае памылкі.

За колькі дзён да Вялейкі прыехаў іншы начальнік СД даволі прызываіты Немец. У гутарцы зь ім я яго перасьцерагаў перад савецкай замаскаванай дывэрсіяй, якая можа пранікаць навет да блізкіх супрацоўнікаў у нямецкіх урадах. Я адначасна прасіў нанава перагледзіць справы арыштаваных, балышыня якіх - гэта сяляне, што прыпадкова былі схоплены ў розных супроцьпартызанскіх акцыях. СД-овец згадзіўся, ды таго самага дня ўзяў мяне з сабой на візытацыю мясцовай турмы. І што-ж мы пабачылі: малыя каморкі, поўна набітыя людзьмі, смурод і задуха. Людзі ў страшным выглядзе сядзяць, ляжаць ці стаяць адзін пры адным - па 40-50 чалавек у каморы.

- Дык гэта вы былі ў партызанах, людцы добрыя? - пытаюся.

- Якія мы партызаны? Мы іх толькі бачылі! - адказвае старэйшы дзядзька.

- Паночку, паслухайце! - просіць другі. - Удзень грабяць і мучаюць Немцы, а ўночы савецкія банды. Немцы прыходзяць, бандыты хаваюцца ў лясох, а нас гнояць у турме!

- Ці гэта, паночку, няма справядлівасыці на съвеце? - пытаецца трэйці.

Я ўсё пераклаў начальніку СД.

У іншых каморах я пытаўся вязняў, ці яны чулі пра беларускую мабілізацыю й ці хацелі-б заміж быць рабаванымі савецкімі партызанамі, а пасля прасльедванымі Немцамі, узяць зброю ў свае рукі ў радох беларускага войска БКА ды вынішчаць балашавіцкія банды на нашай зямлі. І сыпаліся галасы:

- Чаму не? Гэтак і павінна быць, бо нас усіх перадушаць адны й другія!

СД хутка выпусыціла на волю больш палаўіны зняволеных. Чалавек 60 зь іх уступіла ў рады БКА. Шмат іншых было вывезена на работу ў Нямеччыну. Засталося ў турме толькі каля 40 чалавек, тыя, на якіх былі паважнейшыя довады іх кантактаў і супрацоўніцтва з балашавіцкімі бандамі.

УСЕБЕЛАРУСКІ КАНГРЭС У МЕНСКУ

Чырвень 1944 году быў бурлівы падзеямі, 6-га гэтага месяца англо-амэрыканскія войскі высадзіліся на падземным пабярэжжы Францыі ды адкрылі Нямеччыне «другі фронт». Два тыдні пазней Сталін, сканцэнтраваўшы вялізарныя сілы на аграмаднай нямецкай абароннай дузе, што ахоплівала амаль усю Беларусь па лініі Віцебск-Чэрыкаў-Рагачоў-Луцк, пачаў штурм Беларусі. Немцы баранілі яе зацята, пераходзілі ў частыя контратакі. Ды балашавіком удалося праламацца праз нямецкую абарону ў адрезку Віцебска й Магілёва, перайсьці Дняпро ды ціснуць далей Немцаў у кірунку сталіцы Беларусі Менску.

У гэтым крытычным для Немцаў часе Беларуская Цэнтральная Рада, каб здабыць больш свабодаў і правоў ды падмацаваць свой аўтарытэт воляй беларускага народу, з'явілася да генэральнага камісара Беларусі фон Готбэрга з праектам склікання Ўсебеларускага Кангрэсу ў Менску. Меў ён быць выражэннем волі народу ў будаўніцтве свае самастойнае дзяржавы ды адхіленынем і ануляцыяй усякіх «легальных» падставаў маскоўскага імперыялізму на

зняволенъне Беларусі.

Цяпер гэтая ідэя была Немцам прыемлівая. І генэральны камісар, з згодай Бэрліну ў Гітлера, даў дазвол склікаць гэткі кангрэс 27 чырвоні 1944 году.

Часу ня было шмат, бо балшавікі прабіваліся ўсё глыбей і глыбей у кірунку на Менск. Праз кур'ера я атрымаў загад прэзыдэнта Астроўскага: на 27 чырвоні прыслаць з Вялейскай акругі на кангрэс 40 дэлегатаў, выбіраючы з паветаў і валаўцей знатнейшых Беларусаў розных заняткаў і рознага становішча. Адпаведны загад па акрузе я выдаў. Усе дэлегаты 26 чырвоні мелі быць у Вялейцы, на вызначаным месцы, для супольнага ад'езду. Транспарт давалі Немцы. Да Вялейкі прыбылі аднак-жа ня ўсе дэлегаты. Некаторым зручней было ехаць адразу да Менску ў там мы зь імі сустрэліся. Зъехалася ў Менску каля 1250 чалавек з усіх куткоў Беларусі, уключна зь Вільніем і Беластокам.

Зъезд-Кангрэс адбываўся ўрачыста ды пры належнай бяспечы. Будынак менскага тэатру ўжо ад раныня быў абстаўлены беларускімі збройнымі сіламі, каб супроцьдзеіць усякай магчымай дывэрсіі. Сам будынак быў дакладна перагледжаны спэцыялістымі ад узрыўных матар'ялаў. Пры ўваходзе беларуская служба бяспекі спраўджаала мандаты дэлегатаў ды пілнавала, каб ніхто ня меў з сабой зброі ці нейкіх пакункаў. Заля тэатру была ўдэкараваная беларускімі сцягамі ѹзвізной Пагоні.

Сябры Беларускай Цэнтральнай Рады, з прэзыдэнтам Р.Астроўскім на чале, занялі правы задні балькон, упрыгожаны беларускімі сцяжкамі ды зеленыню. На левым бальконе сядзелі прадстаўнікі генэральнага камісарыяту Беларусі - Фішэр, Сэп, Сівіца, зь ген. фон Готбэррам на чале. Рэшту залі ды бочныя бальконы выпаўнілі дэлегаты зъезду. На сцэне засела прэзыдыйя кангрэсу пад старшынствам Я.Кіпеля.

Праграма й парадак быў дакладна падрыхтаваныя адумыснай камісіяй зъезду, быў вызначаныя навет і галоўныя прамоўцы. Сярод іх голас быў прызначаны й для «апазыцыі» да пануючага рэжыму, галоўна для крытыкі нямецкае палітыкі ў Беларусі. Адзін з паплечнікаў Р.Астроўскага сказаў мне, што я маю прамаўляць у справе беларускай замежнай палітыкі. Было гэта мне сказана коратка перад адкрыццём кангрэсу. Да такога выступу я ня быў падрыхтаваны, тымболыш у ўмовах нямецкай кантролі. Таму я запытаўся, што маю гаварыць. Мне радзілі сказаць аб тым, што ўсім кангрэсам мы павінны ануляваць усе варожкія для беларускага народу трактаты, пачынаючы ад Рыскага 1921 году, на які спасылаецца ўвесь час польскі эміграцыйны ўрад у сваіх прэтэнсіях

на землі Заходнія Беларусі, ды канчаючы Тэгэранскім 1943 году тройкі Сталін, Рузвэльт і Чэрчыль, які перадае чырвонай Маскве ўсю Беларусь.

Далей я меў адзначыць тое, што мы, як прадстаўнікі беларускага народу, выражаем яго волю выказаную на Першым Усебеларускім Кангрэсе 1917 году аб самастойнасці Беларусі, што тады было ўкаранавана Актам 25 Сакавіка 1918 году. Я згадзіўся з прапановай арганізатараў з'езду, бо думкі былі талковыя, карысныя. Ведаў я таксама, што палажэнне на фронты не дазваляе на шырокую дыскусію, што з'езд павінен вырашыць толькі найбольш істотныя пытаныні нашага жыцця й будучыні, і як найхутчэй, магчыма за адзін дзень. Дзеля гэтага й прэзыдэнтам кангрэсу выбраны быў Я.Кіпель, ведамы мянчук, былы дзеяч савецкіх прафсаюзаў, праз аклямацию.

А восьмай гадзіне й 10 часінаў на tryбуну ўзыўшоў прэзыдэнт БЦР Р.Астроўскі, які адкрыў з'езд кароткай прамовай, у якой ён казаў:

- Вітаю вас, як прадстаўнікоў беларускага народу ў сталіцы Беларусі, што сабраліся для вырашэння важных праблемаў будучыні нашага народу й бацькаўшчыны. Жадаю вам адначасна ад імя БЦР поспехаў у вашай працы...

Цікава адцеміць тэкст прывітання генэральнага камісара Беларусі фон Готбэрга на гэтым кангрэсе:

«Вітаю гэтым Усебеларускі Кангрэс і веру, што беларускі народ будзе рашуча, супольна зь нямецкім народам, змагацца супроты балышавіцкае небясыпекі й за вызваленіне Эўропы, і што ён узмацуе ды аддасыць на гэта ўсе свае сілы. Тады гэтае цяжкое змаганыне дасыць перамогу, якая й беларускаму народу прынясе шчаслівую будучыню.

Фон Готбэрг, Генэральны Камісар Беларусі».

З гэтага прывітання вынікае, што Немцы, падтрымоўваючы цяпер імкненыні Беларусаў да свабоды, хоць ішлі цяжкія бай на тэрыторыі Беларусі, яшчэ верылі, што ўсёжтакі ім удася спыніць балышавіцкую навалу, калі не на тэрыторыі Беларусі, дык у сярэдняй Эўропе. А тады, на юрыдычнай аснове пастановаў кангрэсу, ужо ў перамовах аб супакоі, яны змогуць Беларусь ды Прыбалтыку мець як прыязненія сабе краіны. Цікава таксама, што камісар фон Готбэрг не гаварыў цяпер аб «Новай Эўропе», але аб «вызваленіні Эўропы ад балышавіцкай небясыпекі»!

Цікава й дарэчы гаварыў прэзыдэнт кангрэсу Я.Кіпель, Ён казаў:

«Мы сабраліся на гэтым кангрэсе ў надзвычайна адказны гістарычны момант: на ўсім съвеце ідзе вайна, вырашаецца лёс народаў на доўгія гады. Беларусь цяпер ніяк ня можа заставацца бязъдзейнай. Мы мусім самі ўзяцца за будаўніцтва свае будучыні.

Ад нашага імя дазваляюць сабе гаварыць крамлёўскія верхаводы ў супалцы з англо-амэрыканскімі магнатамі, што патакуюць маскоўскуму імпэрыялізму. Яны ўжо рыхтуюць шыбеніцы нашаму народу. На нашыя землі прэтэндуюць таксама польскія нацыяналісты, што падтрымоўваюцца ўсходня-заходнім хэўрай. І вось таму ў так важны час мы павінны голасна сказаць усядому съвету: хто мы й чаго мы хочам!

Першы раз беларускі народ меў магчымасць сабрацца тут у Менску, у гэтым будынку, дваццаць шэсць гадоў таму назад. Гэта быў першы Ўсебеларускі Кангрэс. Ён выбраў Раду Кангрэсу, якая ў 1918 годзе, 25 Сакавіка, вынесла свае агністыя пастановы аб лёссе Беларусі й беларускага народу. Гэтыя пастановы не спадабаліся балышавіком, дык яны разагналі Першы наш Кангрэс, а пасля на працягу дваццаці шасці гадоў ablіvali яго пастановы ня толькі памыямі й гразёй, але й крывёй лепшых сыноў нашага народу... Аднак, сваімі подымі учынкамі, балышавікі ня здолелі зацьміць пастанову Першага Ўсебеларускага Кангрэсу, бо яны зіхацьць аж па сяньня ды вабяць да сябе ўсё лепшае, што ёсьць у беларускім народзе...

Было й шмат іншых прывітальных прамоваў: кап. Чабатарэвіча ад Беларускай Краёвай Абароны, М.Ганька ад Саюзу Беларускай Моладзі, Л.Савёнка ад імя сялянаў і работнікаў, архіяпіскапа Філафея ад Беларускай Праваслаўнай Аўтакефальнай Царквы, а. П.Татарыновіча ад Беларусаў-каталікоў, ды іншыя. Ува ўсіх прамоўцаў гучэў моцна галоўны кліч:

«Няхай жыве Незалежная Беларусь!»

Галоўны даклад і на галоўную тэму - пра адхіленыне права чужынцам вырашаць аб лёссе беларускага народу й Беларусі, анульвацьне ўсіх няпрыгодных законаў, трактатаў, угодаў, накінутых беларускаму народу, - меў М.Шкялёнак. Ён шырока прадставіў самапраўства Палякаў у пасяганыні на Заходнюю Беларусь, якую яны захапілі ды замацавалі Рыскім трактатам з балышавіцкай Расеяй 1921 году, ды ад якой не адказваюцца й сяньня, трубячы аб «легальнай» польскай граніцы на ўсходзе згодна з названым разбойніцкім падзелам беларускай адроджанай дзяржавы БНР, якую абодвы агрэсары зынішчылі.

Пасля гэтага дакладчык яскрава прадставіў маскоўскага

чырвонага агрэсара, што ніколі не прызнаваў і не прызнае права на самавызначэнне паняволеных Москвой народаў, а права гэтае замяняе маной, подступам, хітрыкамі, сілай, тэрорам ды накіданьнем сваёй балышавіцкай крывавай дыктатуры. Цяпер гэтая-ж крывавая Москва выступае, у змове з сваімі заходнімі саюзнікамі, як «гаспадар» Беларусі, як «апякун» беларускага народу. «Хто даў маскоўскім разбойнікам права быць панам жыцця ў съмерці нашага народу?» - пытается дакладчык у дэлегатаў кангрэсу.

«Ці ня той гэта «праўны гаспадар», які «дзеля добра беларускага народу» загадаў сваім балышавіцкім бандам разагнаць Першы Ўсебеларускі Кангрэс 1917 году, а ў 1920 годзе зынішчыць беларускую незалежную дзяржаву БНР, створаную волей усяго беларускага народу?»

Ці гэта той самы «праўны гаспадар», які ў 1921 годзе ў Рызе, супольна з польскімі агрэсарамі, для «добра» таго-ж беларускага народу парэзаў цела сялянска-работніцкае Беларусі ды гандляваў яе тэрыторыяй як хацеў і зь кім хацеў?

Ці гэта ня той самы «праўны гаспадар», які ізноў-жа «для добра беларускага народу» закатаваў 1800000 найлепшых беларускіх сялян і работнікаў, зынішчыў дзясяткі тысячаў беларускае інтэлігенцыі, разбурыў беларускую гаспадарку, давёў край і народ да поўнай руіны й галечы?

Ці гэта ня той самы «гаспадар», які разбурыў найкаштаўнейшыя помнікі нашай слáйнай культуры, нашыя съвятыні, атручваў душы нашых дзяцей сваей бязбожнай бандыцкай маральлю, ізноў-жа для «добра» беларускага народу?

Ці гэта ня той самы «гаспадар», які пакрыў беларускі край засынкамі НКВД, у падзямельнях якіх крывавіліся ў мухах тысячи Беларусаў за імкненіне да свабоды й абарону чалавечых правоў і годнасці?..

Хто й калі даў вам права выступаць ад імя беларускага народу перад съветам - вам, ягоным забойцам?..»

Свой даклад М.Шкляёнак закончыў заклікам:

«Думаю, што сярод вас, прадстаўнікі беларускага народу, ня знайдуцца такія, што баранілі-б, або падтрымоўвалі тыя ўсе ланцугі, тыя дагаворы й пастановы нашых ворагаў, якімі яны нас мучылі, а цяпер і надалей хочуць узаконіць нашую няволю.

Адкінемусе гэтыя кайданы раз і назаўсёды!

Ня будзем ніколі прызнаваць того, хто самазванна ад нашага быццам імя гандлюе нашай волі і справай, як чыніць за мяжою цяпер Москва, ці польскі экзыльны ўрад!..»

Першым выступіў з словам у дыскусіі генэрал К.Езавітаў, удзельнік Першага Усебеларускага Кангрэсу 1917 году й арганізатар беларускага войска ў час існаваныя БНР. Ён, між іншага, сказаў:

«Супроць варожага беларускаму народу трактату ў Рызе ўжо ў 1921 годзе пратэставаў урад БНР і яго ніколі не прызнаваў, як і іншыя й польскія, і расейскія пастановы. Цяпер-жа наступіў час, каб гэты кангрэс, як прадстаўнік волі беларускага народу, станоўкай назаўсёды адкінуў усе варожыя нам акты. Беларусь, як вольная дзяржава, народжаная ў Першай вайне, цяпер, у Другой вайне поўнасьцю дасыпела, каб стацца вольнай і незалежнай ды сама аб себе становіла. Ніякія старыя ні новыя дагаворы ня зломяць нашай станоўкай волі да самастанаўлення!»

Пасля выступу ген. Езавітава была мая чарга. Я прызнаў галоўны даклад М.Шкляёнка поўнасьцю правільным як у гісторычным разрэзе, так і для нашага часу. Я казаў:

«Скончыліся тыя часы, калі гаварылі аб нас бяз нас. Ніхто на съвеце ня мае права выступаць ад імя беларускага народу ня спытаўшыся яго згоды. Беларускі народ, вуснамі прадстаўнікоў БНР, што прадаўжалі змаганыне за вызваленіе Беларусі, ня раз пратэставаў супроць Рыскага трактату ды бальшавіцкіх парадкаў у паняволенай Беларусі пад шыльдай БССР. Цяпер крывавая Москва й яе разбойнік Сталін, засеўшы ў Тэгеране зь міжнароднымі гандлярамі свабоды народаў Чэрчылем і паралітыкам Рузвэльтам, заганяюць у старую бальшавіцкую няволю наш беларускі народ, а яго тэрыторыю нанава рэжуць. Мы, прадстаўнікі нарodu, павінны ражучча асудзіць усе гэтыя варожыя пакты й трактаты, як антыбеларускія, што ня мелі ня маюць ніякай праўнай сілы!».

«Няхай жыве Вольная Беларусь!»

«Няхай жыве сувэрэнная воля беларускага народа!»

Заля гудзела ад воплескаў, апрабуючы анульваныне ўсіх варожых дагавораў ды няпрызнаваныне ўсякіх новых каншахтаў і намаганыя нанава паняволіць беларускі народ.

Пасля абедняга перапынку, на другім паседжаныні кангрэсу, А.Калубовіч, сябра БЦР, прачытаў даклад: «Аб канчальным разрыве Беларусі з Москвой і аб універсальні маскоўскага голасу ў беларускіх справах». Ён прааналізаваў усю фікцыйнасць дзяржаўнасці БССР, як чиста маскоўскі зман беларускага народа. БССР была толькі маскоўскаю, каляніяльнага тыпу, правінцыяй, у якой беларускі народ ня меў самастойнага голасу, дзе адбываўся жорсткі глум над беларускай мовай, культурай, царквой, гаспадаркай і жыхарствам - сялянамі, работнікамі й інтэлігенцыяй.

У дыскусіі над дакладам выступала колькі прамоўцаў. Усе яны падкрэслявалі, што Масква за 26 гадоў свайго панавання нічога пазытыўнага не зрабіла для беларускага народу, адно давяла да жабрацкай долі, а цяпер сваімі бандамі пробуе й зусім зьнішчыць наш народ. Дык ня можа быць ніякай гутаркі аб прызнаваньні ейных разбойніцкіх парадкаў ды ейных законаў.

Былі галасы й супраць пануючага стану. Так, дэлегат зь Лідчыны, Анішчык-Чэмэр, казаў:

«Тады, калі беларускі народ мабілізуе ўсе свае сілы на змаганыне з бальшавізмам, польскія бандыты ў Лідчыне й чорнасоценная расейшчына ў Наваградчыне, убіваюць нож у плечы нашага народу. У Лідзкай акрузе Палякі забіваюць бяскарна лепшыя сілы беларускай інтэлігенцыі, вырэзываюць цэлія беларускія вёскі. А што робіць у Наваградчыне, у Дзятлаве, чорнасоценная РОА, ды іншыя расейскія злuchэнні, найлепш скажа прысутны тут Васіль Рагуля. Мы хочам змагацца з бальшавізмам, але мусім мець забясьпечаныя тылы. Прашу кангрэс звярнуцца да прэзыдэнта БЦР, каб паслаў у Лідчыну беларускія батальёны і зрабіў канец зьдзекам над беларускім жыхарствам!»

«Чаму гэта цяпер БЦР, як прадстаўніцы Беларусі, не падлягае ЎСЯ БЕЛАРУСЬ, так Заходняя, як Усходняя й Паўночная? Дакуль будуць нас увесь час дзяліць?! Кангрэс мусіць падаць станоўкі голас, каб уся этнічная Беларусь была зъяднаная ў вадну непадзельную дзяржаву!»

На канцы з'езду былі прынятыя рэзалюцыі аб непрызнаваныні ўсякіх шкодных дагавораў, законаў, міжнародных пактаў, а таксама маскоўскай марыянэткі БССР. Адначасна для БЦР надавалася права рыпгрэзэнтациі інтарэсаў беларускага народу ды абароны краю на час вайны.

Пазней, ужо на эміграцыі, ці мала было спрэчак пра БЦР ды кангрэс. Адны, атакуючы прыхільнікаў БНР, хацелі надалей бачыць «легітымнасць» БЦР у пастановах кангрэсу, ды прадаўжаць дзейнасць БЦР. Другія, што стаялі пасльядоўна на пазыцыях БНР, хацелі панізвіць гэты кангрэс, як быццам «недэмакратычны» што да способу выбару дэлегатаў і дзеля татальнага нямецкага рэжыму, які быццам не даваў магчымасці свабодна выявіць волю беларускага народу. Гэткія зьвінавачваныні пад адресам з'езду несправядлівія.

Ведама, умовы вайны, і нацыскі таталітарны рэжым Гітлера, з пачатковай славянагубнай праграмай, ня спрыяў выяўленню дэмакратычных тэндэнцыяў з'езду. Ды нельга вінаваці і з'езд, і БЦР у тым, што яны былі паслужмянія Немцам марыянэткі тыпу

балшавіцкіх «зъездаў» у БССР. На зъезд, праўда, прыбылі дэлегаты з назначэння, а сам ён трываў толькі адзін дзень, бо ўжо ў часе нарадаў можна было на залі паседжаньяў чутъ кананады цяжкіх баёў фронту, які якраз тады маланкава набліжаўся да Менску. Ды каго іншага маглі-б паслаць «дэмакратычныя» выбары, ды якую іншую ідэялёгію рэпрэзэнтавалі-б «дэмакратычныя» пасланыкі?

Гэта-ж Першы Ўсебеларускі Кангрэс у 80% складаўся з гэтак званых «абласнікоў», ці бо з дэлегатаў «Западной області», падабраных ды нацканавых бальшавікамі супроць дэмакратычнага ладу й беларускай дзяржаўнасці. А што сталася? Беларускі народ клясава аднаўты, дэмакратычны, свабодалюбны й патрыятычны, і хоць бальшавікі акружылі будынак зъезду, а ленінска-сталінскія агенты намагаліся запалохаць расправай за непаслухмянасць бальшавіцкай праграме Першы Кангрэс адкінуў бальшавіцкі лад у Беларусі ды паклікаў да жыцця Беларускую Народную Рэспубліку - дэмакратычную дзяржаву ў этнографічных межах пасялення беларускага народу!

Тое самае паўтарылася й у Другой вайне. Гітлероўскія Немцы не перашкаджалі справе арганізацыі зъезду ды не праяўлялі намаганыяў умешвацца ў ход нарадаў. Было ім ужо не да гэтага. Дэлегаты, што прыехалі, былі такія самыя беларускія патрыёты, што й на Першым Кангрэсе, і на парадку дня паставілі наякі беларускі нацызм, не марыянэнцтва ў карысць Трэйцяга Райху, але працяг нашага змагання за зъдзейсненыне Акту 25 Сакавіка 1918 году, за стварэныне сваёй незалежнай дзяржавы.

А за 25 гадоў палітычнага змагання беларускі рух, не зважаючы на крылавы масавы тэрор чырвонае Масквы, на глум пад Польшчай, на панесенія аграмадныя страты ў радох патрыятычнае інтэлігенцыі, паказальна задэмантраваў вялікі прагрэс у пашырэнні нацыянальна-палітычнай съведамасці. Не засталося бязь съледу й тое, што не зважаючы на аграмадныя разбурэнні, на вялікія цярпеніні й страшэннае вынішчэнне жыхарства, і Другая вайна была часам яшчэ аднаго ўздыму да свабоды, да незалежнасці.

На зъездзе сцьвердзіў гэта й генэрал К.Езавітаў, удзельнік Першага Ўсебеларускага Кангрэсу:

- Дваццаць пяць гадоў таму назад бальшыня дэлегатаў на Першым Кангрэсе прамаўляла парасейскую. Сяньня ўсе бяз вынятку прамаўляюць пабеларуску... Тады былі ў некаторых ухілы ў бок Рasei, сяньня адна ўсіх ідэя - НЕЗАЛЕЖНАСЦЫ!

У ваблічны новага бальшавіцкага нахлыну зъезд ставіў галоўнай мэтай справу найважнейшую: каб перад съветам заявіць, што

беларускі народ пратэстуе супроць новых міжнародных махінацыяў пастанаўляць аб ягоным лёссе безъ ягонай волі. А воля ягоная адна: не нацыяская, не гітлероўская, не бальшавіцкая, ня польскіх абшарнікаў, але свая, адвечная, справядлівая.

ПАКІДАЕМ ВЯЛЕЙКУ

Калі нарады кангрэсу 27 чырвеня 1944 году яшчэ былі ў поўным ходзе, таго дня, асабліва папаўдні, даходзілі магутныя выбухі й гарматная кананада фронту, што набліжаўся. Людзі адчувалі трывогу, перашэпталіся, некаторыя ціхачом выходзілі з залі. Калі каля 6-й гадзіны вечара кангрэс канчаўся беларускім нацыянальным гімнам, дык залі была ўжо на 25% пустая. Калі-ж мы выйшли з тэатру, дык выявілася, што дэлегаты з усходняй Беларусі, з ваколіцаў Полацка, Віцебска, Воршы, Магілёва, Барысава, Гомеля, ня могуць ужо вярнуцца да сваіх хатаў, бо там ужо чырвоныя акупанты.

Вечарам таго дня, ня маючы магчымасці хуткага выезду, я з сваім сябрам Цвячкоўскім пайшоў у тэатр. Ставілі антыбальшавіцкую драму. Народу, на дзіве, было поўна ды білі брава, як ніколі. На залі сядзелі два рады дзяўчат у шэрыйх уніформах з Пагоняй на бэрэтах. Былі гэта сяброўкі СБМ з Жлобіна. Яны ведалі, што дамоў вярнуцца ўжо ня могуць.

Пераначаваў я ў памешканыні нябожчыка праф. В.Іваноўскага, і там даведаўся, што бальшавікі пад Віцебскам і пад Гомелем перарвалі нямецкую абаронную лінію ды маланкава сунуцца на Менск.

Назаўтра зраныня мы зь Цвячкоўскім пайшлі ў будынак БЦР, каб пагаварыць з прэзыдэнтам БЦР Р.Астроўскім ды ехаць дамоў. Астроўскі мне сказаў:

- Выглядае, што нам прыйдзецца адступаць, бо Немцы ў генэральнym камісарыяце Беларусі - будынак іх быў насупраць БЦР - паліцікі дакуманты, што відаць з дыму іхных комінаў. Як вернешся, палі дакуманты, ды едзь у Вільню. Мая там кватэра: Вострабрамская 8, у А.Сакаловай.

- А як-же будзе з грошымі для намесніцтва на выплату для людзей? - пытаюся.

- Грошы ўжо высланыя ў ваш банк. Пытайцеся там. А далей пабачым што будзе. Бывайце! - І мы разьвіталіся.

Калі я прыйшоў на цэнтральную станцыю ў Менску, там кіпела, як у катле. Нямецкія эшалёны йшлі ў вадзін і ў другі бок, ніхто нічога не гаварыў, нікога з цывільных ня ўпускалі на плятформу й не магло

быць і гаворкі, каб нехта сеў у вагон. Перапоўненая яны былі раненымі й нямецкімі ўцекачамі. На станцыі я сустрэу Ю.Мурашку ды іншых дэлегатаў на кангрэс. Мы ўсе непакоіліся. Урэшце, каля гадзіны першай ночы, нехта сказаў, што з таварнай станцыі йдуць цягнікі на заход ды там можна знайсьці месца.

Мы сарваліся зь месца ды нейкімі перавулкамі й выпаленымі руінамі дабіліся да таварнай станцыі. Тут запраўды былі лепшыя магчымасці вырвацца зь Менску. Я знайшоў цягнік на Маладэчна. Мы цярплюва чакалі яго адыходу ды час праганялі на гутарках пра гарачыя падзеі на беларускім ды сусветным гарызонтах. Урэште, каля гадзіны 9-й вечара, наш цягнік пасунуўся на заход. Рухаўся ён паволі, на кожнай станцыі дачапляў новыя вагоны, і толькі пад раніцу, калі ўзыходзіла сонца, пад'ехаў да Маладэчна.

Тут наш цягнік загнал ў тупік. На ўсходні фронт вязлі зялёныя, паласатыя, магутныя танкі тыпу «Тыгра» ды вялізныя гарматы, аўты ды іншую цяжкую зброю. Мой сябра Ю.Мурашка, які быў разам, сказаў:

- Глядзі, братка! Такая магутная сіла! Яна згняце бальшавікоў!

- Магутная то магутная, але ці яны здолеюць пусьціць яе ў ход? - адказаў я. - Бальшавіком памагаюць Амэрыканцы зь яшчэ большай тэхнікай...

Але мы ўсё-ж урэшце паехалі на заход. Падарозе, на галоўных дарогах, бачылі аграмадныя абозы жыхарства з накладзеным на сялянскіх вазох «багацьцем» - дзяцьмі, мяшкамі, сенам. Пры вазох блыталіся змучаныя каровы, ішлі прывязаныя запасныя коні. Гэта адступала Смаленшчына, Аршаншчына, Магілеўшчына.

У Маладэчне быў сяki-такі парадак, але пераважала напружанасть. Тэлефонная лучнасць зь Вялейкай і Карабельшчынай была перарваная. Я доўга на паліцыі чакаў, пакуль мяне злучылі зь Вялейкай. Абяцалі зараз-жа прыслаць узброены грузавік.

Праз нейкую гадзіну зявілася па мяне пяцітонка зь пяцьмі ўзброенымі паліцыянтамі. У машыну, апрача мяне, села пяць дэлегатаў з кангрэсу. Мы хутка, бязь ніякіх турботаў праімчалі 20 км дарогі.

У гэтым часе вялейскі гэбітскамісар даў загад аб эвакуацыі перад нахлынам бальшавікоў. Людзі бегалі па вуліцах, як мурашкі, ня ведаючы, што рабіць, як ды куды эвакуавацца. Калі я прыехаў, шмат хто, абкружыўшы, пыталіся мяне, што рабіць, які ратунак? Ды я й сам гэтага ня ведаў.

У намесынцтве людзі сядзелі й чакалі на мяне. Я пайшоў у гэбітскамісарыят, каб даведацца, што робяць Немцы. Гэбітскамісар

сказаў, што няма іншага выхаду, што і нам трэба эвакуавацца зь Вялейкі, бо сюды прыходзіць вайсковая франтавая ўлада. Кірунак нашае эвакуацыі - Кэнігсбэрг у Прусіі. Ён таксама сказаў, што для мяне й маёй жонкі ён мае месца ў сваім транспарце, а для БКА ён загадаў выдаць з ваенных складоў 100 камплектаў жаўнерскага абмундураванья яй абутику для адыходу на заход.

Я склікаў апошнюю нараду маіх супрацоўнікаў, каб абмеркаваць, што рабіць. Даводзілася прызнацца, што перамога не на нашым баку. Сэпаратнага міру, праўдападобна, таксама ня будзе. Трэба вывозіць з загрожанае зоны ўзброеныя сілы, беларускіх актывістых, ратаваць нацыянальныя кадры, або, застаўшыся, арганізаваць супроцьбалашавіцкую партызаншчыну.

Паколькі рэальнаяя абставіны паказвалі на тое, што на масавы рух лічыць немагчыма, ды нямецкая падмацоўка была слабая, дык мы пастанавілі, што афіцэры й наагул беларускія патрыёты, якім пагражае з прыходам бальшавіцкіх гордаў пэўная съмерць, павінны адыходзіць на заход, каб там працягваць змаганыне за вызваленыне Беларусі. Той-ж, хто наважыцца застацца, хай паступае паводле свайго розуму й сумленьня. Жаўнерай, якія заставаліся, я звольніў ад складзенай прысягі.

Тагосамага дня больш 350 жаўнерай БКА надзела нямецкія мундуры, на шапкі начапіла Пагоні, ды з зброяй у руках, пад камандай кап. Шмаціна, рушыла вялікім табарам на заход.

Ноч у Вялейцы прайшла спакойна, раніцай-ж мы спаліў ўсе дакумэнты намесніцтва ды зънялі з машты наш съязг. Цяжэйшыя рэчы я заладаваў на воз БКА, пад нагляд сп. Т., з даручэннем даставіць у Вільню на паказаны адрас, сам-ж я з жонкай і падручнымі чамаданамі пайшоў у гэбітскамісарыят, спадзяючыся на месца ў праектаваным нямецкім транспарце. А тут самых Немцаў сядзіць поўна на чамаданах, без надзеі на хуткі ад'езд. Пабачыў і гэбітскамісара, ды спытаўся яго:

- На што чакаем, сп. гэбітскамісар?
- На прадстаўніка вайсковай улады, каб перадаць месца, - адказаў ён.

- Калі-ж гэта будзе?

- Няма ведама.

І каля 12 гадзіны дня гэтага вайсковага пераймальніка ўлады ўсё ня было. Я зразумеў, што спадзяючыся на Немцаў, можна лучыць у цяжкія прыфрантовыя ўмовы. Таму, даведаўшыся, што М.Кунцэвіч, Ч.Найдзюк і дзясяткі іншых ладующа ў цягнік, я паведаміў гэбітскамісара, што далучуся да тых, якія едуць чыгуначным

транспартам. Ён разьвітаўся са мной і хутка мы селі ў рамонтны цягнік, што йшоў на Маладэчна.

У Маладэчне давялося пераладавацца ў таварны цягнік, што йшоў на Вільню, дзе я меў сустрэцца з прэзыдэнтам Астроўскім. Сядзім вось мы ноччу на плятформе вагону. Раптам загудзела сырэна - налёт! Людзі беглі ў чыгуначныя сковішчы. Я зыйшоў адно на зямлю ды ўгляджаюся ў цёмнае неба. З сваёй практыкі ведаў, што савецкія лятуны трymаюцца высака ды з аграмаднай вышыні разгружаюць у раёне намечанага аб'екту свае самалёты, каб толькі выкананаць «плян» і загад. Бомбы-ж падаюць на кілямэтр, ды й больш, ад аб'екту. Гэта я бачыў у Менску, у Вільні, у Вялейцы. Тое самае паўтарылася й тут.

РАЗЬВІТАННЕ ЗЪ ВІЛЬНЯЙ

Назаўтра досьвіткам наш цягнік пагружатаў на Вільню. Хутка летняе сонца выявіла ўсю красу беларускіх палеткаў, калі пахне няскошаная сенажаць ды шуміць дасыпываюча жыта. І якія дужміяныя нашыя лясы, якія звонкія серабристыя рэчкі!

А на дарогах, гасцінцах і шосах, як вокам абняць, беска-
нечнасць вазоў зь людзьмі, коњымі, каровамі. Уся, здавалася, Беларусь адыходзіць на заход, уцякае ад крылавай бальшавіцка-
маскоўскай няволі. І хто іх накорміць, хто апране, хто прытуліць?! Ім гэта ўсё тады было няважным - каб толькі далей ад бальшавіцкай пошасьці-заразы, глуму над чалавекам і няволі, каб толькі знайсьці нейдзе спакойны прыпынак, СВАБОДУ!

1-га ліпеня 1944 году ў Вільні было яшчэ спакойна. Узяў я возніка ды пaeхаў на Шкляны завулак да сваёй колішняй гаспадыні Мілашэўскай. Стомлены падарожжам, зваліўся як сноп на адпачынак.

Назаўтра раніцай будзіць мяне гаспадыня.

- Уставайце, доктар! - кажа, - нейкая трывога. Жмудзякі зъ Вільні ўцякаюць!

Калі выйшаў на вуліцу, дык пабачыў сам, што й запраўды трывога. Машыны вязылі з шпіталёў на станцыю раненых Немцаў. Шмат жаўнераў ішлі самі, або ў асысьце сёстраў. Іншых вялі мацнейшыя сябры.

І сярод Жамойцаў жудасны перапалох. З хатаў павышодзілі яны з клункамі, мітусіцца, крычаць: няма транспарту, каб нейк ім вырвацца зь небясыпчнага мяшка. А тут віленскія вознікі, народ хітрый, дасыветчаны, пахавалі коней ды самі разьбегліся.

Мітусыня ў Вільні была страшная: ці каму трэба ці ня трэба - ўсе

хацелі ўцякаць! Трагічныя сцэны дзеіліся ў быльх францішканскіх будынках пры касыцеле сьв. Рафала на Вілкамірской 1, дзе быў шпіталь РОА («Расейская вызвольная армія»). Адтуль хворыя ўцякалі, як хто мог, даслоўна ад съмерці.

Каля пятай гадзіны я зь іншымі суродзічамі наведаў прэзыдэнта Р.Астроўскага ў яго кватэры на Вострабрамскай 8. Нас было чалавек 15. Усе сумныя, заклапочаныя. Прэзыдэнт Астроўскі падбаджёравае, супакойвае, каб ня трацілі надзеі. Ягоны сакратар сыпісаў усіх, каму патрэбны пропуск у Нямеччыну. Яны будуць зараз выпісаныя ў кірунку на Кнігсберг, Ліцманштат (Каралевец, Лодзь), а там будуць далейшыя інструкцыі.

Я вярнуўся ў сваю кватэру ды праспаўся ўночы. З-га ліпеня, калі я раніцай падаўся да прэзыдэнта Астроўскага, каб, як дамовіліся, разам выїжджаць зь Вільні, места відавочна пусыцела. І ў ягонай кватэры пусыцюсенька... Старажыха мне сказала:

- Уночы, каля 2-й гадзіны, усе выехалі ў кірунку на Коўню. А вось нядаўна грузавік падабраў і іхныя, ці бо Сакаловай, мэблі, ды цэбры зь мясам др. Мінькевіча, таксама на Коўню!..

- Дык вось як! - мільганула ў мяне злосная думка. - Раптоўна выехалі!.. Забралі мэблі, цэбры зь мясам, але пакінулі намесыніка БЦР Малецкага! Пакінулі й сям'ю др. Б.Грабінскага - старшыні Беларускага Камітэту ў Вільні!..

Што далей? Як выбрацца зь Вільні? І вось на вуліцы сустракаю афіцэра БКА, што быў перадавым лучнікам з палк. Кушалем, які цяпер з аддэламі БКА ўступіў у Вільню. Я яго пайфармаваў аб палажэнні ды прытым даведаўся, што з Новай Вялейкі яшчэ не эвакуаваны Магілёўскі Мэдычны Інстытут, ды што разам з БКА адыходзіць на захад і Афіцэрская школа пад камандай М.Каранеўскага. Лучнік гэтыя яшчэ сказаў:

- Мы ня маём грошаў, ані дакумэнтаў-пропускаў на адыход на захад. Ці вы не маглі-б нам дапамагчы?

Даў я яму 1000 марак, палаўіну грошаў, што я меў. Бланкаў-пропускаў я й сам ня меў, дык і яму ў гэтым нічога ня мог парадзіць. Я толькі сказаў:

- Усюды кажэце, што адыходзіце на захад з загаду нямецкіх вайсковых уладаў. Яны вас прапусцяць!..

Вяртаючыся дамоў па Вялікай вуліцы, раптам сустракаю галоўнага лекара Беларусі, др. Крайнова, у мундуры маёра СС.

- Здравствуйте, Малецкі! - гудзе ён. - А что вы здесь балтаетесь?

- Шукаю спосабу, як выбрацца зь мяшчка!

- Ну, а ты знаеш нямецкі язык?

- Знаю.

- То будеш нам переводчиком! - гукнуў Крайноў.

Я быў зъянтэжаны гэткай нечаканай прапановай. Ды шмат не распытваўся:

- А калі едзем?

- Заўтра!..

- Маецце транспарт?

- Чыгункай! Але ў нашай кампаніі нікто не гаворыць панямецку.

У нас 7 чалавек, а вас двое, дык дзевяцёра, - невялікі клопат!

- Ну добра, - адказаў я, - далучуся да вас, каб толькі ўсё было як належыцца!

- Ды будзе!

Назаўтра, нейдзе каля 9-й гадзіны зраньня, у памешканьні Крайновых мы сутыкнуліся з новай мітусынёй. Др. Крайноў крыгчыць:

- Дзе нашая 14-ая пачка з абуткам?

- А дзе-ж яна? - перакрыкваеца жонка.

- Ды я яе, здаецца, паставіў перад поездам... - адказвае Крайноў.

- І я яе, здаецца, бачыла, - пацвярджае жонка. - Ды дзе загінула?

- Ты ведаеш, што яна была з нашым абуткам?

- Але, ведаю. Цяпер на захад прыйдзеца йсыці басанож...

Праз нейкіх пятнаццаць мінут мы даведаліся, што йдзе цягнік на захад. А тут загружанасьць вялізарная... И вось Крайноў скамандаваў:

- Ламай плот!

За адну мінуту мы выламалі дзіру ў плоце. Людзі й багаж цяпер плылі шпаркім струмянём і як бач былі на плятформе. Мы трывомфавалі. Нас было 9 чалавек: Крайновы й Незабіткоўскі з жонкай, я з жонкай, Міхайлаў - кіраўнік расейскай моладзі ў Беларусі, ды ягоныя два памочнікі.

Мы ехалі на захад, да Горадні. Ды Немец адгарадзіў у вагоне палавіну «для чужынцаў» і забараніў заходзіць у «нямецкую частку» таго-ж цялятніка. Я падумаў: вось на табе - і тут паказ нямецкай «дэмакрацыі». У наш аддзел прыслалі хутка й 8 фольксдойчай, якіх Немцы таксама не хацелі мець між сабой. Мы чуліся цяпер аднак-жа мацней, бо ўжо колькі чалавек гаварыла панямецку.

Цягнік скора затрубіў ды пачвахаў у кірунку Горадні. Я ў думках разъвітваўся з нашай сталіцай Вільні, з нашым слайным університетам, з нашай святынняй ВОСТРАЙ БРАМАЙ, з Завальнай вуліцай, дзе быў цэнтр нашай палітычнай дзейнасці, ды з шмат

іншымі каштоўнасцямі нашае гісторыі й культуры. Ці змагу вас ізноў пабачыць, каб з вашых крыніц зачэрпнуць яшчэ жывой адраджэнчай вады?

Мінаем Алькенікі, месца гістарычнае, дзе калісьці, у баёх з Маскоўшчынай, нашыя князі райліся, як адкінуць Москву на ўсход. А мы цяпер рухаемся на заход!..

ЦЯГНІКАМІ НА ЗАХАД

У Горадні станцыя была перапоўненая ўцекачамі, дык мы атабарыліся на платформе. Раніцай др. Крайноў выпісаў харч для нашага транспарту зь нямецкае чыгуначнае кантыны на 11 асобаў. Міхайлаў, праваднік Саюзу Расейскай Моладзі, прынёс вядро кавы ды 6 булак свежага хлеба, каўбас з кілё, з паўкіляграма сыра ды другое вядро гарачай гарбаты. Мы гэтага ўсяго ня зъелі ды з палаўіну раздалі людзям на станцыі. Пасьля сънедання др. Крайноў адвёў мяне ў бок ды кажа:

- Імееш ты чорное чёрніло і ручку?
- На што? - пытаюся.
- Мне нужно ісправіць дакумент!
- Што-ж гэта ў вас за новая проблема?
- Бальшая проблема! - кажа, - У мяне пропуск: «Менск-Ліда», а мне нада ехаць в Ліцманштат! Панімаецце?

- Пакажэце свой пропуск.
- Крайноў паказаў, а там маршрут запрауды «Менск-Ліда».
- Дык вы хочаце ў Ліцманштат? - пытаюся.
- Але. Так нада справіць дакумент!

Я кажу, што гэта даволі небяспечна, бо Немцы могуць заўважыць ды не прапусыцца.

- Чепуха! - кажа ён. - Немцам цяпер ўсёроўна якая паперына! Пішы лацінкай: Менск-Ліцманштат, ды не разяўляйся!

Хутка хлопцы Міхайлава раздабылі чорнае чарніла й пяро і «Ліду» я пераправіў на «Ліцманштат». І вось мы, «адзінаццаць» чалавек, едзем на няўдала падробленым пропуску ў Райх!..

На пагранічнай станцыі Малкіня пачалася авантура. Стары нямецкі падафіцэр, чытаючы наш пропуск, абурыйцца:

- Што тут нагрэмзана? - пытаецца.
- Ліцманштат, - кажу я і паясьняю: - Ведаецце, на ўсходзе ня ўсе

ведаюць, як напісаць «Ліцманштат»!

- Унгюльтіг!²⁴ - закрычаў Немец.

- Гюльтіг!²⁵ - крыкнуў Крайноў.

- Яволь, гэр маёр!²⁶ - супакоіўся падафіцэр ды прыбіў пячатку.

Мы пастанавілі спыніцца падарозе ў Варшаве, каб купіць нейкай еміны. Рэчы здалі на перахоў на варшаўскай Усходняй станцыі, ды я з жонкай і з Крайновымі пайшлі на памешканье др. А.Ефрэмэнкі, майго старога знаёмага. Але яго ня было дома. Служанка, аднак-жа, пазнала мяне ды ўпусціла ў памешканье. Мы выкупаліся ды спакойна перасталі ноч.

Назаўтра я пайшоў на рынак на Карцэляку. Там торг быў у поўным ходзе. Прадавалі лахмоцьце, абутик, мяса й сывініну, але толькі за «цвёрдую» валюту. І вось я за 5 рублёў золата купіў 20 кг саланіны. Гандляры пыталіся, мо хто з уцекачоў і заўтра захоча купіць больш сала. Я прывалок цэлы чамадан сала, а Крайновы аж падскаквалі з радасці, што гэткая нагода. На другі дзень я іх завёў да таго прадаўца й яны запасліся таксама.

Добра закусіўшы, Крайноў выказаў жаданье пайсыці ў места, каб купіць запасныя чаравікі, паколькі іхны мяшок з абуткам нейдзе ў дарозе прападаў. Мы пайшлі на Кракаўскае прадмесце, дзе я ведаў шаўца з даваеннага часу. Падарозе пабачыў шмат маладых Палякаў з загарэльымі тварамі, якія нейк скоса пазіралі на маёра Крайнова. Зайшлі да шаўца ды купілі абутик. На адъход шавец адвёў мяне на бок ды кажа:

- Пане, небяспечне ходзіць з тым маёрэм! Могон застрэліць! Ту дужо нашэгага войска, бэндзе повстане...²⁷

Вечарам мы выехалі з Варшавы ды за колькі ўжо гадзін былі ў Лодзі. Сала, пры дапамозе нашых юнакоў, мы перакінулі праз паркан, ды з рэштай багажу пайшлі на кантрольны пункт. Тут забралі ў мяне пісталет ды дакумэнт на яго, усе кніжкі, уключна з мэдыцынскімі, пратускны-ж дакумэнт аштамплявалі, як больш няважны.

Цяпер нашая кампанія паменшала на 5 чалавек. За др. Крайновым мы пайшлі да ягонага прыяцеля, фольксдойча зь Менску, Шлямовіча. Прыняў ён нас вельмі гасыцінна. У гутарцы выявілася, што і ў Лодзі Палякі бубняць аб паўстанні. Але Шлямовіч успакойваў,

²⁴ Не сапраўдны!

²⁵ Сапраўдны!

²⁶ Так ёсьць, спадар маёр!

²⁷ Пане, небяспечна хадзіць з гэтым маёрам! Могуць застрэліць! Тут шмат нашага войска. Будзে паўстанні...

што тут Немцы добра арганізаваныя ды ўзброенныя, дык дадуць сабе раду, хоць на аднаго Немца прыпадае трох Палякаў.

Адпачыўшы, я наведаў Беларускі Камітэт у Лодзі. Тут я даведаўся аб палажэнні, пачуў, што палк. Кушаль зь некоторымі адзінкамі БКА і паліцыі, цяпер у Ўсходніх Прусах, і што Палякі ўзынялі паўстаныне ў Варшаве. Даставаў таксама прыватны адрес Р.Астроўскага ў Лодзі.

У Р.Астроўскага я сустрэў ягонага зяця др. Мінькевіча, які бяддаваў, што сала ў цэбрах у дарозе ад гарачыні папсовалася... Прэзыдэнт-жа казаў, што выбраеща да Бэрліну, дзе ёсьць магчымасць актыўізаваць БЦР у выглядзе экзыльнага ўраду для арганізацыі беларускае дывізіі, моладзі, выдаваныя прэсы, арганізаваныя беларускіх уцекачоў, работнікаў.

Пасля я адведаў др. Науміка, які тут працаваў у шпіталі. І я даставаў становішча асыстэнта ў гарадзкім шпіталі. Здавалася, што ўсё йдзе складна, аж тут - на табе! - новая загваздка! Мы абодва даставём нямецкі загад ехаць у хуткім часе ў Гольдаў у Ўсходніх Прусах, дзе стаіць нейкая часыць РОА. Мы абмярковалі сітуацыю: Ехаць у расейскае войска й то на самы фронт! - Праваліся ты! Але як уцячы з гэтага места? І тут аказаліся важнымі старыя знаёмы. Наумік кажа:

- Справу спарадкуем! Цяпер вайна, балаган! Хто будзе нас шукаць? Я тут маю аднаго знаёмага СДоўца з Барапавіч, які з групай беларускіх супрацоўнікаў даглядае карны лягер. Ён мае пячаткі СС і, думаю, дасыць нам пропускі. Адно трэба літар гарэлкі...

Дык вось мы купілі ў спэкулянтаў два літры водкі й пайшлі да яго. Прыняў ён нас вельмі ветліва, мы-ж з свайго боку бутэлькі адразу на стол. Знайшлася добрая закусь. П'ём, жартуем, пытаемся аб палажэнні. Немец, падпіўшы, кажа:

- Беларусаў я люблю лепш за сваіх, нашая прыязнь добра замацавалася ў Барапавічах. Таму вам ня раджу сядзець доўга ў гэтым горадзе. Бальшавікі ўжо стаяць на Вісле. Рыга ўжо ў безнадзейным змаганыні, цяжкія бай ўва Ўсходніх Прусах...

- Дык куды-ж нам уцякаць? - пытаемся.

- Куды хочаце! Я вам дам пропускі.

Я зь месца выкрыкнуў:

- Мюнхэн! - Аднак Наумік кажа:

- Што там Мюнхэн! У Вене жыве наш граф Асінскі, мае пяць пакояў! Нядаўна гасьціў у нас ды запрашаў да сябе!.. Вып'ем, гэр Шульц, за Вену!

- У Вену хочаце? Чаму не!

Ён хутка сеў за пісмовы стол ды выпісаў нам падарожныя пропускі з Лодзі да Вены, з важнасцяй на тры месяцы.

На другі дзень мы ўжо сядзелі ў 2-й клясе цягніка, што йшоў да Вены. Раншай выселі на Франц Езэф станцыі. Тут адпачылі й каля 9-й гадзіны павалакліся шукаць возніка, каб дабрацца да графа Асінскага. Натрапілі на аднаго, кажа - сядайце. Пытаема: - куды ехаць? «Драхэн гассэ З», - кажу. А ён: «Выбачайце, - кажа, - я такой вуліцы ня знаю».

Мы да другога, да трэйцяга, - тое самае. Нарэшце адзін дадумаўся, што мы вымаўляем «гох дойч»²⁸ ды нас паправіў: «Дрохэн госсэ!» Ён нас завёз на гэты малюсенькі завулак, дзе пад нумарам 3 стаяла невялікая хаціна, у якой «граф» Асінскі займаў адзін пакой, і то на супалку зь нейкім іншым.

Асінскі зьбянятэжыўся гэткай нечаканасцяй ды адправіў нас у Беларускі Камітэт, што быў непадалёк. Мы завалакліся туды, а там, у маленъкім пакойчыку, ягонае «бюро». Ён перапрашаў нас за сыціласць ды даў адрес у Кайзэргоф гатэль. Там мы добра адпачылі ды на другі дзень наведалі былога консуля БНР у Вене, старэйшага ўжо ды хворага на сэрца чалавека, прозывішча яго ніяк не памятаю. Консуль прыняў нас вельмі ветліва й гасцінна. У бяседзе ён выказаўся:

- Цяперашняя вайна, гэта другі трагічны акт у гісторыі нашага народу, пры нямецкім у ім удзеле. Цяжка спадзявацца хутка нейкае паправы. З ваеннага змагання прыйдзеца пераходзіць ізноў на культурны фронт...

І пэрспэктывы запраўды ня было відаць. Нямеччына сама ў моцных клешчах двух саюзных франтоў. Што нам рабіць? - думаю, вярнуўшыся ў гатэль. Чуваць, што Немцы хочаць тварыць беларускую дывізію. Ды што значыць адна, дзіве, тры чужанецкія дывізіі, калі вялізарная нямецкая ваенна машына крышыцца кожны дзень, як пясчаная скала! Нам застаецца адно перакідацца на бок заходніх Аліянтаў ды шукаць там ґрунту для нейкай успамогі беларускаму народу, які ня можа, не павінен загінуць у журнах расейска-балшавіцкага навалы. Таму я й падаўся далей на захад, кабу вольным съвєце далей працаваць, пад Знакам Пагоні, для добра й будучыні свайго народу.

²⁸ Высоканямецкім дыялектам.

ПАСЛОЎЕ

Вялікая бітва за Беларусь у Другой Сусьеветнай вайне, ад 23 чырвеня да 10 ліпеня 1944 году, была аднэй зь вельмі важных у гісторыі. У баёх тут ня пала столькі жаўнераў, як, прыкладам, пад Вэрдун або Сталінградам, ды вынікі яе былі катастрафальныя ня толькі для Нямеччыны, але й для ўсіх ўсходніх ды паўдзённае Эўропы.

На паўночны-ўсход ад Менску, па лініі Віцебск, Ворша, Магілёў, абаранялі Беларусь 41 добра ўзброеная нямецкая дывізія. Бальшавікі сканцэнтравалі тут аднак-жа сілы ў чатыры разы большыя, і яны хутка праламалі фронт на поўначы ў кірунку Сянно, Бешанковічы на Полацак, ды на паўдні, ніжэй Магілёва, у кірунку Слуцак-Баранавічы. Сталася гэта ў вялікай меры й таму, што нямецкі жаўнер, які праседзеў трох цяжкіх зімы ў сянягох Беларусі, меў ужо даволі вайны ды чакаў як найхутчэйшага яе канца.

Недахоп бэнзыны тармазіў рухі нямецкага войска, параліжаваў агрэсіўнасць нямецкага лятунства. Гітлер, да гэтага, згубіўшы каля 40% сваей армii, адчуваў востры недахоп рэзэрваў і ня меў ужо сілаў, каб блякаваць прарывы фронту. На ходзе ваенных падзеяў на ўсходзе пачаў моцна адчувацца ўздымаючы Алянтамі другі фронт на заходзе. Нямечкія саюзнікі - Фінляндыя, Італія, Румынія, - пачалі адрывацца ад Нямеччыны. Найбольш-жа натуральныя саюзнікі для змагання на ўсходзе - Беларусы, Украінцы, Расейцы, - адкінутыя Немцамі ў 1941 годзе, цяпер ня мелі ужо ніякае магчымасці ставіць балышавіцкім гордам нейкі паважнейшы адпор.

На ўсход ад Менску пайшло ў палон 180 000 нямецкіх жаўнероў і ўся прастора ад Дзьвінска да Роўна сталася адкрытай. Немцы амаль бязь ніякіх баёў адступілі на лінію Нёману, Нарвы й Віслы. Тры прыбалтыйскія дзяржавы падзялілі лёс Беларусі. Немцы, праз барона Бэрнадотта, спробовалі прасіць міру з Захадам. Гэтая ініцыятыва, як супярэчная мэтам захопніцкае палітыкі Саветаў у Эўропе, была станоўка адкінутая.

Недамагаючы ўжо презыдэнт Рузвэльт, абсаджаны камуністычнымі дараднікамі, усімі сламі дапамагаў Маскве падбіваць іншыя народы ды навет не дазволіў арміям Алянтаў заняць Нямеччыну, Чэхаславаччыну й увайсці на тэрыторыю Польшчы, хоць народы гэтых іх чакалі. Амерыканцы ня прыймалі паддачы местаў і цэлых нямецкіх арміяў, але чакалі цярпіва, пакуль падлюга Сталін заграбе ўрэшце Балканы, ды займе, на іхнюю-ж бяду, Берлін. Монтгомэры на сваю руку заняў Гамбург і гэтак прыкрыў ад Саветаў Данію.

Рузвэлт, дастаўшы ад Сталіна «слова», што бальшавікі ўсю ды завядуць «дэмакратычныя» парадкі, і навет надрукуюць съятую Біблію, у сваёй наіўнасці быў пэўны, што бальшавікі «зъмянліся» й таму маюць поўнае права завесыці «ўсходняга тыпу» дэмакратыю ў Польшчы й на Балканах.

Ад Масквы абараніўся, саматугам, адзін Тыто ды таму, што будучы добрым камуністычным вучнем, спачатку здабыў давер у Сталіна, пасъля-ж, калі апанаваў адміністрацыю й войска, застасаваў сам ведамую бальшавіцкую тактыку: на словах дагаварыўвайся, але рабі, што табе патрэбна. Гэтак, пачуўшыся ў сіле, ён выкінуў зь Югаславіі Расейцаў. Пакуль алькаголік Варашылаў съязміў што ды як, Югаславія была ўжо вольная, хоць і камуністычная. Съядамі Югаславіі пайшла ў Альбанія. Іншым народам гэта не ўдалося. Бунт і герайчны супраціў Вугоршчыны ў 1956 годзе, на загад Хрущчова, быў крырава зламаны маскоўскімі танкамі. Вызвольныя-ж сацыяльна-палітычныя рэформы Дубчэка ў Чэхаславаччыне былі брутальна здушаныя аружнаю сілай.

Яд дэмаралізацыі, раскладу, сацыяльных бунтаў, расавай ненавісці Москва цяпер шырыць па съвеце праз радыё, тэлевізію ды прэсу Захаду, дзе свабодна дзеюць ейныя агенты. Аднак-жа, з другога боку, зьявілася ў масавая ўсьведамляючая літаратура аб савецкай крыравай тыраніі, генасыдзызьме, нявольніцкіх лягерох, прыгонными калгаснымі жыцці ды аб крыравых учынках вялікага падлогі-сатрапа ды праступніка Сталіна.

Міліёны людзей усяго съвету падхапілі сяньня кліч вялікага прэзыдэнта ЗША, што паў ад камуністычнай кулі, Ф.Д.Кэнэды:

«Наступ камуністычнай дыктатуры мусіць быць за ўсякую цану паўстрыманы на ўсім съвеце, кожны народ мае права свабодна выбраць сабе форму дзяржаўнага ладу».